

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ І.Ф. КУРАСА

ТЕТЯНА ЛОВОДА

**ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО.
ГРОМАДСЬКА, НАУКОВА
ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Київ
2008

УДК 9(с)2У
ББК 63.3(4Укр)
Л 68

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (протокол №1 від 21.02.2008 р.)

Рецензенти: *Т.А. Бевз*, доктор історичних наук, доцент, головн. н. с. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України
Ю.М. Поліщук, кандидат історичних наук, ст.н.с. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України
В.А. Греченко, доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ

Лобода Т. М.

Л 68 Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 238 с.

ISBN 978-966-02-4863-2

Книгу присвячено дослідженню громадської та наукової діяльності видатного українського народознавця, етнографа, фольклориста, діалектолога, активного учасника «Просвіти», одного з перших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи В.Г. Кравченка (1862–1945). В монографії на широкій документальній базі реконструйовано процес формування особистості вченого, визначено роль та значення його діяльності у становленні українського народознавства. Йдеться про тісну інтелектуальну співпрацю вченого з такими відомими діячами вітчизняної науки та мистецтва як: Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Василь Зінківський, Дмитро Яворницький та ін. Дослідження ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, переважна частина якої вперше вводить до наукового обігу.

Видання розраховане на фахівців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України, розвитком народознавчих досліджень і становлення музейної справи.

УДК 070.41
ББК

ISBN 978-966-02-4863-2

© Т. М. Лобода, 2008
© Інститут політичних і економічних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	9
1.1. Історіографічний огляд	9
1.2. Архівні та друковані джерела	19
Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА	27
2.1. Дитинство та роки навчання В. Кравченка. Залучення до громадсько-політичного руху та початки наукових пошуків	27
2.2. Наукова діяльність. Участь у роботі товариства «Просвіта»	37
2.3. Політична активність у роки визвольних змагань (1917–1920 рр.)	51
Розділ 3. 1920–1940 РОКИ: ДОСЛІДНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ...	58
3.1. Участь у дослідницьких програмах ВУАН; наукова та науково-організаційна діяльність у Волинському історико-археологічному музеї	58
3.2. Наукова праця в Дніпропетровському історично-археологічному музеї за умов політичних переслідувань	71
3.3. Наукова та суспільна діяльність у другій половині 1930-х — початку 1940-х років	91
Розділ 4. МЕТОДИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНО-ЕТНОЛОГІЧНОЇ ТА МУЗЕЙНОЇ ПРАЦІ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА	99
4.1. Проблематика та засади наукових досліджень	99

4.2. Популяризація здобутків фольклористично-етнологічних студій, організація колективної збирацької роботи та заснування народознавчих осередків	124
4.3. Розробка принципів функціонування музейних установ та їх практичне втілення	135
Замість післямови	155
Перелік умовних скорочень	158
Додатки	160
Список використаних джерел	199
Показчик	228

Історія однієї людини — це історія всього людства
(Коельо Пауло. Диявол і сеньйорита Прим)

ПЕРЕДМОВА

Історія завжди персоніфікована. За будь-якою подією, суспільним явищем стоять конкретні особистості, їх помисли, вчинки — чи то доблесні звитяги і героїчні звершення, чи то титанічні напруження і трагічні втрати.

Відтак, як зауважував Аарон Якович Гуревич, «людина з її внутрішнім світом, у свою чергу історично та культурно обумовленим, не може не стояти в центрі гуманітарного дослідження»¹. І тому на сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігаємо повернення в простір наукової практики (на різній методологічній основі) людини як самодостатнього об'єкта пізнавального інтересу. Можна з впевненістю стверджувати, що нині існує виразна тенденція до персоналізації предмета історії.

Персональна історія існує як самостійний і вельми перспективний науковий напрям. У концептуальному відношенні зміст і призначення цього напрямку полягає в тому, що реконструкція особистого життя та неповторних доль окремих історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їх внутрішнього світу, всіх наявних «слідів» їхньої діяльності розглядаються одночасно і як головна мета дослідження, і як адекватний засіб пізнання того історичного соціуму, в якому вони жили і творили, раділи та страждали, мислили та діяли².

І якщо у випадку зі встановленням ролі «головних дійових осіб» — вождів, лідерів, проводирів нації — історична наука накопичила величезний фактологічний матеріал і виробила певні методологічні канони, то місце так званої «людини другого плану» в історичному процесі, пліні історії, а також її роль та вплив на напрям і швидкість історичного руху, його повороти та зміни течії лише віднедавна потрапили у фокус дослідницького інтересу³.

¹ Гуревич А.Я. К читателю // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. — М., 1989. — С. 8.

² Репина Л.П. Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. — Вып. 5. Историческая биография и персональная история. — М., 2001. — С. 8.

³ Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. — Вып. 8. Персональная история и интеллектуальная биография. — М., 2002. — С. 7.

Утім, саме «людьми другого плану» переважно «заселена» Історія. І з великою вірогідністю можна стверджувати, що саме вони врешті-решт найбільшою мірою інтегровані в соціальний контекст, аніж особистості першого плану, і тому саме вони найбільш наглядно відображають у характерних рисах своєї натури особливості епохи та суспільного середовища, яке їх виростило та сформувало. Історична персона першої величини приймає рішення про те, які дії слід здійснювати, і в якій послідовності. А ось спосіб, у який здійснюються на практиці ці дії, визначається «людиною другого плану». Остання зовсім не позбавлена самостійності; вона має свої інтереси, звички, ідеали. І, будучи характерним представником своєї епохи, того суспільства, в якому живе, вона багато в чому визначає специфіку тих подій, у котрих бере безпосередню участь⁴.

Таким чином, прискіплива увага дослідників до «людини другого плану» в сучасних соціо-гуманітарних студіях має під собою цілком реальне і вельми перспективне підґрунтя. Адже «людина другого плану» як об'єкт пізнання займає стратегічно важливий «плацдарм» — між «німою» більшістю, пересічними індивідуумами із зазвичай зовсім не артикульованими у наявних історичних джерелах намірами й ідеалами» та вповні суб'єктними історичними «акторами» — так званими «творцями історії»⁵.

Герой нашої оповіді, а точніше — предмет наукового дослідження, Василь Григорович Кравченко (1862–1945) належить саме до цієї категорії історичних дійових осіб. Кравченко — це учений-народознавець, що здобував свій науковий фах не в університетській аудиторії, а спілкуючись і навчаючись у своїх мастих товаришів й однодумців. Наполегливий організатор науки регіонального рівня — фундатор Товариства дослідників Волині та Волинського науково-дослідного музею, один із засновників Волинської фольклорно-етнологічної школи, наставник цілої плеяди наукових і освітніх кадрів доби українізації. А ще Крав-

⁴ Харченко А.А. Асандр и Хрисалиск (опыт гипотетической персональной истории) // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005. — С. 96.

⁵ Мининков Н.А., Корневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005. — С. 6.

ченко — активний діяч просвітницького руху на Волині, людина яка щиро опікувалась проблемами національного відродження українців й одночасно чимало зробила для вивчення традицій, побуту, історії різних національних груп, що здавна населяли Волинський край. Врешті — це людина, яка натхненно несла свою працю на вітар загального суспільного прогресу, а врешті, в умовах розквіту тоталітарного диктату, виявилася нікому не потрібною, зазнала переслідувань і цькувань, доживала свій вік у забутті, матеріальній скруті та страху перед завтрашнім днем.

Звернення дослідницької уваги до життєвого шляху Василя Кравченка, становлення його суспільно-політичних поглядів, формування наукових пріоритетів, методики й методології дослідницької праці дасть змогу повернути з небуття ім'я визначного вченого, громадянина, культурно-просвітницького діяча. Крім того, воно сприятиме відтворенню більш повної картини перебігу суспільно-політичних процесів у волинському регіоні та Україні загалом; виявленню основних тенденцій розвитку вітчизняної етнологічної науки, її пріоритетних методів дослідження; висвітленню пошуків національно-свідомою інтелігенцією свого місця в суспільному житті на складних історичних переломах. Це дасть змогу визначити вплив тоталітаризму на долю особистості, стане ще одним щаблем на шляху усвідомлення трагедії українського національного відродження, брутално перерваного на початку 30-х років тоталітарним режимом.

Наукова новизна монографії полягає в тому, що в ній вперше в історичній науці комплексно досліджено життя та наукова діяльність, основні етапи формування та становлення ученого-народознавця Василя Кравченка, визначено його роль та значення його діяльності, вплив на розвиток етнологічної науки в Україні, з'ясовано участь у суспільно-політичних процесах та у розвитку національного руху. До наукового обігу вперше введено значний масив документів і джерел архівного походження, які дозволили виявити та ліквідувати деякі неточності в біографії ученого, заповнити наявні в ній лакуни, а також доповнити існуючі відомості про діяльність Товариства дослідників Волині, Волинського науководослідного музею, житомирської «Просвіти», внести окремі уточнюючі аспекти до біографій Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, Михайла Коцюбинського, Катерини Грушевської, Леоніда Смоленського та інших видатних діячів науки та культури.

Хочеться сподіватися, що основні положення монографії, фактичний матеріал, висновки та узагальнення будуть використані у написанні узагальнюючих праць з історії розвитку української культури, суспільно-політичних процесів та національного руху в Україні, розробці лекційних та спеціалізованих курсів з історії України, історії культури та етнографії.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Історіографічний огляд

Перші згадки про Василя Кравченка, його наукову та науково-організаційну працю з'являються у спеціальній літературі за життя вченого, в пору розквіту його творчої діяльності. Зокрема, ще в 1914 р. у передмові до 12 т. «Праць товариства дослідників Волині» зустрічаємо згадку про високу оцінку наукового доробку волинського дослідника Петербурзької академії наук, члени якої присудили йому звання професора та виділили матеріальну допомогу для проведення подальших наукових пошуків⁶.

Десять років по тому, в 1922 р., відомий український фольклорист та діалектолог П. Абрамович у статті «Наукові установи і наукова діяльність на Волині», детально проаналізувавши стан науково-дослідної роботи у Волинському краї, високо оцінив діяльність «Товариства дослідників Волині», зокрема наголосивши на вагомому внескові очолюваного Кравченком етнографічного відділу, «...що дав вже 3 томи своїх етнографічних матеріалів з Волині, які гарно доповнюють старі записи експедиції Чубинського, та ще більш давні — Оскара Кольберга («Wolyn...») і містять у собі цікаві фольклорні матеріали⁷». Крім того, рецензент відзначав високий професіоналізм В. Кравченка у підготовці 5-го та 12-го томів «Праць...»⁸.

Аналогічні оцінки діяльності Василя Григоровича, як збирача та упорядника народознавчих матеріалів, містяться у передмові М. Гладкого до впорядкованого вченим т. 2 «Народних оповідань й казок (Етнографічних матеріалів)». Зокрема, він охарактеризував ці матеріали як «очікуваний та цінний внесок» у етнографію Волині, наголосивши на їх значній цінності у плані дослідження діалектологічних особливостей регіону, зазначив, що вони «для дослідника можуть надати не лише цікавий, але разом з тим і досить надійний матеріал для наукових висновків»⁹.

⁶ Труды Общества исследователей Волыни. Предисловие. — Житомир, 1914. — Т. XII.

⁷ Абрамович П. Наукові установи і наукова діяльність на Волині // Наука на Україні. — Харків, 1922. — №2. — С. 156.

⁸ Там само, С. 156.

⁹ Кравченко В.Г. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Васильом Кравченком. — Житомир, б/д. — Т. 2. — С. I, VII.

У цей самий час у науковій періодиці з'являється низка рецензій стосовно етнографічних програм, розроблених Василем Кравченком. Так, високу оцінку програмі для вивчення гончарного виробництва, опублікованій у Харківському часописі «Краєзнавство», дав Український Комітет Краєзнавства¹⁰.

Схвальний відгук щодо розроблених ученим програм та запитальників містився і в статті секретаря Секції наукових робітників Волині (СНР) В. Гнатюка «Наукова праця на Волині 1914–1924 рр.», у якій він, зокрема, зазначав, що Василь Григорович «...невтомно працює по розробленню програмів за-для збирання етнографічних матеріалів, спрямувавши свою увагу в значній мірі на матеріальний побут людности, сам ... розробив програми з:

1) фольклору (цей програм ухвалено в 1921 р. Етнографічною комісією при ВУАН); 2) матеріальному народному побуту; 3) звичаєвому праву»¹¹. А серед найвизначніших індивідуальних досягнень учених Волині автор називає працю Василя Кравченка «Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали».

Важливе значення для визначення місця Василя Кравченка в процесі розвитку тогочасної етнографічної науки, на наш погляд, має узагальнююча праця відомого вченого-етнографа А. Лободи «Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг.», опублікована 1926 р. в часописі «Этнография». Оцінюючи розвиток народознавства в Україні, автор давав позитивну характеристику діяльності етнографічного відділу Волинського музею, особливо наголошував на самовідданій праці його керівника, котрий, крім наукової діяльності, активно пропагує народознавчі знання серед населення¹².

Низка згадок про наукову діяльність В. Кравченка, важливість його внеску в розвиток вітчизняного народознавства було вміщено і в інших провідних профільних часописах того часу, насамперед таких, як «Первісне громадянство» та «Україна». Зокрема, на шпальтах першого було опубліковано статтю К. Грушевсь-

¹⁰ Кравченко В.Г. Програм вивчення гончарства // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — №2. — С. 11–15; №3. — С. 17–19.

¹¹ Гнатюк В. Наукова праця на Волині 1914–1924 рр. // Україна. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 223–229.

¹² Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — К., 1926. — №1–2. — С. 201–210.

кої «До збірки матеріалів про «вогонь» В. Кравченка», у якій дослідниця відзначила новаторський характер наукової праці волинянина, наголосувала на тому, що він один із перших у вітчизняній етнології звернув увагу на вивчення важливої народознавчої проблеми і поправу може вважатися попередником Культурно-Історичної комісії ВУАН у цій галузі. Загалом же Катерина Михайлівна характеризувала зібрані та упорядковані Василем Григоровичем матеріали про вогонь як «суцільно цінну збірку», а самого упорядника — як «многозаслуженого збирача-дослідника волинського фольклору»¹³.

Численні згадки про плідну наукову та науково-організаційну діяльність Кравченка зустрічаються впродовж другої половини 20-х рр. у бібліографічних оглядах та хроніках часопису «Україна». Їх автори відзначають високий професіоналізм вченого, продемонстрований ним у дослідженнях «Осапатова долина»¹⁴, «З побуту й обрядів північно-західної України»¹⁵ та «Шопка (Вертеп)»¹⁶.

Висвітлюючи здобутки наукових колективів Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності впродовж зазначених років, неодноразово згадуються заслуги постійного позаштатного їх співробітника В. Кравченка, котрий «організував етнографічні екскурсії на Волині, приготував до друку вертепну драму з Холмщини...»¹⁷; здійснив «дуже цінну спробу ... збирати фольклорний матеріал, зв'язаний з віруваннями про вогонь в Житомирському повіті»¹⁸, яка вийшла за назвою «Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині»; надав «цінну поміч ... передавши в розпорядження комісії свої багаторічні записи»¹⁹;

¹³ Грушевська К.М. До збірки матеріалів про «вогонь» В.Г. Кравченка // Первісне громадянство. — 1927. — Вип. 1–3. — С. 146.

¹⁴ Савченко Ф. Фольклор і етнографія // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 159–163.

¹⁵ Савченко Ф. Етнографія і фольклор // Україна. — вересень 1929. — С. 121–127.

¹⁶ Там само, С. 126, 127.

¹⁷ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 224.

¹⁸ Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 184.

¹⁹ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 165.

підготував низку анкет для проведення широких регіональних обстежень²⁰.

Автор відділу «Хроніка» часопису «Первісне громадянство», висвітлюючи діяльність Кабінету примітивної культури, Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності ВУАН за 1927 р., також згадує про тісну співпрацю Василя Григоровича із зазначеними науковими установами, зокрема, на їх засіданнях реферувалися підготовлені вченим анкети про родинний побут, сімейну обрядовість (родини, хрестини, похрестини, весілля, похорон тощо)²¹.

Науково-організаційна діяльність Василя Кравченка як одного з організаторів Волинського музею та завідувача його етнографічного відділу знаходить відображення у статті Залізного «Волинський музей (Етнографічний відділ)», опублікованій 1928 р. у часописі «Червоний шлях». Даючи високу оцінку здобуткам відділу, співробітники якого вдало поєднували дослідження матеріальної культури з духовною, набуваючи експонати в музей одночасно вивчали пов'язані з ними явища, «так, щоб вони не були в музеї випадковими», автор наголошував на значному особистому внеску Василя Григоровича: «У всій тій роботі почуввається велика, запальна і невсипуща енергія керівника відділу»²².

Першим спеціальним дослідженням, повністю присвяченим висвітленню життєвого та наукового шляху В. Кравченка, стала стаття його учня, волинського дослідника-народознавця Н. Дмитрука, написана 1929 р. з нагоди 45-ліття початку наукової діяльності вченого. Дослідження базувалося на опублікованих матеріалах, ймовірно ґрунтувалося і на особистих спогадах Василя Кравченка, а тому містило багатий фактичний матеріал про його дитинство та юність, аналізувало віхи становлення як громадянина і вченого-народознавця, ілюструвало його зв'язки з видатними діячами науки та культури. Чимало уваги у статті було приділено його науково-організаторській діяльності на посаді завідувача етнографічного відділу, керівника аспірантури, організатора численних

²⁰ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 202.

²¹ Хроніка. З протоколів засідань Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та комісією Історичної пісенності ВУАН в році 1927 // Первісне громадянство. — 1927. — Кн. 1-3. — С. 225.

²² Залізний. Волинський музей (Етнографічний відділ) // Червоний шлях. — 1928. — №8. — С. 168-169.

місцевих музеїв і етнографічних гуртків тощо²³. Однак політичні переслідування, що розпочалися, з притягненням його до слідства у справі «СВУ» завадили публікації статті Н. Дмитрука і вона побачила світ лише 1990 року.

В умовах розгулу репресій проти національно-свідомої інтелігенції про В. Кравченка спочатку публікуються відверто наклепницькі матеріали, зокрема стаття А. Горб²⁴. А згодом його ім'я надовго зникає з поля зору науковців та громадськості.

Лише наприкінці 60-х — початку 70-х років в умовах короткочасної лібералізації у сфері ідеології, ім'я Василя Кравченка знову повертається на сторінки спеціальних монографічних досліджень, шпальти наукових часописів і періодичних видань — це роботи І. Березовського, В. Скрипки та К. Чубинської²⁵. Але зрозуміло, що суспільно-політичні умови заважають авторам адекватно оцінити науково-дослідницьку працю вченого, сказати читачам правду про його суспільні погляди, участь у визвольних змаганнях, політичні переслідування в роки тоталітаризму. Чергове посилення ідеологічного тиску в країні зумовлює «втрату» інтересу науковців до творчого доробку Василя Григоровича.

Лише наприкінці 80-х — початку 90-х рр. науковці та громадськість починають знову звертати увагу на дослідження життя та наукового доробку вченого. Зокрема, 1989 р. побачила світ монографічна праця Г. Скрипник «Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток», у якій ґрунтовно проаналізовано процес формування етнологічних колекцій України, розглянуто основні етапи становлення та розвитку музейних установ. Характеризуючи діяльність Житомирського музею, зокрема питання формування його колекції, дослідниця розглядає окремі аспекти музейної праці Василя Григоровича, наводить ряд фактів з біографії вченого²⁶.

²³ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К.: 1990. — №3. — С. 61–71.

²⁴ Горб А. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею) // газ. «Зоря». — Дніпропетровськ, 1933. — 27 серпня.

²⁵ Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. — К., 1968. — С. 51, 145, 158, 335; Скрипка В. Народознавчі праці В. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1970. — №6. — С. 54–57; Чубинська К. Видатний учений-етнограф // газ. «Радянська Житомирщина. — 1971. — 25 липня.

²⁶ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — 300 с.

Як вияв пожвавлення інтересу громадськості Волинського краю до свого визначного земляка, можна розцінювати розвідку М. Костириці та Г. Мокрицького «Народознавець і ... ворог народу», опубліковану наступного, 1990 р. Щоправда, у ній нічого не говориться про судові переслідування вченого у зв'язку з процесом «СВУ», причини його вимушеного від'їзду з Житомира до Дніпропетровська²⁷.

Вперше тема політичних переслідувань і репресій щодо Василя Кравченка виразно прозвучала 1990 р. у статті Н. Захаревич «Емпіреї душі», де досить докладно висвітлено події, пов'язані з процесом «СВУ»²⁸.

Наступним щаблем до пізнання місця Василя Григоровича у процесі становлення та розвитку вітчизняного народознавства стала публікація уже згадуваної ювілейної статті Н. Дмитрука та вступної статті до неї С. Музиченко²⁹.

Наступного року інтерес науковців до народознавчого доробку В. Кравченка не згасає і в науковій періодиці, збірниках праць з'являється ряд статей, передмов до наукових розвідок визначного вченого. Так, у часопису «Україна. Наука і культура» вміщено ґрунтовну розвідку М. Малюка «Василь Кравченко. Спроба життєпису»³⁰.

На тлі розвитку краєзнавчого руху 20–30-х років із залученням широкої джерельної бази зокрема фондів ДАЖО, досліджено діяльність Василя Григоровича у статті М. Костириці та Г. Мокрицького «Народознавець і «ворог народу» (В.Г. Кравченко)», вміщених у збірнику «Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)»³¹.

У контексті розвитку історико-краєзнавчого вивчення Волинського краю, формування тут впродовж ХІХ — поч. ХХ ст. нових історіографічних шкіл висвітлено діяльність Василя Кравченка у дослідженні Л. Баженова. Зокрема, автор наголошує, що на поч. ХХ ст. під керівництвом «визначного дослідника краю

²⁷ Костириця М., Мокрицький Г. Народознавець і... «ворог народу» // газ. «Зоря комунізму». — Житомир, 1990. — 4 липня.

²⁸ Захаревич Н. Емпіреї душі // газ. «Культура і життя». — 1990. — 17 червня.

²⁹ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка / Підготовка до друку та передне слово Музиченко С.М. // Народна творчість та етнографія. — 1990. — №3. — С. 61–71.

³⁰ Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К, 1991. — Вип. 25. — С. 183–190.

³¹ Костириця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і «ворог народу» (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 84–93.

В. Кравченка сформувалася відома Волинська фольклорно-етнографічна наукова школа», яка ґрунтувалася навколо «Товариства дослідників Волині» та Волинського музею. Крім того, Баженов відзначає, що Волинська фольклорно-етнографічна школа всупереч русифікаторській політиці самодержавства своїми дослідженнями й публікаціями об'єктивно «діяла в контексті українського національного відродження»³².

Окремі аспекти діяльності Василя Григоровича як музейного працівника досліджено в монографії О. Нестулі «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)», у якій автор проаналізував основні тенденції, етапи розвитку державної системи охорони пам'яток в Україні в добу визвольних змагань. Факт висилки В. Кравченка до м. Коврова 1914 р. О. Нестуля використовує для ілюстрації ставлення царського уряду до проявів національного самоусвідомлення української інтелігенції³³.

У 2002 р. з нагоди 140-річчя з дня народження В. Кравченка, в фаховому виданні ІМФЕ НАНУ «Народна творчість та етнографія» побачила світ стаття Г. Скрипник «Етнографічна діяльність Василя Кравченка», в якій авторка, характеризуючи науковця як одного з перших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи, справедливо наголошує на його визначній ролі в організації народознавчих студій не лише в регіональному, але й в загальноукраїнському вимірі³⁴.

Тож зважаючи на очевидну бідність бібліографії, безпосередньо дотичної до життя і наукової діяльності В. Кравченка, для розкриття теми дослідження широко залучалися праці, які допомагали реконструювати перебіг суспільно-політичних процесів у країні впродовж кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.; встановити характер, основні тенденції та темпи розвитку вітчизняного народознавства, його місця в загальноєвропейському науковому

³² Баженов Л.В. Основні історіографічні школи 19 — поч. 20 ст. історико-краєзнавчого вивчення Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — жовтень, 1994. — Україна. Хмельницький — Ізяслав — Шепетівка. — С. 20.

³³ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ — Полтава, 1994. — 240 с.

³⁴ Ганна Скрипник. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 2002. — №5-6. — С. 20-30.

просторі тощо. Зокрема, досліджуючи етнографічний та історико-краєзнавчий спадок Василя Григоровича, було використано праці А. Ковалівського, П. Ковалівського, А. Лободи, В. Петрова, В. Дашкевича, Є. Кагарова, П. Попова, Г. Стельмаха, К. Гуслистого, О. Боряк, І. Ярмошика³⁵.

При висвітленні діяльності вченого по організації та проведенні музейної роботи автор відштовхувався від напрацювань у даній галузі І. Свенціцького, В. Дубровського, Ф. Шміта, Г. Серебреннікова, М. Бондаря, Г. Мезенцевої, Л. Славіна, Ю. Омельченка, науково-допоміжного бібліографічного покажчика «Музейне будівництво в УРСР (1917–1987)»³⁶.

³⁵ Ковалівський А. Етнографія та етнологія // Червоний шлях. — Харків, 1925. — №10. — С. 127–131; Ковалівський П. До покажчика з краєзнавства // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці жовтневої революції на Україні (1917–1927). — Харків, 1930. — С. 112–115; Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. — К., 1925. — Кн. 1. — С. 1–11; Петров В. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // журн. «Життя й революція». — К., 1925. — №1–2. — С. 86–90; Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927) // журн. «Червоний шлях. — Харків, 1928. — №12. — С. 178–180; Кагаров Є. Завдання та методи етнографії // УАН. Збірник історично-філологічного відділу. — К., 1928. — №79. — С. 3–44; Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К., 1926. — 15 с.; Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. — 1958. — №2. — С. 46–58; Гуслистый Кость. Українська радянська етнографія (Підсумки і перспективи розвитку) // Народна творчість та етнографія. — 1967. — №1. — С. 7–19; Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина 18–20 ст.). — К., 1994. — 124 с.; Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть: Автореф. дис. канд. іст наук: 07.00.06 / Київ, Київ. держ. ун-т. — К., 1998. — 16 с.

³⁶ Свенціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів, 1920. — 80 с.; Дубровський В.В. Музеї на Україні. — К., 1929. — 60 с.; Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. — Ленинград, 1929. — 248 с.; Серебренников Г.Н. Организация и содержание научно-исследовательской работы музеев. — М., 1945. — 20 с.; Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. Нариси музейної справи. — К., 1959. — с.; Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К., 1959. — с.; Омельченко Ю.А. История музейного строительства на Украине 1917–1932 гг. (на материалах музеев исторического и краеведческого профиля): Автореф. дис. канд. ист. наук. — К., 1972. — 27 с.; Музейное строительство в УССР (1917–1987). Научно-вспомогательный библиографический указатель. — К., 1987. — 264 с.

Прагнути встановити місце і роль Василя Кравченка в процесі розвитку національно-визвольного руху в Україні, ґрунтовно вивчалися і використовувалися історіографічні здобутки В. Винниченка, М. Шаповала, І. Мазепи, Ю. Павленка, Т. Гунчака, Я. Грицака, В. Даниленка, С. Кульчицького, Г. Касьянова, О. Савчука, Л. Данилюка³⁷ та інших.

Значний інтерес під час реконструкції наукової біографії вченого в роки становлення тоталітарного режиму становили дослідження Н. Полонської-Василенко та М. Міллера, а також сучасне наукове переосмислення трагедії українського національного відродження, знищеного в роки сталінських репресій, подане Г. Касьяновим і В. Даниленком, та В. Пристайком і Ю. Шаповалом³⁸.

При виробленні підходів до реалізації поставлених у роботі завдань автор відштовхувався від теоретико-методологічних розробок у галузі біографістики, науково обґрунтованих у дослідженнях

³⁷ Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920. — Ч. III (перевидання — К., 1990); Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — Прага, 1942. — Т. 1. — 212 с.; Т. 2. — 232 с.; Т. 3. — 232 с.; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. — К., 1995; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — 287 с.; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — К., 1996. — 360 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — 344 с.; Савчук О.А., Данилюк Л.А. Волинь проти Волині: експорт революції зі сходу на захід у 1920-ті рр. // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Науковий збірник. — Хмельницький, 1995. — 368 с.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за Советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CLXXIII. — Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 7–68; Міллер М. Доля українських археологів під Сове́тами // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CLXXIII. — Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 112–122; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізи і українська інтелігенція (20–30-і роки). — К., 1991. — 96 с.; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — 448 с., та ін.

А. Гуревич³⁹, Л. Репіної⁴⁰, А. Харченко⁴¹, Н. Мінінкова, А. Корневського, А. Іванеско⁴², В. Чишка⁴³.

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує неординарність особистості Василя Кравченка, наявність стійкого інтересу науковців, громадськості до його життя і наукових здобутків. Водночас очевидним є факт недостатнього заглиблення дослідників у творчу лабораторію вченого, неточність і суперечливість заміток біографічного плану. Звертає на себе увагу і той факт, що пошкваллення інтересу до особистості вченого та громадського діяча відбувалося завжди в часи послаблення ідеологічного диктату тоталітарного режиму, активізації національного руху. Так само і замовчування окремих сторінок біографії вченого, зокрема участі у визвольних змаганнях, притягнення до слідства у справі «СВУ», заборони на професійну діяльність в «ідеологічних» установах, — носило об'єктивний характер і було обумовлено політичними та ідеологічними заборонами режиму.

Зважаючи на перераховані вище обставини, стан наукової розробки задекларованої проблеми не можна вважати достатнім. А тому, за нашим глибоким переконанням, нині існує нагальна потреба у детальному і всебічному дослідженні життєвого та творчого шляху Василя Кравченка, визначення його ролі й місця у процесах національного відродження, розвитку національної етнології, краєзнавства та музейної справи.

³⁹ Гуревич А.Я. К читателю // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. — М., 1989.

⁴⁰ Репина Л.П. Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. — Вып. 5. Историческая биография и персональная история. — М., 2001; Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. — Вып. 8. Персональная история и интеллектуальная биография. — М., 2002.

⁴¹ Харченко А.А. Асандр и Хрисалиск (опыт гипотетической персональной истории) // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005.

⁴² Мининков Н.А., Корневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005.

⁴³ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — 240 с.

Архівні та друковані джерела

Зважаючи на недостатню історіографічну розробленість проблеми, під час її дослідження головну увагу довелось зосередити на опрацюванні документальних джерел. Основу джерельної бази роботи становлять здебільшого архівні та, до певної міри, опубліковані документи.

Основний корпус оригінальних рукописних джерел автор виявив у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІА), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Інституту рукописів ЦНБ імені В.І. Вернадського та Сектору рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ імені М.Т. Рильського (ІМФЕ).

Варто наголосити, що найбагатший та найоб'ємніший масив архівних матеріалів стосовно теми дослідження міститься в Секторі рукописних фондів ІМФЕ, насамперед у фондах №15 «Кравченко В.Г.», №16 «Волинський краєзнавчий музей», та №14 «Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського НАН України». Причому, з-поміж названих зібрань найбільший інтерес становив Фонд №15, що є іменним фондом В.Г. Кравченка і був сформований на основі його особистого архіву, який 1960 р., згідно з його заповітом, був переданий на зберігання до ІМФЕ його сином Михайлом Васильовичем Кравченком. Саме цей фонд є найбільш різноплановим за характером і містить матеріали, що всебічно характеризують В. Кравченка як людину, громадянина, вченого; окреслює суспільно-політичну, етнологічну та науково-організаторську діяльність науковця. Зокрема, для відтворення життєвого шляху та наукової кар'єри Василя Григоровича значний інтерес становлять його біографічні документи: «Анкети», «Службова та громадська діяльність (1907–1934 рр.)», «Спогади та записні книжки 1917–1929 рр.», «Спогади Кравченка Василя про своє дитинство (1915 р.)». Зазначений корпус документів охоплює значні часові відрізки, що дає змогу відтворити найдрібніші нюанси в його громадському, суспільному, особистому житті та службовому становищі.

Цінний та важливий масив інформації, що повною мірою відзеркалює особистість Василя Григоровича, його світосприйняття, та і всю епоху загалом, містять «Щоденники» вченого, які він

скрупульозно вів усе своє життя, занотовуючи до них важливу інформацію щонайпізніше наступного дня. Також цікаву характеристику відомих історичних подій, сучасником яких волею долі довелося стати йому за своє життя у переломленні через особистість науковця, містять писані ним «Особисті начерки В.Г. Кравченка (1917 р.)» та «Щоденники подорожі до м. Києва, Полтави та Харкова з метою оглянути музеї (1926–1927 рр.)».

Важливу та надзвичайно корисну інформацію, що дає можливість встановити місце Василя Кравченка у суспільному житті Волині та України загалом, значимість його праці у науковому світі містить численне листування Василя Григоровича з відомими тогочасними громадськими діячами, вченими, письменниками, а саме: О. Шахматовим, Б. Грінченком, М. Грушевським, С. Єфремовим, В. Стефаником, Д. Яворницьким, М. Коцюбинським, Ф. Вовком, В. Гнатюком, К. Квіткою, К. Грушевською, М. Тарасенком та іншими. Корпус нарративних джерел доповнює також листування вченого з провідними тогочасними науковими установами, редакціями та редколегіями профільних часописів: «Товариством дослідників Волині», «Просвітою», установами ВУАН (Історичною, Етнографічною комісіями, Кабінетами національних меншин та примітивної культури, Науково-дослідною кафедрою єврейської культури), відділом російської мови та словесності російської АН ССРСР, Науково-дослідним інститутом Порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті, Науково-дослідним інститутом імені Тараса Шевченка у Харкові, «Обществом любителей природоведения, антропологии и этнографии» при І Московському університеті, «Українським комітетом краєзнавства», «Всенародною бібліотекою України при ВУАН», Коростенським музеєм, Першим всеукраїнським музеєм єврейської культури, Музеєм українського мистецтва у Харкові, редакціями часопису «Радянська Волинь» тощо.

Методику та методологію науково-дослідної праці вченого, коло наукових уподобань і пріоритетів розкривають рукописи його наукових праць, курси лекцій, запитальники та програми етнографічних досліджень, методичні вказівки тощо. Найбільш важливими з-поміж наукових досліджень Василя Кравченка, які з різних причин так і не були опубліковані, на наш погляд, є: «Історичний огляд походження музеїв взагалі», «Утворення музею», «Волинь. Науковий нарис», монографічні описи сіл, заводів, виробництв

та ін. Окремі з них, зокрема «Етнографічний нарис про Волинь» та «Етнографічний нарис (про Волинь)», під час проведення монографічного дослідження були не лише опрацьовані автором, а й підготовлені до друку та опубліковані в наукових періодичних виданнях та профільних народознавчих збірниках⁴⁴.

Для реконструкції внеску Кравченка у розвиток музейної справи в Україні, з'ясування його теоретичних принципів щодо організації та функціонування музейних установ, способів їх реалізації на практиці залучалися документальні матеріали фонду №16 «Волинський краєзнавчий музей». Зокрема, аналізу піддавалися щоденники роботи етнографічного відділу, які впродовж 1920–1930 рр. особисто вів Василь Григорович; плани лекцій, календар засідань етнографічної кафедри Волинського музею.

Зазначений фонд містить також важливі матеріали, що дають змогу висвітлити діяльність ученого як популяризатора етнографічної науки, організатора та керівника або консультанта численних музейних установ, етнолого-фольклористичних та історико-краєзнавчих гуртків, ініціатора проведення масових народознавчих досліджень, через розгалужену сітку збирачів та дописувачів на місцях. У контексті вивчення даного аспекту діяльності Василя Кравченка значна увага зверталася на проекти статутів, протоколи та інші матеріали про роботу краєзнавчих гуртків, численні примірники рукописного журналу «Етнограф» та «Краєзнавство», що його видавали на основі своїх науково-дослідних та експедиційних надбань і здобутків учні-гуртківці Кравченка.

У колекціях фонду №16 зберігається також низка монографічних описів різних населених пунктів Волині, здійснених ученим у різні періоди його діяльності, що дозволяє виокремити наукові пріоритети, уточнити методику та методологію дослідницького пошуку, а також прослідкувати еволюцію поглядів, трансформацію наукових підходів вченого. Саме в такому зрізі автор розглядав праці В.Г. Кравченка «Короткий історичний огляд про походження крашанки та писанки на Паску», «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею» та ін.

⁴⁴ Кравченко В.Г. Етнографічний нарис про Волинь / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Берегиня. — К., 1995. — №1–2. — С. 14–25; 1995. — №3–4. — С. 111–121; Кравченко В.Г. Етнографічний нарис (про Волинь) / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Древліани: Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів, 1996. — С. 257–283.

Варто зазначити, що специфіка побудови колекцій Сектору рукописних фондів ІМФЕ зумовила ситуацію, за якою фонд №16 містить частину щоденників В.Г. Кравченка, більшість яких, як уже відзначалося, зосереджено у фонді №14.

Значний масив активих матеріалів, опрацьованих автором у ході підготовки дисертаційного дослідження міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. З-поміж багатой колекції джерел цього архівосховища матеріали Ф. №166 «Народний комісаріат освіти» прислужилися під час реконструкції процесу розвитку музейної справи в Україні, встановлення суті державної політики у цій галузі, її поступової трансформації та виявлення чинників, які справляли на неї вирішальний вплив. Цілеспрямованому та скрупульозному аналізу було піддано «Протоколи засідань музейної комісії Наркомосу УРСР», «Справу про організацію краєзнавчих музеїв», «Матеріали про організацію та роботу ВУАН», «Статут та постанову ВУЦВКУ про музеї УРСР», «Матеріали про роботу музеїв УРСР (1929–1930 рр.)», «Звіт Наркомосу УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927–1928 рр.», численні доповідні записки, операційні плани та листування з музеями, ряд звітів, бюлетенів та листування, учбові програми, плани про роботу Житомирського інституту народної освіти, Житомирських 3-х річних педагогічних курсів, Звягільських педагогічних курсів та ряд інших подібних документів. Ці матеріали мають важливе значення для виявлення та розуміння напрямів виховної та навчальної роботи, політики держави щодо молодого покоління, допомагають краще з'ясувати внесок та нововведення педагогічної, просвітньої діяльності Василя Кравченка. Звіти Волинського та Дніпропетровського державних музеїв про їх роботу за період 1920–1933 рр., «Річні звіти про роботу музеїв України за 1927–1928 рр.», матеріали щодо проведених наукових експедицій та досліджень Волинським науково-дослідним музеєм (плани, звіти, кошториси, листування), «Анкети, висновки та доповідні записки про обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв (1932–1933 рр.)» надають можливість зрозуміти новаторство музейної науково-дослідної роботи вченого як завідувача етнографічним відділом. «Анкети наукових працівників... (1927–1928 рр.)», «Анкети та списки наукових робітників України, зареєстрованих Укрголовнаукою Наркомосу УРСР», «Анкети наукових робітників, зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною

комісією Укрнауки УРСР», та «Особова справа на Кравченка В.Г. (1927 р.)» — додатково проливають світло, кладуть важливі штрихи до наукової, суспільної та громадської біографії вченого, дозволяють об'єктивно визначити його місце в тогочасному науковому світі.

Ще один надзвичайно цінний корпус джерел, що охоплює дореволюційний період життя науковця, міститься у Центральному державному історичному архіві в м. Києві (ЦДІА), в фондах №442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Секретна частина», Ф. №1599 «Помічник начальника волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому, Старокостянтинівському повітах. м. Житомир», та в Ф. №1355 «Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир». Документи, що зберігаються в зазначених колекціях, використані автором для встановлення характеру суспільно-політичних поглядів Василя Кравченка, визначення його місця у суспільному русі на Волині та в Україні напередодні революційних зрушень.

Так, матеріали Ф. №442 стосуються житомирської філії товариства «Просвіта», ролі Василя Григоровича в активізації її діяльності. «Справа про проведення обшуку у письменника та етнографа Кравченка (Корсак-Могильний), належного до Житомирського товариства українофілів «Просвіта», який звинувачується в поширенні творів українських письменників», містить чималий фактологічний матеріал, що дозволяє дослідити події, пов'язані з початком переслідувань ученого та громадського діяча російським самодержавством. Додаткову інформацію стосовно цієї проблеми надають матеріали Ф. №1599, який містить серію циркулярів департаменту поліції та листування стосовно збору відомостей про діяльність в Житомирі «мазепинського (як це було визначено жандармами — Авт.) товариства «Просвіта». Близький за змістом характер мають і матеріали Ф. №1335, у яких, крім подібного за спрямуванням листування Головного жандармського управління, зібрано і цілий ряд цінних документів стосовно встановлення нагляду за просвітянами, в тому числі і за В. Кравченком, як одним з активістів товариства «Просвіта», та — арештів осіб, належних та підозрюваних у членстві в товаристві.

Тему політичних переслідувань Василя Григоровича, але цього разу вже з боку тоталітарного сталінського режиму, розкривають

документальні матеріали, що зберігаються в Житомирському обласному державному архіві. Зокрема, Ф. №67093 «Слідча справа В.Г. Кравченка» містить дуже цінну щодо цього об'ємну «Справу Волинського Окрв. ДПУ №4016 по звинуваченню гр. Кравченка В.Г. за арт. 54–10 КК. УРСР», яка дозволила реконструювати перебіг подій, пов'язаних з притягненням Василя Григоровича до слідства у справі «СВУ». Матеріали арештів ученого-народознавця не лише засвідчують повну безпідставність і абсурдність висунутих режимом звинувачень, а й проливають додаткове світло на його особисті людські якості, демонструють чесність і порядність.

Важливим джерелом для вивчення початків наукових пошуків Василя Кравченка, формування та зростання його як науковця є фонди Інституту рукописів ЦНБ імені В.І. Вернадського, зокрема Ф. №3 «Листування» та Ф. №10 «Архів АН України. З матеріалів Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів».

Так, Ф. №3 містить досить об'ємне і змістовне листування В. Кравченка з Б. Грінченком раннього періоду його наукових пошуків. Багата епістолярна спадщина, зосереджена в цій колекції, дозволяє прослідкувати процес формування його світогляду, пошуків наукових уподобань, пріоритетів та спеціалізації, поступову кристалізацію та удосконалення його як фахівця-краєзнавця, дослідника Волинського краю.

При підготовці дослідження широко використовувалася також і колекція Ф. №10, що є досить важливою для доповнення картини наукового портрета вченого. Зокрема, листування науковця з головою комісії П. Стебницьким та, пізніше, його наступником М. Могилянським (що охоплює період 1922–1927 рр.) з приводу процесу роботи над укладанням «Біографічного словника українських діячів» та надання В. Кравченком своїх біографічних відомостей дозволяє з'ясувати окремі, невідомі раніше факти біографії вченого, уточнити коло його наукових уподобань.

Для розкриття теми дослідження автором були залучені також опубліковані джерела. Хоча варто зазначити, що, на жаль, на сьогодні їх існує лише незначна кількість. А тому при підготовці дослідження, їх використання мало допоміжний характер.

З-поміж опублікованих джерел, насамперед варто відмітити наукові роботи, розвідки, статті, програми В.Г. Кравченка, опубліковані (як в дореволюційні, так і — пореволюційні, і — в наші часи)

в різноманітних збірниках, часописах, тощо⁴⁵. Їх аналіз дає змогу дослідити спрямування наукових пошуків, науково-дослідні

⁴⁵ Кравченко В.Г. Из народных рассказов о проклятых детях // Киевская старина. — 1899. — Т. XXVI. — С. 772–774; Його ж, Свадьба в селе Курозванях. — Житомир, 1902. — 34 с.; Його ж, Буденне життє. Психологічні малюнок. — Львів, 1902. — 301 с.; Його ж. Над морем // Літературно-науковий вісник. — 1909. — Кн. 4; Його ж. Пісні, христини та весілля. — Житомир, 1911. — Т. 1, XIV. — 200 с.; Його ж. Етнографические материалы, собранные в Волынской и соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1911. — Т. 5; 1914. — Т. 12; Його ж. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. — Житомир, 1920. — Т. 3. — 160 с.; Його ж. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали. — Житомир, 1920. — 160 с.; Його ж. Калинівські пісні // Етнографічний вісник. — 1925. — кн. 1. — С. 62–65; Його ж. Осапатова долина // Етнографічний вісник. — 1926. — Кн. 2. — С. 50–61; Його ж. Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську. До статті К.Грушевської «Дума про пригоду на морі поповича» // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1 і 2. — С. 150–151; Його ж. Програм вивчення гончарства // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — №2. — С. 11–15; №3. — С. 17–19; Його ж. Матеріали про вогонь // Первісне громадянство. — 1927. — Кн. 1–3. — С. 147–182; Його ж. Псалми, що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 71–78; Його ж. План для дослідження за процесом певного виробництва чи то заняття // Бюлетень Бердичівської Окринарсовіги. — 1927. — №5–7; Його ж. Німецькі та чеські колонії на Волині // Знання. — 1927. — №9; Його ж. Шопка (Вертеп) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 6. — С. 41–54; Його ж. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67–144; Його ж. Про чумакування. З лекцій, прочитаних перед студентами Житомирських вищих педагогічних курсів / підготовка до друку М. Малюк // Україна. — 1991. — Вип. 25. — С. 191–197. Його ж. Етнографічний нарис про Волинь / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Берегиня. — К., 1995. — №1–2. — С. 14–25; 1995. — №3–4. — С. 111–121; Його ж. Щоденник / Підготовка до друку П'ядик Ю. // Неопалима кушина. — К., 1995. — №7–8. — С. 25–48; Його ж. Етнографічний нарис (про Волинь) / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Древяни: Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: інститут народознавства НАНУ. — 1996. — С. 257–283; Його ж. Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю в межах Волині. — Житомир, б/д. — Т. 1. — 312 с.; Т. 2. — 200 с.; Його ж. З недавнього минулого Волині // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. — С. 466–472; Його ж. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Васильом Кравченком. — Житомир, б/д. — Т. 2, IV — 312 с.; Старий. До майбутніх етнографів Волині // газ. «Селянська бідно-та». — Житомир, 1922. — 23 вересня.

методи і підходи роботи, з'ясувати методологію та методику досліджень вченого, відтворити спектр наукових інтересів Василя Григоровича. Уточнення окремих аспектів біографії вченого, встановлення його суспільно-політичного та наукового портрета стало можливим завдяки епістолярній спадщині, зосередженій у зібранні творів М. Коцюбинського⁴⁶, а також його листування з Хв. Вовком⁴⁷. Певна інформація стосовно напрямів роботи музейних установ України, питань політичної освіти та виховної роботи серед народних мас і, в зв'язку з цим, пріоритетних напрямів та превалюючих акцентів музейної роботи 1920–1930 років міститься у збірнику документів «Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.»⁴⁸.

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, варто зауважити, що ступінь її документального забезпечення є досить повним. Наявні історичні джерела хронологічно охоплюють період з 1877 по 1945 роки, тематично документальний матеріал є досить різнобічним, походить з різних джерел, а тому є всі підстави стверджувати, що його аналіз дав змогу відтворити повну й об'єктивну картину практично всіх періодів життя та наукової діяльності В. Кравченка, оцінити його внесок у розвиток українського народознавства, етнологічної науки, історичного краєзнавства та музейної справи, охарактеризувати його як науковця, суспільно-політичного діяча, громадянина, визначити місце в науковому та громадському житті України.

⁴⁶ Коцюбинський М.М. Повне зібрання творів. Листи. — К., 1974. — Т. 5. — С. 143–206.

⁴⁷ Листування Хв. Вовка з В. Кравченком / Упорядкування й коментар Наулка В. та Старкова В. // Берегиня. — К., 1996. — №3–4. — С. 133–143.

⁴⁸ Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: 36. документів. — К., 1959. — Т. 1. — С. 175–532.

РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ

Дитинство та роки навчання В. Кравченка. Залучення до громадсько-політичного руху та початки наукових пошуків

Василь Григорович Кравченко народився 25 квітня (ст.ст.) 1862 р. в місті Бердянську (нині — районний центр Запорізької обл.)^{49*}. Родина Кравченків була бідною та багатодітною. У сім'ї було дев'ять⁵⁰ дітей. Василь був другою дитиною, «підстаршим» (старшим був брат Павло)⁵¹. Вуличне прізвисько родини Кравченків було — «Сібірні». Так прозвали ще діда Василя Кравченка за те, що той, коли сердився, то завжди кричав: «Я Сібірний, із Сібірних!» — себто: злий, лютий, каторжний, як той, що втік із Сибіру⁵². До речі, В. Кравченко пізніше навіть узяв собі це вуличне прізвисько за один зі своїх літературних псевдонімів (згадку про це зустрічаємо в одному з його листів до Б. Грінченка⁵³. Взагалі, щодо псевдонімів В. Кравченка, то в нього був ще один — «Тавричанин». Саме за таким підписом він опублікував 1906 р. своє оповідання «Рух»⁵⁴.

Про батьків В. Кравченка відомостей збереглося небагато. Основним джерелом інформації про них служать, знову ж таки, його спогади, вміщені в щоденниках за 1892 р. А в них Василь Григорович зазначає, що не має повних відомостей про батьків, «якось-то

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 1.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

* У своєму «Щоденнику» за 1933 рік Василь Григорович згадував: «Берданка поділялась на місто й передмістя — Ліски, Кондраліски, — на захід, а Піски й Матроська Слобідка на SO, німецька колонія — на O, Собача Балка й Макарти — на SOO. Місто в свою чергу поділялось на три частини — в осередку — Соборський приход, а на схід — Покровський і SO — Богоявленський приходи». — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 64, арк. 114.

⁵⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 690, арк. 4.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 18, арк. 89.

⁵¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 691.

⁵² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 205.

⁵³ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37659, арк. 4.

⁵⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24, 85зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14.

все не вдавалося їх зібрати»⁵⁵. Відомо лише, що мати В. Кравченка була родом із села Вільшане Прилуцького повіту Полтавської губернії. Вона, як і її батько Павло Шевела та мати, належали до дворових якогось пана (прізвище його Василь Григорович не згадує). Крім того, збереглися відомості, що дід Павло Шевела перебував на посаді панського прикажчика⁵⁶. Згідно з сімейними переказами він був людиною досить самостійною та розумною. Бабуся Василя служила при панському дворі кухаркою, чи прачкою (так пише В. Кравченко зі споминів своєї матері). Мати також з дитинства «була зачислена в прачки».

За «правдолюбство» та принциповість дід Кравченка років зо два відсидів у в'язниці. Згідно з пізнішими спогадами матері Василя Григоровича справа полягала в тому, що «по закупу панщину треба було справлять усього тільки три дні на неділю, а у нас пан був такий клятий, ... коли собі що хоч робить, то роби уночі, — от мужики і заколотилися, захотіли, щоб було по закону, а батько попереду всіх, не зважаючи на те, що прикащиком був...»⁵⁷. Крім дворічного ув'язнення Павла Шевела, як покарання, його сім'ю було розпродано порізно. Зокрема, матір В. Кравченка поміщик виміняв на щеня якоїсь рідкісної породи⁵⁸.

Після звільнення з ув'язнення дід Павло знову дістав місце прикажчика, на цей раз у поміщика Івана Степановича Кобеза. Той відкупив сім'ю Кравченків і всі вони переїхали на постійне помешкання до міста Бердянська. Тут Павло Шевела обійняв посаду головного прикажчика на рибних ловах на Азовському морі⁵⁹.

Батько В. Кравченка походив зі старовинного роду козаків-запорожців. На момент народження сина Василя він, будучи безземельним селянином, приписався до міщанського стану⁶⁰ та працював кравцем⁶¹. Але, як згадував пізніше В. Кравченко, «це ремесло було йому не до душі. І тому він: сіяв 2–3 десятини

⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 193–196, 205; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 193, 193 зв.

⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 193, 193 зв.

⁵⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 193, 193 зв.

⁵⁸ Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 85.

⁵⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 194, 194 зв.

⁶⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 196 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 1.

хліба, торгував, ловив сітями рибу, торгував капустою, кавунами, буряками, міняв коней, торгував білою глиною, милом, горшками і т.д. Але, за що б він не брався, — ніщо не йшло у нього до ладу...», заробляв він мало⁶². «Батька ми рідко бачили вдома, — читаємо у «Спогадах про своє дитинство» В. Кравченка, — він усе десь літав, то — по Чорноморії, то — по Кавказу, в Ростові-на-Дону сидів і т. п. ... він любив менжувати кіньми ... хоч же жодної вдачі до коней не мав — купе за 100 р., а продасть за 3 р.»⁶³. Взагалі, саме з батьком у Василя було пов'язано досить багато неприємних і тяжких спогадів (наприклад, кражі на чужих баштанах, коли він, малий, із завмиранням серця чекав батька на підводі, і т. п.).

Зате свою матір Кравченко завжди згадував з особливою теплою та любов'ю. Саме на її долю припадала основна, найвагоміша частка внеску в мізерний сімейний бюджет. Вона заробляла пранням, шиттям та прасуванням по панських маєтках⁶⁴. З часом, зібравши трохи грошей, мати з батьком купили вже власну хату⁶⁵. Але, як і раніше, сім'я бідувала, грошей ледве вистачало на прожиття. Діти, залишаючись цілий день самі, поки батьки були на заробітках, належали самі собі. «Ми лазили рвати акацію і стовбурці (стебельки) з винограду — їли тее з хлібом, їли без хліба. Клади за пазуху. Несли додому, наділяли братів, сестер, товаришів,» — згадував згодом В. Кравченко роки свого голодного дитинства⁶⁶.

Через матеріальну скруту батьки не мали змоги дати малому Василеві освіту й він, будучи здібним та кмітливим хлопцем, самотужки вивчився читати; 1872 р. сам пішов до приходської школи; 1873 р. — перейшов до двокласової школи м. Бердянська, яку закінчив 1877 р.⁶⁷. Постійна матеріальна скрута у їхньому великому сімействі змушувала малого Василя підробляти. Він «щодня носив одному з учителів гімназії обіди з клубу й одержував за це 2 крб. на місяць, рибалив у морі, а ще — бив молотом у коваля сусіди»⁶⁸.

Саме під час навчання у двокласній школі починається формування особистості молодого В. Кравченка. Тут доля зводить

⁶² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 196 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 691, арк. 4.

⁶³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 691, арк. 2.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 691, арк. 2.

⁶⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 196.

⁶⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 691, арк. 2.

⁶⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115.

⁶⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 15.

його з людиною, яка, за власним його свідченням, справила чи не найбільш вагомий вплив на його подальший життєвий шлях, сприяла певному формуванню його світогляду та наукових уподобань, дала перший поштовх до пошуку свого місця у світі. Це був Василь Лукич Мартинович, виключений свого часу з четвертого курсу університету за політичні погляди⁶⁹, котрий протягом 1875–1876 рр. був завідувачем Бердянської двокласової міської школи⁷⁰. Мартинович був народовольцем за ідейними переконаннями та доброю й чуйною людиною за вдачею.

Навчаючись у школі, В. Кравченко бере активну участь у культурно-літературному гуртку, організованому В. Мартиновичем спільно з вчителем В. Чорнобаєвим. Гурток мав чітко виражений демократичний характер⁷¹. Талановитий педагог, помітивши неабиякі здібності хлопця, взяв його під свою опіку, допомагаючи готуватися до подальшого навчання. Як згадував пізніше В. Кравченко: «Мартинович побачив мене, може найбільш обдертого свого школяра, продав своє найдорожче майно — рушницю й зодягнув мене»⁷². Саме вони — Мартинович та Чорнобаєв — підготували та дали змогу вступити йому до Феодосійського вчительського інституту у 1877 р.⁷³. З обома своїми наставниками В. Кравченко не поривав зв'язки до самої їхньої смерті⁷⁴.

Умови життя та навчання в інституті були складні. Як згадував Василь Григорович пізніше, у вересні 1891 р., у своєму листі до Б. Грінченка: «Кормили нас там так, що ми завжди були голодними. Добре, у кого водились грошенята, то той хоч побіжить на Циганську Слобідку, купе шматок хліба, та напха своє черево, а як наш брат, що ні шеляга за душею то мусить терпіть. Не збрешу, коли скажу: як кінчало сім чоловіка той Інститут, то четверо з них безпремінно мали сухотку»⁷⁵.

⁶⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 183.

⁷⁰ Сам В. Кравченко у своєму «Життєписі» наводить саме цю дату. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25. Але М. Малюк приводить дещо іншу дату — 1876 р. — Див.: Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 183.

⁷¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115.

⁷² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25.

⁷³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25; ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁷⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25.

⁷⁵ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37650.

Проте життєві труднощі та незгоди не спиняли допитливого юнака у його прагненні до знань. Молодий В. Кравченко навчався з великим інтересом, багато читав, посилено займався самоосвітою, готуючись до майбутньої освітянської діяльності.

Але 1880 р. відбувається подія, що брутально перекреслила всі подальші плани Василя. Поліція заарештовує В. Мартиновича, і під час обшуку на квартирі останнього знаходить листи від його учня та однодумця — В. Кравченка. Листи вільнолюбивого випускника Феодосійського педагогічного інституту стають причиною обшуку і в його квартирі. В той час, коли В. Кравченко проводив свою останню контрольну лекцію в зразковій школі, поліція прискіпливо вивчала його особисті речі, серед яких були знайдені його листи до Мартиновича⁷⁶. Наслідки проявилися досить швидко — В. Кравченка позбавили права займатися педагогічною діяльністю, а замість диплома, видали посвідку про інститутську освіту⁷⁷. Саме так В. Кравченко описує завершення свого навчання в Феодосійському вчительському інституті. Щоправда зовсім інші дані щодо цих подій, читаємо у статті М. Костриці та Г. Мокрицького, які, посилаючись на архівні матеріали ДАЖО, стверджують, що В. Кравченко закінчив Феодосійський вчительський інститут із золотою медаллю⁷⁸. Але наведені вище архівні матеріали (із власноручної анкети Василя Григоровича), а також його подальша доля переконують у безпідставності такого твердження. Зокрема, зразу ж після цих сумнозвісних подій, 2 червня 1880 р., згідно з наказом Одеського генерал-губернатора Дрентельна В. Кравченка «за підозрою у приналежності до Феодосійської групи народовців — для виправлення»^{*79}, було

⁷⁶ Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 184.

⁷⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; ЦДАВО України, Ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15.

⁷⁸ Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В. Кравченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К., 1991. — С. 85.

⁷⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 84 зв.;

* Народовці — назва культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х рр. серед молоді української інтелігенції в Галичині за національне відродження в душі демократизму, за живу народну мову в літературі та школі. Цей рух був представлений студентами, вчителями, письменниками.

направлено рядовим у 60-й резервний піхотний батальйон⁸⁰. Сам В. Кравченко значно пізніше, на допиті 31 вересня 1929 р., свідчив, що у 1880 р. він вступив вільнонайманим у Рильський полк, що дислокувався на той час у Житомирі⁸¹.

У пошуках виходу зі скрутної ситуації Василь вирішує в цей час вступити до Одеської юнкерської школи. Згідно з наказом командира 60-го піхотного резервного батальйону від 23 серпня 1880 р. 18-річного юнака було відряджено до Одеської піхотної юнкерської школи⁸². Проте, варто відзначити, що в автобіографічних свідченнях самого В. Кравченка мають місце деякі розбіжності. Так, у своїй «Особовій справі» за 1923 р. він зазначає, що працював вчителем у Бердянській міській двокласовій та Мирогіщенській Лубенського повіту трикласній школах з 1880 по 1892 р.⁸³. Тоді, як згідно з іншими документами, зокрема «Трудового списку» (охоплює період 1880–1934 рр.)⁸⁴, «Особової справи» за 1927 р.⁸⁵, «Анкети наукових працівників» 1928 р.⁸⁶, та з двох його «Життєписів» (1927 р.⁸⁷ та 1934 р.⁸⁸) випливає, що в цей час він перебував на військовій службі. Про причини цих розбіжностей можна лише здогадуватися. Вірогідніше за все, що В. Кравченко не хотів привертати увагу до самого факту своєї військової служби в «царській армії», щоб не дратувати уяву і без того прискіпливих та схильних до невпинного пошуку «зрадників» більшовицьких активістів.

В Одеську піхотну юнкерську школу Кравченко, разом зі своїм давнім товаришем та другом дитинства Трохимом Зінківським* пішли пішки. Спогади про цю подорож маємо в його листі до Б. Грінченка за вересень 1891 р., у якому В. Кравченко докладно описує весь той неблизький шлях та їхні пригоди, ночівлі просто неба і т. д.⁸⁹.

⁸⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 40, 99.

⁸¹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7.

⁸² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

⁸³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 17.

⁸⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1, 1 зв.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7 од.зб. 636, арк. 15, 15 зв.

⁸⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁸⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116, 116 зв.

* Зінківський Трохим (1861–1891) — письменник та публіцист родом з м. Бердянська. У своїх публіцистичних статтях порушував питання української національної автономії.

⁸⁹ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37660.

Із Т. Зінківським Василь товаришував з раннього дитинства. «Батьки наші жили двір з двором, а через те й ми здружилися у такі літа, як кажуть, сам себе починаєш пам'ятать», — згадував пізніше В. Кравченко, — «...бувало й так, що один одному так носи порозквасюємо, що тільки юшкою вмиеся»⁹⁰.

На той час Одеська юнкерська школа не була схожа на звичайний військовий навчальний заклад — своїм авторитетом вона не поступалася й університетові. Саме в цьому закладі тоді викладав історію випускник Київського університету, відомий громадський діяч Півдня України, вчений, близький товариш М. Драгоманова Л. Смоленський*. Урядом йому було заборонено працювати в установах народної освіти за приналежність до Української Одеської громади^{*91}. Однак ця заборона не поширювалася на військові учбові заклади, що й привело Л. Смоленського на кафедру юнкерської школи.

Значно пізніше, багато років по тому, В. Кравченко в своєму «Життєписі», писаному ним у м. Житомирі й завершеному 22 березня 1927 р., згадуючи цю добру й чуйну людину, визнає, що саме під опікою вчителя проходило його інтелектуальне формування, саме Л. Смоленський справив остаточний вплив на кристалізацію політичних поглядів та прагнень юнака⁹². Під впливом цього талановитого педагога В. Кравченко відчув потребу в науковій діяльності. Саме в юнкерській школі завершився процес остаточного оформлення його світогляду, політичних переконань і національної самоідентифікації.

Л. Смоленський, маючи повну підтримку з боку тодішнього Начальника юнкерської школи полковника Сидоренка, мав

⁹⁰ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37660.

* Смоленський Леонід (1844–1905) — педагог, учитель історії, громадський діяч, визначний промовець. Майже все життя прожив у м. Одесі, крім часу навчання у Київському університеті, де познайомився з М. Драгомановим, ідеї якого пізніше пропагував. Був одним із керівників Української Одеської Громади .

⁹¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25, 25 зв.;

* Громади — осередки української інтелігенції, що проводили національно-культурну та громадсько-політичну роботу у 2 половині 19-го — поч. 20-го ст. в межах Російської імперії. В 70–90-х рр. поряд з київською Старою громадою, особливою активністю виділялася Українська Одеська громада. Члени громади вважали, що їх основним завданням є поширення освіти та пробудження національної свідомості народу.

⁹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25 зв.

можливість відверто та без перешкод виголошувати свої політичні ідеї. При цьому він користувався заслуженою повагою серед її учнів та викладацького персоналу. Василь Кравченко, згадуючи той час, писав, що на лекції Л. Смоленського збігалася практично вся школа, «лекцій тих жоден, навіть гірший юнкер, не пропускав. Усі офіцери й викладавці, на чолі з самим полковником Сидоренком, були присутні на тих лекціях»⁹³. «Кожна національність, в т. ч. і українці, можуть добитися рівноправ'я шляхом підвищення свого культурного рівня і необхідно кожній свідомій людині проводити таку роботу серед населення»⁹⁴, — вчив своїх студентів викладач. Значно пізніше, на допиті (коли проходив «по підозрінню у належності до «СВУ») 31 вересня 1929 р., Василь Григорович, не вагаючись стверджував, що Л. Смоленський надихнув його до наукової роботи, наголошував, що «з цього ж моменту можна рахувати початок моєї науково-культурної діяльності на благо українського народу»⁹⁵.

Під впливом свого вчителя допитливий юнак з 1880 р. брав участь у роботі з підготовки Українського словника, проводячи вибірки зі старих українських видань окремих слів та оригінальних речень⁹⁶. По мірі накопичення потрібного матеріалу він передавав його М. Комарову*, який був тоді редактором майбутнього Російсько-українського словника. Ця робота зайняла у В. Кравченка шість років — до 1886 р.⁹⁷, тобто роботою з підбору матеріалів до словника він займався і після закінчення юнкерської школи — під час військової служби. Зокрема, у період з першого квітня 1884 по перше лютого 1885 рр.⁹⁸, коли частина Рильського полку (в якому він служив) стояла в місті Умані, В. Кравченко з колишнім однокурсником Т. Зінківським, вже безпосередньо (очно) спілкуючись з М. Комаровим (який працював тоді нотаріусом в м. Умані⁹⁹),

⁹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25 зв, 26.

⁹⁴ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7 зв.

⁹⁵ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7 зв.

⁹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22 зв.

* Комаров Михайло (1844–1913) — бібліограф, етнограф, нотар за фахом, автор багатьох бібліографічних статей та покажчиків. Уклав «Русско-Украинский словарь» (4 тт.), виданий у Львові 1893–1899 (М. Уманець і Спілка).

⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22 зв.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1 зв.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 85.

ще наполегливіше та самовідданіше провадив пошуки потрібного для словника матеріалу. Однак, для української культури тоді були досить складні часи, часи переслідувань та заборон української мови (Емський указ 1863 р. та Валуївський циркуляр 1876 р.). Отож, можливість побачити світ для українських наукових праць була лише одна — закордонні видавництва. Чотири томне дітище групи уманських ентузіастів також вийшло друком не в Наддніпрянській Україні, а — у Львові та Відні¹⁰⁰.

Окрім роботи з упорядкування словника під час навчання в юнкерській школі, В. Кравченко був членом «гуртка молоді» — старшої групи народовців¹⁰¹. Як уже зазначалося, в цей період (70–90-ті рр. XIX століття) Громада в Одесі була особливо активною, а національне питання — актуальним серед української інтелігенції. Одеська громада мала значний вплив на молодь міста. Пізніше, у своєму «Життєписі», писаному у 1934 р., Кравченко з цього приводу зазначав, що головою гуртка старшої групи народовців був його колишній товариш і земляк — бердянець Антон Хоецький, який вчився тоді в Одеському університеті¹⁰². Сам В. Кравченко був «зв'язковим». Його завдання полягало в передачі та зберіганні літератури. «Забираючи свіже привезену з Петербургу літературу («Народна воля», «Земля і воля»), — згадував згодом Василь Григорович, — частину передавав Зінківському, а частина була в мене. У нас двох було 70 чоловік юнкерів-читачів»¹⁰³. Гуртківці, за всіма правилами підпільної організації, дотримувалися суворої конспірації — читачі один про одного нічого не знали. Власне жорстка дисципліна та зібраність прислужилися гуртківцям після 1 березня 1881 р., коли після замаху на Олександра II, вбивства генерала Стрельникова в Одесі та відповідних контрзаходів з боку одеської влади — ув'язнення Л. Смоленського, з юнкерів-громадівців ніхто не постраждав. Хоч, за свідченням В. Кравченка, вони з Т. Зінківським таки «впали в око» жандармам¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Словарь російсько-український (Зібрали і впорядкували Уманець М. та Спілка А.). — Львів, т. 1, 1893; т. 2, 1894; Відень. — т. 3, 1896; т. 4, 1899.

¹⁰¹ До речі, у 1900 р. В. Кравченко, перебуваючи в Одесі на післяопераційній реабілітації, на запрошення М. Комарова та М. Коцюбинського, був присутнім на нелегальному з'їзді «УГ». — Див.: ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7, 22.

¹⁰² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 115 зв., 116.

¹⁰³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116.

¹⁰⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116, 116 зв.

Одеську Піхотну юнкерську школу Василь закінчив «по першому розряду» 7 серпня 1882 р.¹⁰⁵. Призначення дістав на Волинь, в Острозький повіт, де тоді дислокувався 126-й Рильський полк¹⁰⁶. Уже 2 вересня 1882 р. вчорашнього юнкера було зараховано підпрапорщиком до 126-го Рильського полку¹⁰⁷, на посаду полкового бібліотекаря¹⁰⁸. Через не досить «доброзичливі» стосунки з поліцією (про що йшлося вище), служити В. Кравченкові було дозволено лише на нестроевих посадах. Крім того, як писав пізніше Василь Григорович, згадуючи своє військове минуле: «Наше начальство стежило за кожним нашим кроком»¹⁰⁹.

Проте пильний нагляд полкового начальства не зміг завадити молодому офіцеру продовжити діяльність на ниві народознавства. Зокрема, вже з перших років військової служби на Волині, Кравченко, спілкуючись із солдатами, проводив цікаву та важливу роботу по збиранню народознавчого матеріалу. З уст однополчан записує оповіді, бувальщини, замовляння, казки, обряди та т. ін., частина яких згодом увійшла до 1 та 2 тт. етнографічних матеріалів, опублікованих Б. Грінченком^{*110}.

Саме в цей час зав'язуються сталі й дружні стосунки В. Кравченка з Борисом Грінченком. Впродовж багатьох років вони регулярно листуються, а протягом 1891–1900 рр. досить плідно співпрацюють¹¹¹. У листах до Б. Грінченка він не лише ділився своїми науковими задумами, але й просив порад щодо організації етнографічних матеріалів, укладання збірників тощо. Крім того, Василь Григорович розповідав про події власного життя: просування по службі, сімейні справи, ділився новинами, роздумами, просив порад щодо власної творчості. Так, у двох листах за лютий 1895 р.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 166. оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1; ДАЖО, ф. 67093 СП, од.зб. 7482-П, арк. 7.

¹⁰⁶ Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 85.

¹⁰⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116 зв.

¹⁰⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

¹⁰⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116 зв.

¹¹⁰ * Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — видатний український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, громадсько-політичний діяч, педагог. Займає визначне місце як український етнограф та укладач етнографічних збірок. Див.: Грінченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1895. — Т. 1. — С. 2.

¹¹¹ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37638; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37643; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37647; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37649; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37650; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37651.

з м. Шумська (тодішнього місця його служби). В. Кравченко обговорює зі своїм наставником записані ним казки, які Б. Грінченко мав включити до своїх збірників¹¹². А в листі від 28 квітня 1898 р. з того ж таки м. Шумська, обговорюючи передачу нової серії казок, В. Кравченко, як кожна освічена та інтелігентна людина, не обтяжена тягарем «манії величі», вагаючись та роздумуючи, запитує: «Усе ж таки прошу скажіть — як моя праця — чи дотепна?»¹¹³. Яскравою ілюстрацією відповіді на вагання ентузіаста-початківця є той факт, що розвідки та наукові дослідження В. Кравченка були вміщені в усі томи «Етнографічних матеріалів», що побачили світ за редакцією Б. Грінченка у 1895–1901 рр.¹¹⁴. Але не увесь час стосунки між В. Кравченком і Б. Грінченком були рівними й безпроблемними.

Наукова діяльність. Участь у роботі товариства «Просвіта»

Наполегливо працюючи над збором й аналізом народознавчого матеріалу, в певний час Василь Кравченко відчув власну спроможність до самостійної наукової роботи, творчого пошуку. Прагнення до самостійності, пошуку індивідуальності неминуче породжувало конфлікт з науковими принципами вчителя, а відтак — намагання звільнитися від його надмірної опіки. У своїх листах до Б. Грінченка за січень — лютий 1898 р. він просить ставити і його ім'я на обкладинку збірок етнографічних матеріалів¹¹⁵. Однак побажання Василя Григоровича не було задоволене і це стало причиною досить тривалих у часі суперечок та непорозумінь, припинення листування. Дійшли згоди, замирилися та відновили листування вони лише через два з половиною роки, у серпні 1900 р.¹¹⁶.

Запис же самого В. Кравченка вперше з'являється у журналі «Київська старовина» у 1899 р. Свій дебют збирача етнографічних матеріалів він розпочав з відбірки записів «З народних оповідей про проклятих дітей»¹¹⁷. Дебют був успішним, і відтоді В. Кравченко починає самостійно укладати та видавати збірки етнографічних матеріалів.

¹¹² ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37649; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37651.

¹¹³ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37650.

¹¹⁴ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37649; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37651.

¹¹⁵ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37643, арк. 1, 2; ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37647.

¹¹⁶ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37638.

¹¹⁷ Кравченко В. Из народных рассказов о проклятых детях // Киевская Старина. — 1899. — Т. XXVI. — С. 772–774.

Проте наукову діяльність, збирання етнографічних матеріалів, Василь Кравченко був змушений поєднувати тривалий час з військовою службою. Саме остання забезпечувала йому прожиття, надавала кошти на організацію власних експедицій, опрацювання зібраних матеріалів. Отож, впродовж 1882–1892 рр. Василь Григорович служить у 126-му Рильському полку. 26 грудня 1882 р. йому було присвоєно звання прапорщика; 14 вересня 1884 р. — підпоручика; 14 серпня 1885 р. підпоручика В. Кравченка було звільнено від обов'язків завідувача бібліотеки й призначено полковим квартирмістром і завідувачем швальнею. Три роки по тому, 18 квітня 1888 р., його було призначено полковим скарбником. З обов'язками полкового скарбника Кравченко справлявся досить успішно. Саме під час перебування на цій посаді йому було присвоєно чин поручика, а 31 березня 1891 р. нагороджено орденом Святого Станіслава третього ступеня¹¹⁸.

Незважаючи на досить вдалу військову кар'єру, Кравченко відчуває непереборну потребу у переміні свого життєвого шляху. Саме це бажання і було причиною того, що 4 червня 1892 р. він, за власним бажанням, відмовляється від посади Полкового скарбника (наказ №37 Начальника 32-ї піхотної дивізії)¹¹⁹. А невдовзі, не задовольняючись військовою службою та стомившись від невпинного поліцейного нагляду, 1 серпня 1892 р. він переходить на посаду наглядача прикордонної акцизної охорони (наказ №75 управляючого акцизних податків Волинської губернії)¹²⁰ на австрійському кордоні¹²¹. Трохи згодом В.Г. Кравченко виходить у відставку і 30 жовтня 1892 р. його було зараховано в запас армійської піхоти. 6 квітня 1893 р. В. Кравченко отримує цивільний чин титулярного радника (наказ Сенату по департаменту Геральдії №56)¹²².

¹¹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

¹¹⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 166. оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1 зв.

¹²¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; Але, у «Життєписі», писаному 8.02.1934 р. в м. Ростові-на-Дону, В. Кравченко подає дещо інші дати, — пише, що «01.03.1892 р. — вступив на посаду прикордонного смотрителя акцизної охорони в межах м. Радзивилів — Вишгородок на Волині, пробувши там до 16.10.1893 р.» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116 зв. На наш погляд, це є все-таки описка чи неточність, бо на той час, за численними документами та його ж власними свідченнями (див. вище), він ще перебував на посаді полкового скарбника.

¹²² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

У листі до Б.Д. Грінченка від 20 березня 1893 р. з м. Вишневець В. Кравченко, повідомляючи про кардинальні зміни у своєму житті, пише, що «перейшов на корчемну стражу — на Австрійській границі ... командую стражею з 30 чоловіка, що глядять за тим, щоб не йшла контрабанда з-за кордону до нас... Не дуже то до вподоби й ця нова моя праця, ну а нема де дітись, хутко знов мабуть перейду на шось инче...»¹²³. Так воно і сталося, передчуття справдилися досить швидко: вже 16 жовтня 1893 р. його було призначено на посаду молодшого помічника наглядача акцизних податків 2-ї округи Волинської губернії (наказ керуючого акцизних податків Волинської губернії №81)¹²⁴ — спочатку до міста Шумська, потім — до Чуднова, далі — до Житомира (у 1896 р.)¹²⁵. «Ширий земляче, — читаємо в його листі до Б. Грінченка від 6 листопада 1893 р. з Шумська, — я тепер найсправжнісінький акцизник — перш, коли був пограничним смотрителем, я теж був акцизником, але тоді я ловив контрабанду, а тепер я маю дві гуральні, одного броваря та сорок вісім корчем...»¹²⁶.

У цей же період сталися кардинальні зміни й в особистому житті Василя Кравченка. У листі до М. Комарова за січень 1888 р. він повідомляв, що збирається брати шлюб із донькою настоятеля Черкаської Свято-Троїцької церкви Михайла Орловського — Олімпіадою Орловською. Церемонія вінчання відбулася 29 січня 1888 р.¹²⁷. А 16 вересня 1889 р. у подружжя Кравченків народився син Михайло¹²⁸.

Особисте життя В. Кравченка в цей час (1892–1894 рр.) складалось не досить вдало: «Усі кажуть, що ми (з дружиною) живемо гарно «счастливі супруги», — кажуть, — щастя, хлопці, зверху, а що всередині буває часом, того — бодай не казати»¹²⁹. Роздуми та пошуки виходу із складних сімейних ситуацій та згладження «гострих кутів» у стосунках із дружиною привели Кравченка до уважного вивчення творчості Л. Толстого. «Крейцера соната»,

¹²³ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37657, арк. 1.

¹²⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.

¹²⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116 зв.

¹²⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 356.

¹²⁷ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 692; Олімпіада Михайлівна Орловська 30.07.1865 року народження. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

¹²⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99.

¹²⁹ Запис у щоденнику від 26.11.1892 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 5, арк. 154.

болісно вразивши його своєю співзвучністю власним відчуттям та переживанням, приносить деяку полегкість, розраджує, проливає світло на подружні стосунки як такі¹³⁰.

Взагалі, варто відзначити, що Л. Толстой був улюбленим письменником Василя Григоровича¹³¹. Він сприйняв його як вчителя, наставника, котрий допомагав краще зрозуміти світ, самого себе та своє місце в ньому, свої відчуття, наблизити до розуміння «вічних» філософських питань — життя та смерті: «Я не боюся смерті, — гірш усього — боятися смерті через те що — бійся, не бійся — а вмреш, і — нічого не буде. Що з нас буде, того ніхто не знає, крім Бога. Куди я не гляну, я скрізь бачу Бога (нікого не хочу цим розсмішити, бо всяк і без того це знає, але кажу через те, що я, коли можна те сказати, своїм нутром це бачу, своїм вухом це чую. Йому — нема ні краю, ні почину...)»¹³².

Цивільна служба залишала трохи більше вільного часу, отож В. Кравченко дістав змогу значно більше уваги приділити дослідницькій та науковій діяльності. 1892–1909 рр. Василь Григорович розпочинає співпрацю з Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові, що тривала протягом наступних семи років¹³³. Крім того, впродовж 1898–1899 рр. В. Кравченко активно співпрацює з житомирською газетою «Волинь», у якій обов'язки відповідального секретаря та завідувача відділом «Світло й тіні російського життя» в цей час виконував відомий український письменник М. Коцюбинський, з яким у Кравченка зав'язалися тісні стосунки. Майже щодня вони зустрічалися, обговорювали всі матеріали чергового випуску газети¹³⁴. Крім того, Василь Григорович, прагнучи почути оцінку власних творів з вуст маститого майстра, читав Коцюбинському як власні літературні проби, так і етнологічні розвідки, опрацювання зібраного матеріалу¹³⁵. З часом стале спілкування переросло у теплі дружні стосунки. Саме таку їх оцінку зустрічаємо в листі Михайла Михайловича від 29 листопада 1912 р.: «От приємну несподіванку зробили Ви мені своїм листом ... я знов пережив ті приємні хвилини, коли бачив Вас близько, такого

¹³⁰ Щоденник від 07.01.1894 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 93 зв.

¹³¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 371.

¹³² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 6, арк. 371 зв., 372.

¹³³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25 зв.

¹³⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 116 зв.

¹³⁵ Коцюбинський М.М. Повне зібрання творів. Листи. — К., 1974. — Т. 5. — С. 143, 144, 153, 163, 165, 166, 195, 206.

завжди радісного, молодого і жвавого, або спокійну, розсудливу і добру Олімпіаду Михайлівну ... Жалко мені, що не можу хоч ще раз послухати як ви читаєте своє, бо читаєте Ви дуже гарно, до того ж і написане все було цікаво...»¹³⁶.

Проте варто зазначити, що така оцінка літературної творчості Кравченка з боку маститого колеги сформувалася вже згодом. На перших порах М. Коцюбинський характеризував В. Кравченка як людину «...добру і щиру, але дуже обмежану...», або, навіть, «небезпечну людину, суцього письменника»¹³⁷.

У цей же час знову стає регулярною і співпраця В. Кравченка з Б. Грінченком. Матеріали народознавця-ентузіаста відтепер зустрічаються в усіх, виданих Б. Грінченком протягом 1895–1901 рр., томах «Етнографічних матеріалів»¹³⁸.

Перші роки перебування Кравченка на цивільній службі відзначаються й першими успіхами на ниві красного письменства. В цей час з-під його пера виходять численні психологічні оповідання, новели, апокрифічні оповіді. Серед них, зокрема, низка апокрифічних оповідань, що вийшли друком у часописі «Волинь» впродовж 1902–1904 рр.¹³⁹; серія психологічних оповідань, таких як: «Легальний до дна душі» (1899 р.), дві новели «Діти» (1901 р.), «Божевільний» (1902 р.), «Чад» (1904 р.), «Рух» (1906 р.), «Над морем» (1909 р.), вміщених у «Літературно-Науковому Віснику»¹⁴⁰; «Я й Лазор» — в одеському альманасі «З-над хмар і долин» (1903 р.)¹⁴¹; три новели за назвою «Чому?», вміщених 1908 р. в чеському щорічнику «Народні листи», який виходив у Празі¹⁴².

¹³⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 276, арк. 174.

¹³⁷ Коцюбинський М. М. Повне зібрання творів. Листи. — К., 1974. — Т. 5. — Лист до дочки Віри від 11.12.1897. — С. 144; Там само, лист до дочки Віри, від 13 січня 1898 р. — Т. 5. — С. 153.

¹³⁸ Щодо Т. 1, то В. Кравченко зазначав таке: «все те, що вміщено за підписом Т. А. Зінківського належить мені, бо ... ті мої матеріали, були в його паперах». — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 16.

¹³⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23 зв.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 436, 436 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 436, 436 зв.

¹⁴¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24.

¹⁴² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 436.

Досить плідно співпрацював Василь Кравченко і з тижневиком «Волинь», у якому 1899 р. вийшли друком його «Народна фантазія (причина виникнення граду та безперервного дощу в народній уяві)»¹⁴³ та «Не всякому чорту й на апостола сичать»¹⁴⁴, а 1901 р. — «Як почали робити горілку»¹⁴⁵. Київський тижневик «Сяйво» впродовж 1911–1912 рр. друкував його психологічні оповідання «Злодії»¹⁴⁶. Низка різних психологічних оповідань та наукових статей, підписаних псевдонімами В. Кравченка — «Тавричанин», «Старий», «Корсак-Могила», протягом 1899–1908 рр. друкувалися у Львові та Чернівцях у часописах «Руслан», «Поступ», «Зоря», «Діло», «Буковина»^{*147}. Як і наукові праці, вони відзначалися реалізмом, правдивістю, вмінням автора проникнути в саму суть подій, рельєфно й повно відобразити життя й побут народу.

Неперервна та наполеглива праця на науковій та літературній нивах поєднувалася у Кравченка із сумлінним виконанням обов'язків помічника наглядача акцизних податків. Під час підготовки запровадження горілчаної монополії в 1895 р., йому особисто було доручено будівництво та обладнання державного монопольного складу в містечку Любарі (тоді — Н.-Волинського повіту, нині — райцентр Житомирської обл.), та — при ньому окремого водопроводу з річки Случа¹⁴⁸. Подібну роботу по монтуванню складів, як довідуємося з листа Кравченка до Б. Грінченка від 22 серпня 1896 р., провадив він у той час і в місті Чуднові¹⁴⁹. У 1896 р. за блискуче виконання всього завдання, В. Кравченка було призначено до Житомира для обладнання та монтажу такого ж монопольного складу¹⁵⁰.

Сумлінне виконання покладених на нього обов'язків обумовило чергове підвищення по службі. Згідно наказу керуючого ак-

¹⁴³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 422.

¹⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 422.

¹⁴⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 411.

¹⁴⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 436 зв.

¹⁴⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17; ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

* «Буковина» — найбільша українська газета на Буковині (1885–1918 рр.), орган буковинських народовців, писаний народною мовою. Виходила в Чернівцях.

¹⁴⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

¹⁴⁹ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37647.

¹⁵⁰ ІР НБУ, ф. III, од. зб. 37647; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

пизними податками Волинської губернії від 30 грудня 1895 р. В. Кравченка було призначено на посаду старшого помічника окружного наглядача акцизних зборів I округи Волинської губернії¹⁵¹ та дільничим наглядачем у Волинській (згодом — Володимирській) губерніях¹⁵².

Окрім безпосередніх службових обов'язків В. Кравченко одночасно провадив ще й власну науково-дослідницьку діяльність: дослідження технологічного процесу всіх виробництв, які тоді підлягали акцизу (себто — гуральні, ректифікації, цукроварні, browарні, тютюнові фабрики й т. п.)¹⁵³.

6 квітня 1896 р. В. Кравченку за вислугу років, надано чин колезького асесора (наказ Сенату по Громадянському Відомству №24 від 29.03.1897 р.)¹⁵⁴. А рівно чотири роки по тому, 6 квітня 1900 р., він отримав черговий чин — надвірного радника (наказ Сенату по Громадянському Відомству №55 від 12.07.1900 р.)¹⁵⁵.

Переїхавши, згідно потреб служби, на постійне місце проживання до Житомира, Василь Кравченко відразу ж активно включається в суспільне життя міста. Разом з визначними громадськими діячами Волині М. Коробкою* та О. Фотинським Василь Григорович засновує перший в Україні науковий краєзнавчий осередок — «Товариство дослідників Волині»¹⁵⁶, яке стало справжнім координаційним центром по вивченню українського Полісся та Волині. Члени Товариства провадили активну роботу по організації численних екскурсій, займалися збиранням різноманітних анкетних відомостей, провадили активну та різнобічну лекційну роботу. Результати наукових пошуків та надбань членів товариства ставали доступними для широких наукових кіл української людности шляхом видруку в спеціальному — власному друкованому

¹⁵¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 85, 86.

¹⁵² «Анкетний листок» В.Г. Кравченка від 6 січня 1927 р. — Див.: ЦДАВО України, Ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1зв.

¹⁵³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

¹⁵⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.

¹⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.

* Микола Коробка (1872–1921) — історик літератури, етнограф, один із засновників «Товариства дослідників Волині»; займався науковими студіями з української етнографії та народної словесності Волині та Поділля.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

органі товариства — «Працях Товариства дослідників Волині»¹⁵⁷. Товариство видало 12-ть томів своїх «Праць», присвячених різним галузям волинознавства. А В. Кравченко у 1920 р., попри всі економічні труднощі, видав своє обширне зібрання етнографічних матеріалів «Звичаї в селі Забрідді...», назвавши його у передмові як 14-й том «Праць Товариства Дослідників Волині».

Василь Кравченко очолив етнографічну секцію товариства¹⁵⁸, неодноразово виступав на засіданнях секції з рефератами та повідомленнями. Практично тоді ж розпочинається й плідна та багаторічна робота Василя Григоровича у Волинському музеї. Постановою загальних зборів «Товариства дослідників Волині» від 10 листопада 1900 р. його обирають на посаду завідуючого етнографічним відділом Волинського музею¹⁵⁹. Згодом етнографічний відділ музею його стараннями став одним з найбільших в Україні. Сам В. Кравченко, багато років по тому, у своєму «Життеписі», писаному в 1943 р. в м. Ростові-на-Дону, уточнює, що тоді він виконував цю роботу «яко громадські навантаження, нештатно»¹⁶⁰, проте вкладав усю свою душу в цю потрібну і надзвичайно важливу діяльність. Його обирають завідувачем етнографічної секції¹⁶¹, яка складалася з підвідділів етнографії, статистики населення, звичаєвого права, народної словесності та діалектології. В.Г. Кравченко з перших днів існування Товариства стає одним з його найактивніших членів, неодноразово виступає на засіданнях секції з різноманітними рефератами та повідомленнями. Так,

¹⁵⁷ Абрамович П. Наукові установи й наукова діяльність на Волині // Наука на Україні. — Харків, 1922. — №2. — С. 156.

¹⁵⁸ ІМФЕ, ф. 15–1/1, арк. 23; Проте автори Костриця М. та Мокрицький Г. у статті «Дослідники нашого краю» // Зоря комунізму. — Житомир, 1989. — 13 грудня — та в статті «Народознавець та ворог народу (В.Г. Кравченко), вміщеній у збірнику «Репресоване краєзнавство». — К., 1991. — С. 86 — зазначають, що він, окрім етносекції, був членом і Економічної секції товариства, хоча сам В.Г. Кравченко у своїх «Життеписах» та численних анкетах зазначаючи. Що був членом етносекції, ні словом не згадує факту членства в економічній.

¹⁵⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99зв.; А М.Ю. Костриця та Г.П. Мокрицький (у статті «Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 86), посилаючись на архівні матеріали ДАЖО, стверджуючи, що В. Кравченко «влаштував з 1907 р. при Волинському музеї етнографічну секцію».

¹⁶⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 117 зв., 118 зв.

¹⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

уже у січні 1901 р. він виступив на засіданні секції з рефератом про способи збирання етнографічних матеріалів, а у листопаді — з повідомленням «Народне весілля в селі Курозванах Острозького повіту». Матеріали останнього дослідження були незабаром опубліковані в I томі «Праць Товариства Дослідників Волині».

Не стояв В. Кравченко й осторонь суспільного життя Житомира. Так, у 1905 р. він засновує в місті кооператив «Споживче товариство», а в 1909 р. виступає фундатором «Товариства самопомоги»¹⁶².

У період 1899–1913 рр. В. Кравченко, не полишаючи своєї письменницької діяльності, плідно співпрацює зі львівською «Видавничою Спілкою»*, підтримує стале листування з В. Гнатюком*. І, як уже зазначалося, співпраця їх була досить плідною: численні оповідання та новели («Легальний до дна душі», «Божевільний», «Рух», «Над морем», «Діти», «Чад» та ін.) побачили світ саме у «Літературно-Науковому Віснику», який відіграв тоді (до Першої світової війни) важливу роль в об'єднанні української національної еліти, поділеної чужими державними кордонами. А в 1902 р. «Видавнича Спілка» випустила навіть окремою відбиткою його психологічні малюнки — «Буденне життє»¹⁶³. В. Гнатюк високо оцінював наукові та літературні можливості та здібності В. Кравченка, про що маємо численні згадки в їхньому листуванні¹⁶⁴.

Певних успіхів досягає В. Кравченко і на основному місці роботи. Зокрема, 6 квітня 1903 р. наказом №732 Сенату по департаменту Геральдії, за раціоналізацію в цукровому виробництві «в справі

¹⁶² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

* «Українко-Руська Видавнича Спілка» (з 1922 р. — «Українська Видавнича Спілка») — акційне товариство, засноване у 1899 р. за ініціативою М. Грушевського (який і був головним директором) з метою видання творів українських письменників, перекладних творів світової літератури, та популярно-наукових книг.

* Вол. Гнатюк (1871–1926) — визначний етнограф, організатор наукової праці; з 1899 р. — секретар «Наукового товариства імені Шевченка» у Львові; з 1901р. секретар, а з 1916 р. — голова Етнографічної Комісії НТШ, ред. (з 1900 р.) всіх її видань. Співредактор «ЛНВ» (1898–1906 рр. і на поч. 20-х. рр.); директор «Української Видавничої Спілки».

¹⁶³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 264д, арк. 43; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 436; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

¹⁶⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 264д, арк. 43зв., 46, 47, 49, 51 зв., 57, 61.

використання жовтого цукру»¹⁶⁵ його було нагороджено орденом Св. Анни 3-го ступеню. В той же самий час, 25 червня 1905 р. наказом управляючого акцизними податками Волинської губ. за №125, В. Кравченку було оголошено сувору догану за захист робітників під час їхнього страйку на бурякових плантаціях с. Швайківки, що належали поміщику Терещенку¹⁶⁶. Однак радикальні лозунги першої російської революції навряд чи захопили Василя Григоровича, принаймні, відомостей про його участь у революційних виступах виявити не вдалося. В той же час, збереглися відомості, що В. Кравченко й надалі підтримував контакти з представниками «Української Громади», політичні програми якої найбільше відповідали його ідейним переконанням. А тому 1900 р., перебуваючи в Одесі на післяопераційній реабілітації, на запрошення М. Комарова (Уманця) та М. Коцюбинського Василь Григорович бере участь у нелегальному з'їзді членів «УГ», що проходив у той час у місті¹⁶⁷. За оцінкою В. Кравченка, на рубежі ХХ століття, «УГ» являла собою об'єднання національно-культурних сил України, які мали на меті сприяти розвиткові української культури, національної самосвідомості, популяризації української мови і т. п.¹⁶⁸. На з'їзді порушувався ряд питань, пов'язаних з етнографією (що саме по собі носило на той час яскраво політичне забарвлення, з огляду на спрямування внутрішньополітичного курсу Російської імперії). Саме цим пояснювалося і запрошення на форум етнографа-практика зі стажем — В. Кравченка¹⁶⁹.

З утворенням «Товариства українських поступовців» В. Кравченко стає членом цієї організації. Формально членом ТУПу Василь Григорович був до 1903 р.¹⁷⁰. Однак і після виходу з організації В. Кравченко, згідно з його власним свідченням, залишався «морально пов'язаним» з ТУПом аж до 1918 р.¹⁷¹. Вельми показовим у цьому відношенні, на наш погляд, є той факт, що коли 1917 р. було скликано національний з'їзд тупівців у Києві, його організатори надіслали Василю Григоровичу особисту телеграму із запрошенням взяти участь у роботі форуму (Кравченко відгук-

¹⁶⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.

¹⁶⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 99 зв.

¹⁶⁷ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7, 8, 22.

¹⁶⁸ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 7 зв.

¹⁶⁹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 22.

¹⁷⁰ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 8, 8 зв.

¹⁷¹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 11.

нувся на запрошення, але в роботі з'їзду брав участь лише на його заключному етапі)¹⁷².

Реалізуючи програмні положення ТУПу, Кравченко в 1907 р. виступає одним з активних організаторів «Товариства Просвіта» в Житомирі¹⁷³. Зокрема, «Товариство дослідників Волині» доручило йому розробити статут житомирської філії «Просвіти». Про це довідуємося з листа В. Кравченка до члена Державної Думи М. Гладишева від 31 жовтня 1915 р., де серед іншого він пише: «Коли настав період визвольного руху, то для нас українців (малоросів) з'явилася можливість збиратися відкрито — спілкуватися, співати, читати на своїй рідній мові, і з цією метою товариство наше доручило мені розробити «Устав» «Житомирського товариства Просвіти» котрий без жодних поправок і був затверджений адміністрацією...»¹⁷⁴.

26 лютого 1907 р. на підставі 23-ї статті відділу І-го тимчасових правил 4 березня 1906 р. про товариства та союзи, була дозволена реєстрація згаданого товариства, внесеного в реєстр за №8–6 березня 1907 р.¹⁷⁵. Варто зазначити, що разом з Василем Григоровичем діяльну участь у роботі товариства бере і його дружина — Олімпіада Михайлівна, котра протягом 1911–1912 рр. була навіть його Головою¹⁷⁶. На середину 1911 р. Житомирська філія «Просвіти» нараховувала 154 члени. Серед яких були й такі відомі тогочасні громадські й культурні діячі, як Василь Квітка, Василь Новицький, Олексій Петровський та ін.¹⁷⁷.

Товариство займалося досить активною просвітницькою діяльністю серед населення й це викликало велике роздратування у коридорах місцевої влади. Сам факт існування української за духом громадської організації сприймався можновладцями царської Росії як виклик, прояв непокори. Так, начальник Волинського губернського жандармського управління полковник Гофман у рапорті на ім'я місцевого губернатора Ф. Трепова від 30 жовтня

¹⁷² ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 11, 22 зв.

¹⁷³ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 8 зв.

¹⁷⁴ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 51, арк. 52; В. Кравченко пізніше зазначав, що в організації «Просвіти» на Волині він брав участь з 1907 до 1914 рр. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 51, арк. 11.

¹⁷⁵ «Статут Українського Товариства Просвіта» у Житомирі. — Житомир, 1907. — С. 2.

¹⁷⁶ ЦДІА, ф. 1335, оп. 1, од. зб. 1347, арк. 85.

¹⁷⁷ ЦДІА, ф. 1335, оп. 1, од. зб. 1346, арк. 20.

1911 р. відзначав: «Об'єднання українців, підтримання та розвиток національного духу й сепаратизму — таємне завдання засновників цього товариства»¹⁷⁸. В іншому рапорті начальника житомирських жандармів від 23 жовтня 1912 р. міститься вельми промовиста характеристика Василя Кравченка: «Кравченко не малорос, а «українець» — політичний борець проти гніту «Московії», тобто противник російської державності. Ідеал його — повне відособлення «українського народу», так влучно та зло, але дуже характерно назване в нас «мазепівщиною»¹⁷⁹.

Політичний підтекст просвітницької діяльності Василя Григоровича привертає пильну увагу жандармерії до його особи. І 23 листопада 1911 р. за членами житомирської «Просвіти», в тому числі і за В. Кравченком як одним з найбільш активних її учасників, встановлюється агентурний нагляд¹⁸⁰. І полетіли, випереджаючи один одного, рапорти й донесення з приводу їх «підривної» діяльності, надзвичайно цінні для нас нині для відтворення політичного портрета українського патріота. Ось лише окремі витримки з них: «сепаратист-українофіл, ворожий російській державності»; «гарячий агітатор при розповсюдженні злочинних видань типу «Громадське слово»; «противник Російської державності»; «...отримує заборонені видання російською мовою під назвою «Наш голос»; «...також передплачує газету під назвою «Рада»¹⁸¹.

Логічним продовженням діяльності поліційної агентури був обшук на квартирі В. Кравченка, проведений в ніч з 17 на 18 лютого 1912 р. під особистим керівництвом начальника Волинського губернського жандармського управління полковника Гофмана¹⁸². Трус був проведений «У Справі про антидержавну діяльність українського товариства в м. Житомирі «Просвіти» згідно з розпорядженням начальника Волинського губернського жандармського управління»¹⁸³. При ньому у Василя Григоровича в якості речових доказів були вилучені щоденник та листування, які підтвердили «політичну неблагонадійність» та «українофільство» по-

¹⁷⁸ ЦДІА, ф. 1335, оп. 1, од. зб. 1346, арк. 156.

¹⁷⁹ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од. зб. 219, арк. 17 зв.

¹⁸⁰ ЦДІА, ф. 1335, оп. 1, од. зб. 1346, арк. 175.

¹⁸¹ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од. зб. 219, арк. 11, 17 зв.; ЦДІА, ф. 1335, оп. 1, од. зб. 1346, арк. 129, 131, 132.

¹⁸² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.; ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од. зб. 219, арк. 2.

¹⁸³ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од. зб. 219, арк. 1.

дружжя Кравченків¹⁸⁴. Трохи згодом у щоденнику за 1915 р. В.Г. Кравченко згадував, що в ту злощасну ніч в різних місцях Житомира було проведено десь близько 40 обшуків — «шукали мазепинства»¹⁸⁵. Значно пізніше, на допиті 18 листопада 1929 р. (проходячи за звинуваченням у належності до «СВУ») він називав й ім'я провокатора, — М. Гніденко, який у той час, обіймаючи посаду секретаря житомирської «Просвіти», і видав своїх товаришів поліції¹⁸⁶.

Результатом цих подій було заведення на В. Кравченка окремої справи під назвою «Справа про переведення в одну з центральних губерній Росії помічника наглядача акцизного управління в Житомирі Волинської губернії Кравченко В.Г. за приналежність до буржуазно-націоналістичної організації «Просвіта». Справа була розпочата 12 серпня 1912 р. і закрита 9 січня 1914 р.»¹⁸⁷.

Тяганина та писанина між різними інстанціями з питань висилки Василя Кравченка за межі українських губерній як неблагонадійного, «звинуваченого у розповсюдженні творів українських письменників», тривала майже два роки. Вельми показово, що на захист Василя Григоровича виступили представники російської ліберально-демократичної інтелігенції, в тому числі й відомий вчений О. Шахматов. У листі на ім'я губернатора Ф. Трепова від 15 січня 1913 р. він, порушуючи клопотання про перегляд справи та надання дозволу на подальше перебування В. Кравченка в Житомирі, підкреслює, що «звільнення В.Г. Кравченка з Житомира самим негативним чином відобразиться на інтересах наукових»¹⁸⁸. На підтримку В. Кравченка виступив також і його безпосередній начальник — статський радник А. Єршов¹⁸⁹.

Справа набула значного суспільного резонансу і в цей час завдяки клопотанням академіка Шахматова та деяким об'єктивним обставинам, наміри влади щодо висилки В. Кравченка за межі України, не реалізуються. Зокрема, такими об'єктивними причинами

¹⁸⁴ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од. зб. 219, арк. 1, 2.

¹⁸⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 42, арк. 56.

¹⁸⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 42, арк. 117 зв.; ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 23 зв.

¹⁸⁷ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од.зб. 219, арк. 1.

¹⁸⁸ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од.зб. 219, арк. 21, 22 зв.; Лист В. Кравченка до О.О. Шахматова від 8 серпня 1912 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 510, арк. 1, 2.

¹⁸⁹ ЦДІА, ф. 442 оп. 862, од.зб. 219, арк. 7.

була відмова керуючого акцизними зборами Катеринославської губернії (проінформованого про «небезпечність» В. Кравченка Волинським губернатором) на побажання товариша міністра фінансів, сенатора Новицького про переведення опального акцизника в підвладне йому управління¹⁹⁰.

Однак не лише одні негаразди й випробування чекали в цей час на Василя Григоровича. В ці повні хвилювань та неприємностей дні до нього приходять і приємна новина — Петербурзька Академія Наук високо оцінила фольклорні матеріали, зібрані ентузіастом-етнологом, і відділ російської мови та словесності надав 400 карбованців для видруку його матеріалів¹⁹¹. Крім того, як про це свідчить документ Академії від 29 вересня 1912 р. за №444, адресований Голові «Товариства дослідників Волині», за високий фаховий рівень праці керівництво Академії надало В.Г. Кравченкові звання професора¹⁹².

Але з початком Першої світової війни справа про політичну неблагонадійність Кравченка знову повертається на повторний розгляд і згідно з наказом №97 від 30 липня 1914 р. керуючого акцизними податками Волинської губернії та наказом міністра внутрішніх справ, за поданням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, його було все-таки вислано з прифронтової смуги за межі України — до міста Коврова Володимирської губернії¹⁹³.

Вимушений від'їзд з Батьківщини боляче вразив Василя Григоровича. «Зараз, коли оце за півтори тисячі верст сиджу від рідної України і на кожному кроці мушу спіткатись з людьми іншої культури — другої нації, я примушений невпинно страждати!» — читаємо в його щоденниках цього періоду¹⁹⁴. А, трохи згодом: «Мене, яко «мазепінця» пересунули на службу «за межі української людности» — аж до Коврова на Володимирщину. Мені з цього така видається образа, що ладен усе потрощити, бо властиве кажучи, ніколи не думав підлягати німцеві!»¹⁹⁵.

¹⁹⁰ ЦДІА, ф. 442, оп. 862, од.зб. 219, арк. 24, 24зв.

¹⁹¹ Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю в межах Волині. — Житомир, б/д. — Т.1. — С. II.

¹⁹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 89зв.

¹⁹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.; ЦДІА, ф. 1599, оп. 1, од. зб. 169, арк. 3; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 41, арк. 32; ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1 зв.

¹⁹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 42, арк. 69, — щоденник, запис 19 листопада 1915 р.

¹⁹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 40, арк. 23, 24.

У засланні В. Кравченка було призначено на посаду, аналогічну тій, котру він обіймав у Житомирі: 1 серпня 1914 р. він отримав призначення на посаду дільничого наглядача акцизних податків Володимирської губернії (Наказ керуючого акцизних податків Володимирської губернії №77, від 30 липня 1914 р.¹⁹⁶). Крім того, перебуваючи в Коврові, Василь Григорович продовжує активно займатися етнологічною та фольклористичною діяльністю: робить цікаві записи про життя місцевого населення, вивчаючи його побут та культуру, занотовує російські пісні, частівки, оповіді, перекази, досліджує місцеву обрядовість¹⁹⁷. Його інтереси, як інтереси справжнього науковця, не обмежувалися суто українським фольклором. Та все одно весь час його невпинно тягне додому.

Навіть вдалині від Батьківщини В. Кравченко не полишає роздумів про долю української людности, її місця серед інших народів, права на розвиток та свободу. Досить цікаві з цього приводу його записи в щоденнику від 3 вересня 1914 р.: «Обставини взагалі до війни для українців були такі тяжкі, що всі вони правді вели політику антируську. Та що ж робити? — Там, у Галичині — у нашого фактичного ворога — ми були — люди, що мали свої катедри по університетах, мали «Просвіти», власні народні школи, а ось — у себе в хаті — нас душили яко зрадників — жодного вільного просвітнього товариства, жодної школи...»¹⁹⁸.

Політична активність у роки визвольних змагань (1917–1920 рр.)

Лютнева революція 1917 р. в Петрограді та наступні з нею визвольні змагання в Україні відкрили якісно нову сторінку в житті Василя Григоровича. В історичній літературі немає одностайності щодо часу його повернення із заслання в Україну. М. Костриця та Г. Мокрицький, ґрунтуючись на матеріалах, почерпнутих з фондів ДАЖО, стверджують, що до Житомира Кравченко прибув напри-

¹⁹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.

¹⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 193, — це є — «Частушки та пісні, зібрані в Горьківській, Удмуртській, Московській, Володимирській та Ростовській областях. 1914–1936 рр. (Рукопис). — 147 арк.

¹⁹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 41, арк. 85, 86.

¹⁹⁹ М.Ю.Костриця та Г.П.Мокрицький, посилаючись на знайдені ними матеріали ДАЖО, наполягають саме на цій даті — див.: Кюстриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 87.

кінці 1916 р.¹⁹⁹. Натомість цілий ряд дослідників (Н. Дмитрук, Н. Захаревич, М. Малюк) схильні вважати, що можливість повернутись в Україну Василь Григорович, як і багато інших репатріантів, дістав лише завдяки перемозі демократичних сил у Петрограді в лютому 1917 р.²⁰⁰. Цілеспрямовані архівні пошуки переконують у правильності думки саме цих авторів. Зокрема, згідно з власноручними записами Кравченка, у заслання він перебував з 5 липня 1914 по 1 квітня 1917 рр.²⁰¹. Щоправда, остання дата також викликає певні сумніви, оскільки саме 1 квітням 1917 р. датована постанова «Товариства дослідників Волині», згідно з якою Кравченка було призначено завідувачем Етнографічного відділу Житомирського науково-дослідного музею²⁰². Очевидно, що до Житомира Василь Григорович прибув напередодні цього дня, оскільки з Коврова виїхав значно раніше.

Повернувшись на Батьківщину, Кравченко вперше в житті отримує можливість займатися науково-дослідною роботою на професійній основі. На державній службі в акцизному управлінні Волинської губернії Василь Григорович не поновлюється, а працює в музеї у Волинській науково-дослідній музеї. Як уже згадувалося, згідно з постановою «Товариства дослідників Волині» від 1 квітня 1917 р. В. Кравченко обіймає посаду завідувача Етнографічним відділом музею²⁰³.

Хвиля демократизації суспільного життя в країні, що виплескується з революційного Петрограда, дуже швидко докочується до Волині. Цілком природно, що вона втягує у свій вир і надзвичайно діяльного й політично активного В. Кравченка. Причому, варто мати на увазі, що світова війна, справивши глибокий вплив на українське суспільство, стала своєрідним каталізатором зростання національної свідомості, викристалізувала українське національне питання. У березні 1917 р. в Житомирі формується Волинська Центральна Рада, провідні позиції в якій посідають українські есери та соціалісти-федералісти. Крім того, проходять

²⁰⁰ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1990. — №3. — С. 64–71; Захаревич Н. Емпіреї душі // Культура і життя. — 1990 р. — 17 червня, — С. 6; Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 181–191.

²⁰¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118зв.

²⁰² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.

²⁰³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.

численні з'їзди, установчі збори різноманітних партій, організацій, органів місцевого самоврядування. Василь Григорович з притаманною йому енергією з головою поринає в розбурхану стихію суспільного життя Волинського краю. Зокрема, він виступає одним з організаторів I та II Селянських з'їздів, що проходять навесні 1917 р. у Житомирі. На важливість його ролі в проведенні цих форумів вказує вже той факт, що на першому з них на В. Кравченка покладаються функції секретаря²⁰⁴.

Крім того, Василь Григорович бере участь у роботі Житомирської міської думи, I та II з'їздів робітничих, селянських і солдатських депутатів Волині; за постановою яких від 30 квітня 1917 р. обіймає посаду члена Волинського Губпродкому по сполученню, а також — гласного Житомирської міської думи²⁰⁵.

У політичному плані Кравченко в цей час солідаризується з платформою заснованого за активною участю професора М. Грушевського «Товариства українських поступовців» (ТУП), перейменованого згодом у Партію соціалістів-федералістів. ТУП являло собою об'єднання національно-свідомої, поміркованої частини української інтелігенції, яка в плані політичних вимог була близькою до російських кадетів. З багатьма лідерами ТУПу Кравченко був близько знайомий з участі в національному русі початку століття, зокрема зі співпраці в громадівських організаціях. Отож, коли було ухвалено рішення про проведення в Києві Національного з'їзду, Василь Григорович отримує від лідерів ТУПу запрошення взяти участь у його роботі²⁰⁶. І хоч на з'їзд В. Кравченко прибув із певним запізненням, все ж встиг активно попрацювати і відчутти насолоду від піднесення українського національного руху. Особливо сильне враження справила на нього доповідь М. Грушевського. Із щоденника Кравченка довідуємося, що ідейно він повністю підтримував висловлені тогочасним лідером українського національного руху ідеї щодо відстоювання автономії України²⁰⁷. 15 серпня 1917 р. Василь Григорович мав зустріч з М. Грушевським, в ході якої обговорював, як свідчать його нотатки в щоденнику, «становище української справи на Волині». Варто відзначити, що проблема піднесення національного руху

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

²⁰⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.

²⁰⁶ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 11, 22 зв.

²⁰⁷ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 22 зв.

у Волинському краї в цей час надзвичайно турбувала В. Кравченка. Не був до неї байдужий і М. Грушевський. Невідомо, чи з власної ініціативи, чи за дорученням голови Центральної Ради Василь Григорович зустрічається з членами Волинської ради і за отриманою від них інформацією складає звіт про стан справ у краї, який передає особисто М. Грушевському²⁰⁸. Крім того, В. Кравченко зустрічається із секретарем земельної управи Волині Б. Мартосом, обговорюючи шляхи реорганізації земельних комітетів з метою демократизації їх діяльності. Під час зустрічі з І. Степенком Василь Григорович піклується справами організації в Житомирі Українського Вільного Університету. Своє перебування в Києві, народознавець намагається використати з користю і для налагодження наукових контактів. Зокрема, він бере участь у нараді редакційного комітету «Літературно-Наукового Вісника»²⁰⁹.

До партії соціалістів-федералістів В. Кравченко офіційно вступив лише 30 квітня 1918 р., але вже 14 травня цього ж року був змушений припинити своє членство в ній²¹⁰. Спонукали його до цього зміни, що відбулися в країні після державного перевороту, внаслідок якого влада за сприяння німецьких військ перейшла від Центральної Ради до гетьмана П. Скоропадського. Після гетьманського перевороту В.Г. Кравченко виходить і зі складу членів Волинського губернського продовольчого комітету²¹¹. Проте вихід Василя Григоровича з партії не означав зречення ідей, які він сповідував. З партією соціалістів-федералістів, згідно з пізнішими записами В. Кравченка, він вважав себе «морально пов'язаним» і надалі. Так само і припинення публічної політичної та суспільної діяльності не обов'язково свідчило про його політичну індиферентність у цей час. У протилежному переконає вже хоч би те, що протягом грудня 1918 — першої половини січня 1919 рр. (дня виходу німецьких військ з Житомира) Василь Григорович був змушений перебувати на нелегальному становищі, перехову-

²⁰⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 43, арк. 17, 17 зв.

²⁰⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 43, арк. 17, 17 зв.

²¹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 50; Пізніше, у роки репресій та розправ з «інакомислячою» інтелігенцією, В. Кравченко, як і багато інших, був змушений публічно відрікатися від своїх переконань — у 1928 р., у житомирському часописі «Робітник». — №73, від 27 березня; та — у 1935 р. — у газеті «Правда» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 85; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 271.

²¹¹ ІФМЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.

ючись від переслідувань гетьманської влади та німецької військової адміністрації²¹².

Після повалення влади П. Скоропадського і приходу Директорії протягом 20 січня 1919 — 6 червня 1920 рр. Кравченко перебуває знову на державній службі, виконуючи обов'язки керуючого акцизними зборами (за сумісництвом), та продовжує очолювати Етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею²¹³. Але зазначений період був не найкращим часом для спокійної чиновницької праці та проведення подальших наукових пошуків. Волинський край, як і вся Україна, потрапляє в епіцентр жорсткого протистояння ворогуючих сторін. Власне українська влада — Директорія не мала достатньо сил, щоб самотужки утримати за собою Україну, тому була змушена постійно озиратися на підтримку сил зовнішніх. До того ж, як справедливо визначають дослідники, соціальний і національний максималізм Директорії відштовхнув від неї розсудливі верстви населення, які однаково боялися як російських білогвардійців, так і соціалістів-експериментаторів²¹⁴. Отож і весь подальший перебіг революції в Україні після весни 1919 р. — це історія калейдоскопічної зміни урядів, відчайдушних спроб перетягти на свій бік нових союзників, а — у сприйнятті пересічного громадянина — ескалація насильства, грабежів, реквізицій та експропріацій.

Цілком природно, що лихоліття тієї пори не оминули й Василя Кравченка. Як згадував пізніше Василь Григорович, були моменти, коли на Волині одночасно стояло чотири ворожі фронти — польський, української Директорії, більшовицького уряду та денікінський; інколи ж по 4–8 місяців не було жодної влади, що «вважала б себе за державну»²¹⁵. Досвід нелегального життя, здобутий в часи антигетьманського повстання, знову довелося використати в період польської окупації — майже місяць Василь Григорович був змушений працювати теслею у знайомого селянина, переховуючись від переслідувань військової адміністрації Ю. Пілсудського²¹⁶.

²¹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 117 зв., 118. — це «Життєпис» Кравченка В.Г., датований 8 лютом 1934 р.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.

²¹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 100 зв.4; ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 11.

²¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — Київ, 1996. — С. 142.

²¹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118.

²¹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.

В той же самий час слава національно свідомого українця слугувала інколи й добру службу, причому не лише В. Кравченку особисто, а й громаді. Зокрема, в ніч з 10 на 11 квітня 1919 р. йому вдалося врятувати життя земляків-заручників, пробравшись під кулеметним вогнем у ставку отамана Беня (війська якого підпорядковувалися С. Петлюрі) і вмовивши того звільнити ні в чому не повинних людей²¹⁷.

Загалом же Кравченко в цей час відходить від активної політичної діяльності: його також, ймовірно, відштовхував соціальний максималізм Директорії. Всі свої сили й енергію він зосереджує на значно кориснішій справі — збереженні національних реліквій, надбань інтелектуальної праці, над існуванням яких в роки лихоліть і суспільної нестабільності нависла реальна загроза знищення: «Хоч за революцію весь час була непевність, — яка ж врешті запанує влада, сам я виходив з того міркування, що продукція, яку виробили трудящі, мусить для них і залишитись, тому й вживав найрішучіших заходів...»²¹⁸.

Працюючи завідувачем Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, Кравченко піклується збереженням його унікальних колекцій. Крім того, обіймаючи в 1921–1924 рр. посаду завідувача бібліотеки Волинського інституту народної освіти²¹⁹, Василь Григорович разом з ректором інституту професором П. Абрамовичем виконує по-справжньому титанічну працю, спрямовану на врятування від знищення книжкових скарбів Житомира. Удвох їм вдається зібрати всі найцінніші примірники книг, що в той час знаходилися в місті, у приміщенні Волинського науково-дослідного музею. Причому, враховуючи ту обставину, що матеріальної підтримки очікувати було нізвідки, книги довелося переносити на власних плечах, через що Василь Григорович отримав дві пахові грижі, які (незважаючи на 7 складних операцій) давали про себе знати протягом усього подальшого життя²²⁰. Вся врятована В. Кравченком та П. Абрамовичем книжкова колекція налічувала понад 300 тисяч томів, найцінніші примірники якої згодом, за розпорядженням Народного комісаріату Освіти, було

²¹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118; ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 32.

²¹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118.

²¹⁹ Ганна Скрипник Етнографічна діяльність Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 2002. — №5–6. — С. 21.

²²⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 79, 79 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 409 зв.

направлено для укомплектування наукових бібліотек Києва та Харкова²²¹. Водночас принагідно зазначимо, що, рятуючи від нищення майно суспільне, Василь Григорович не зміг уберегти від пожежі свою власну бібліотеку, значну частину наукового архіву та вже готових до друку два томи «Фольклор і діалектичні матеріали Волині, Поділля, Холмщини», які напрацьовувалися десятиліттями²²².

На початок 20-х років вщухають врешті-решт революційні бурі в Україні. Національні сили виявилися недостатньо організованими та вкрай розпорошеними. Більшовики швидко зрозуміли свою місію у державному будівництві, пристосувавши «державницький» підхід своїх ліберальних і консервативних опонентів до гасла пролетарської диктатури; крім того, значну роль в перемозі відіграв і терор, згори організований і спрямований²²³. Проте важко не погодитися з твердженням І. Лисяк-Рудницького стосовно того, що визвольні змагання 1917–1920 рр. не минули безслідно. Хоча Українська революція не досягла своєї кінцевої мети, але вона внутрішньо переродила українське суспільство, власне кажучи, створила українську модерну політичну націю, заклала фундамент, на якому розвивалося подальше українське життя²²⁴.

Зважаючи на солідний вік Василя Григоровича (на початок революції йому виповнилося вже 55 літ), було б недоречно стверджувати, що лише в цей час завершується етап становлення його наукових інтересів та, що саме головне, — формування суспільно-політичних поглядів. У революцію вчений вступив уже цілком зрілою і сформованою особистістю. Водночас, складні перипетії революційних років, активна участь у визвольних змаганнях, насамперед Української революції, на перших етапах у роки існування Центральної Ради, безперечно, залишили глибокий слід у системі його ціннісних орієнтацій та переконань.

Крім того, аналізуючи життєвий шлях ученого, важко не помітити той факт, що революція стала певним вододілом у долі Василя Григоровича ще й тому, що саме з квітня 1917 р. професор В. Кравченко стає на стежу професійної наукової праці і на ній залишається до кінця своїх днів.

²²¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 79, 79 зв.

²²² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17.

²²³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — Київ, 1996. — С. 163.

²²⁴ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Історичні есе. Центр досліджень історії імені Петра Яцика Канад. Інституту укр. студій Альбертського ун-ту. — К., 1994. — Вип. 1. — Т. 2. — С. 50.

РОЗДІЛ 3 1920–1930-ТІ РОКИ: ДОСЛІДНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Участь у дослідницьких програмах ВУАН; наукова та науково-організаційна діяльність у Волинському історико-археологічному музеї

Перемога більшовицької партії в боротьбі за Україну, здобута на початку 20-х років, не гарантувала автоматичної лояльності її населення щодо нового режиму. Українське селянство в переважному своєму загалі не сприйняло гасел пролетарської диктатури. Навіть за визнанням самих більшовицьких лідерів українське селянство дивилося на них як на касту нових експлуататорів, котрі прийшли на зміну старих гнобителів²²⁵. Прагнучи втриматися при владі, більшовики на перших порах надзвичайно широко застосовували масовий терор і репресії. Однак такий підхід мав свої певні межі, переступивши за які режим неминуче прирікав би себе на знищення. Найбільш далекоглядні більшовицькі лідери це добре усвідомлювали, і саме в їх середовищі визріває задум пошуку певних компромісів, які б, задовольнивши потреби суспільства, надали б можливість владі зміцнити свої позиції. Новий курс спочатку впроваджується в економіці (НЕП), політиці (утворення СРСР), а 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) проголошується лібералізація й у сфері національних відносин — політика «коренізації партійно-державного апарату у неросійських республіках».

Політику «коренізації» було проголошено у квітні 1923 року XII з'їздом РКП(б). Хоча основною метою її заявлялося сприяння розвиткові культур і мов національних республік, однак насправді йшлося про забезпечення Москві всебічного контролю за союзними республіками, насамперед у сфері адміністративно-політичній та ідеологічній. Можна з впевненістю стверджувати, що це був вимушений тактичний відступ у національному питанні. Мова йшла про тимчасовий компроміс, певне, так би мовити, загравання з українцями задля отримання підтримки місцевого населення та демонстрації українському народові певних поступок та турботи влади про забезпечення національно-культурного відродження України.

²²⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — Київ, 1996. — С. 166.

Проте вже з самого початку ставлення до цієї політики у керівництві радянської республіки були досить неоднозначними. Як наглядний приклад можна навести слова наркома освіти УСРР Олександра Шумського, сказані на пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. Зокрема, Шумський зазначав, що, на його переконання, «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це кажу тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації»²²⁶.

Водночас дослідники відзначають, що жодна з республіканських версій «коренізації» в СРСР не зайшла так далеко, як українська²²⁷. За десять років «коренізації» українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю, набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час визвольних змагань 1917–1920 рр.²²⁸, вступили в ХХ ст. як модерні нація.

Курс на українізацію був з ентузіазмом зустрінутий значною частиною національно-демократичної інтелігенції, оскільки відкривав небачені раніше можливості для реалізації програми національно-культурного розвитку України.

Активну участь у процесі відродження національного духу в Україні бере в цей час і Василь Григорович Кравченко. Незважаючи на солідний вік (у 1922 р. йому виповнилося вже 60 літ), 20-і — початок 30-х років без перебільшення можна охарактеризувати як найбільш плідний етап у науковій біографії вченого.

Згідно з наказом завідувача Волинського губернського відділу народної освіти П. Постоева від 24 липня 1920 р. Кравченка було призначено на посаду завідувача етнографічного відділу Волинського історико-археологічного музею²²⁹. Власне, тут мало місце не призначення на посаду, а лише підтвердження повноважень, які Василь Григорович виконував уже від 1900 р.: спочатку — до 1914 р. (моменту заслання до м. Коврова) на громадських засадах,

²²⁶ Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. — Одеса, 2004. — С. 19–20.

²²⁷ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — Київ, 1996. — С. 175.

²²⁸ Там само. — С. 175.

²²⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 88.

а з 1 квітня 1917 р. — на професійній основі²³⁰. Щоправда, залишається невідомою доля музею та участь у його роботі В. Кравченка після занепаду Центральної Ради. Крім того, торкаючись питання визначення місця В. Кравченка в штатній структурі Волинського історико-архівного музею, не можна оминати увагою й той факт, що цілий ряд дослідників (М. Міллер, М. Костиця, Г. Мокрицький) стверджують, що з 1913 р. він очолював музей, був його директором²³¹. Однак аналізуючи численні анкети та життєписи, написані власноручно Василем Григоровичем, жодного разу не вдалося отримати підтвердження цього факту, що врешті-решт змушує ставити під сумнів твердження зазначених авторів.

Крім музейної роботи, починаючи з цього часу, Василь Григорович віддає чимало сил викладацькій та просвітницькій діяльності. Зокрема, протягом 1921–1925 років він працює викладачем Житомирських вищих трьохрічних педагогічних курсів, утворених шляхом об'єднання вчительської семінарії (закладеної ще губернським земством) та педагогічної школи²³² за сумісництвом. Тут він читав лекції з курсу економічної географії, що включав в себе матеріальний бік побуту, фольклор, народну музику, звичаєве право й суспільну економіку²³³. Водночас Кравченко проводив заняття з краєзнавства у Житомирському педагогічному технікумі²³⁴. А у 1921 р. Василь Григорович засновує бібліотеку при Житомирському інституті народної освіти, де протягом наступних двох років працює бібліотекарем²³⁵.

Працюючи на посаді завідувача етнографічного відділу музею, Василь Григорович активно пропагує українське народознавство,

²³⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.

²³¹ Міллер (Міллер М. Доля українських археологів під Советами // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. — Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою. — Париж-Чикаго. — Том CLXXIII. — 1962. — С. 121.); М.Ю. Костиця, Г.П.Мокрицький (Костиця М.Ю. Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 86.).

²³² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од.зб. 282, арк. 72.

²³³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537, арк. 66; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од.зб. 282, арк. 55, 55 зв.

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23зв.

²³⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 17 — Особова справа 25.01.1923 р.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2.

організовує серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширює територію етнографічних досліджень, намагається залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи.

У зазначений час народознавець виступає засновником етнографічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами²³⁶. Почин знайшов досить жвавий та зацікавлений відгук серед молодого покоління — і етнологічні гуртки почали виникати по всій Волині вже з ініціативи місцевої молоді.

Взагалі варто зауважити, що в зазначений період фольклористичний рух набув досить значного розмаху. Про це свідчить численна кількість листів з місць як на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, так і на ім'я самого Кравченка. Причому, як видно з епістолярних матеріалів, Василь Григорович підтримував з кореспондентами стале листування, надаючи багато цінних порад, настанов та пояснень²³⁷, скеровуючи їх пошукову роботу в потрібному руслі, надсилаючи спеціальні програми-запитальники. Саме про таку активну спрямовуючу діяльність Василя Григоровича в царині аматорської етнографічної роботи в краї довідуємося з листа вчителя Ф. Таргона із села Смолдирів Баранівського району Волинської округи від 18 вересня 1926 р.²³⁸, члена краєзнавчого гуртка Л. Рябчука із села Колодяжного (1927 р.), учня В. Андрійчука (1929 р.)²³⁹ та інших. Як уже відзначалося, Кравченко мав постійну мережу кореспондентів, але до неї з часом долучалися все нові й нові дописувачі. Найбільш активно свою роботу провадив етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах, кількість членів якого доходила до 40 чоловік, засновником та керівником цього гуртка був Василь Григорович. Вся робота гуртківців проводилася згідно розробленими ним планом та програмами.

²³⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 15, арк. 15 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

²³⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360, арк. 76–78.

²³⁸ Лист з с. Смолдирів Барановського р-ну Волинської округи від учителя Ф.Ю. Таргона від 18 вересня 1926 р., в якому йдеться про те, що вчитель за дорученням В. Кравченка займається збором етнографічних матеріалів (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 336 а).

²³⁹ Мова про те, що запитальники одержано і йде збір відповідей — у листах учня В. Андрійчука (1929 р.), та — від члена краєзнавчого гуртка у с. Колодяжному Л.Л. Рябчука (1927 р.) — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360.

Провадив Кравченко і роботу по організації нових музейних осередків на Житомирщині, а також вихованню музейних кадрів. З метою активізації підготовки музейних працівників у 1927 р. при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінним керівником аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного історико-археологічного музею протягом 1927–1931 рр. (тобто до її закриття постановою від 1 жовтня 1931 р. у зв'язку з відкриттям у Харкові Інституту матеріальної культури ²⁴⁰), був Василь Кравченко, під керівництвом якого навчалася ціла плеяда кваліфікованих музейних працівників, учених-народознавців.

У контексті тодішньої державної політики в 20-х роках в Україні активно розвивався і краєзнавчий рух. В цей час «без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічному розвитку неможливе будь-яке свідоме планове господарювання», — зазначав академік О. Яната, — ...з усвідомленням цього й постає широка робота по всебічному вивченню України» ²⁴¹. Так краєзнавчу роботу вела Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922 р.), вона мала свій друкований орган — «Бюлетень» а також студентську секцію та свої підкомісії у Харкові та Одесі. Подібний об'єм робіт провадили і Сільськогосподарський науковий комітет (при Наркомземі), Український комітет краєзнавства у Харкові (всеукраїнська установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.) та ряд інших установ. Провадилася і локальна краєзнавча робота. Активною діяльністю відзначалися численні товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, гуртки (всього близько 100 різних краєзнавчих організацій)²⁴².

Не залишався осторонь цієї важливої діяльності й Василь Кравченко. Так, наприкінці 1928 р. з його ініціативи було завершено

²⁴⁰ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.; Аспірантури при провінційних музеях були утворені з метою ліквідації прориву у підготовці нової зміни музейних працівників за роки війни та революції (1914–1924 рр.) та нагальних потребах у музеїстах високої кваліфікації (виписка з «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році». — Див.: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од.зб. 1467, арк. 17). Вони були ліквідовані при провінційних музеях 1 жовтня 1931 р. — у зв'язку з відкриттям у м. Харкові «Інституту Матеріальної Культури» (див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119).

²⁴¹ Яната О.А. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — №1. — С. 1–2.

²⁴² Енциклопедія Українознавства. — Т. III. — Львів. — 1994. — С. 1159, 1160.

організацію в Житомирі «Волинського наукового товариства краєзнавства», на загальних зборах якого 12 листопада 1928 р. його було обрано головою культурно-історичної секції (на цій посаді перебував до 1931 р.)²⁴³. Ідея створення такого об'єднання обговорювалася вже давно. Принаймні ще 22 травня 1928 р. Василь Григорович занотував у щоденнику ідею щодо організації в Житомирі «Товариства краєзнавства». Протягом наступних півроку йшов процес пошуку оптимальної структури наукової установи: спочатку розділили на секції, а згодом, згідно з інформацією Василя Григоровича, «...галузів, що охоплюють собою гуманітарні науки, як Історія, Етнографія, Література, Мова і т. і. — злились у загальну, що має назву «Культурно-Історична Секція». За голову обрано мене, на заступника — директора Волинського музею Ф. Мефедову»²⁴⁴.

У тому ж 1928 р. В. Кравченко працював також над розробкою «Статуту про краєзнавчі гуртки»²⁴⁵. 10 листопада 1928 р. відбулися збори спеціальної комісії, на яких обговорювався розроблений В. Кравченком проект про краєзнавчі гуртки волинського «Наукового товариства краєзнавства». Учасники зборів постановили рекомендувати авторові надрукувати і передати по одному примірнику на обговорення секціям, а ще один — до Харкова для ознайомлення Краєзнавчою кафедрою Історії Української Культури та відділу аспірантури²⁴⁶.

Не оминає увагою в цей час Василь Кравченко і такого важливого аспекту просвітньої діяльності як лекційна робота. Зокрема, він регулярно виступає з лекціями перед населенням, організовує семінари, активно займається перепідготовкою вчителів та культосвітніх робітників. Василь Григорович охоче виступав перед різними категоріями слухачів — і перед учителями²⁴⁷, і відвідувачами Житомирського Будинку освіти²⁴⁸, й учасниками Дитячої конференції Волині²⁴⁹, і студентами Житомирського ІНО²⁵⁰, і слухачами Вищих жіночих педкурсів²⁵¹.

²⁴³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 79.

²⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 60, арк. 63.

²⁴⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 4 зв., 6.

²⁴⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 7зв., 8. — «Щоденники».

²⁴⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 2.

²⁴⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 19.

²⁴⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 90.

²⁵⁰ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 104.

²⁵¹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 120 зв., 125 зв., 134.

З 1920 р. Кравченко активно займається й перепідготовкою освітянських кадрів Волині, зокрема Волинської та Шепетівської округ²⁵². Перепідготовка проходила на спеціально зорганізованих для цього курсах, в рамках яких Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в натурі», провів численні семінарські заняття²⁵³. Крім того, він організовує практичні заняття для своїх слухачів: експедиції та екскурсії, результатом яких ставали ілюстровані книги, а набуті матеріальні речі (фото і т. п.) йшли на укомплектування музею. Після повернення з перепідготовки, вчителі мали те саме проробляти й у себе в школі²⁵⁴.

Активна просвітницька та педагогічна діяльність Василя Григоровича органічно поєднувалася з продуктивною науководослідною працею. Принципово новою її стороною в цей час стає захоплення вченого життям та побутом національних меншин, які мешкали на Волині переважно в сільській місцевості. У контексті вивчення національних меншин Волині, у 1929–1931 роках В. Кравченко, як завідувач етновідділу Волинського музею, підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН, надсилав дані про результати експедицій, свої наукові роботи²⁵⁵. Задоволений результатами діяльності очолюваного В. Кравченком відділу, Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН надавав посильну матеріальну допомогу для проведення подальших етнографічних досліджень національних меншин Волині (зокрема про це йдеться у листах з Кабінету до В. Кравченка від 29 серпня 1929 р.²⁵⁶, 20 травня 1930 р.²⁵⁷ та ін.). З 1920 р. Василь Григорович — член-фундатор та вчений секретар Волинської філії Сільськогосподарського наукового комітету України при Наркомземі, а з серпня 1921 р. — головний фундатор і заступник голови етносекції Волинського в м. Житомирі історико-фольклористичного відділу ВУАН.²⁵⁸

²⁵² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2.

²⁵³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

²⁵⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108, 119; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.

²⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140, 140 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 7, од. зб. 670, арк. 22–43.

²⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 134, 134 зв.

²⁵⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137.

²⁵⁸ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. — Д., 2005. — С. 447.

Науково-організаційна, педагогічна та лекційна діяльність забирає в Василя Кравченка чимало сил і часу, проте він продовжує займатись і власне науковою працею. Насамперед привертає увагу його плідна співпраця з науковими організаціями Всеукраїнської Академії Наук^{259*}. Так, ще у 1921 р. В. Кравченко розпочинає співпрацю з Комісією для вивчення звичаєвого права при ВУАН*, очолюваного академіком О. Малиновським. Василь Григорович стає членом зазначеної комісії²⁶⁰ й одним з перших в Україні проводить наукові пошуки та дослідження у цій зовсім молодій галузі науки. Дослідник займався вивченням стародавніх народних неписаних (тобто — звичаєвих) правових норм як уособлення національної моральності²⁶¹.

А з 1925 р. В. Кравченко стає постійним позаштатним науковим співробітником Комісії історичної пісенності²⁶², яка мала на

²⁵⁹ На Україні в період з 1921 по 1925 рр. Виникають такі етнографічні та краєзнавчі установи: 1921 р. — Етнографічна Комісія ВУАН; 1922 р. — Краєзнавча Комісія; 1924 р. — Культурно-Історична Комісія; 1925 р. — Кабінет Примитивної Культури кафедри історії України ВУАН, та ін. — Див про це: Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 135.; та — Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. — 1958. — №2. — С. 47.

* Етнографічна комісія почала працювати в червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства в Києві, що злилося з Всеукраїнською академією наук. Стосовно ж заснування її періодичних органів, то: у 1925 р. — був заснований «Етнографічний вісник» (з 1925 по 1932 рр. було видруковано 10 книг); у 1926 р. — «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» (з 1926 по 1930 рр. вийшло 16 номерів — мав інструкційно-інформативний характер — видрук програм та інструкцій). — Див.: С.М. Музиченко До 50-річчя заснування Етнографічної комісії ВУАН // Український історичний журнал. — 1971. — №6. — С. 128, 129.

* Комісія для вивчення українського звичаєвого права при ВУАН — осередок дослідження звичаєвого права на Україні в 20-ті роки, голова акад. О. Малиновський, керівник — проф. А. Крістер. Комісія за час свого існування видала 3 тт. «Праць».

²⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2 зв.

²⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 58.

²⁶² ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 2 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 5913, арк. 33; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25; ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; До речі, В. Кравченка запросив на цю роботу М.С. Грушевський — у його листі до В.Г. Кравченка від 16.04.1924 р. він, говорячи про завдання Комісії історичної пісенності, пропонує йому стати її членом, запевняючи: «я б з охотою перевів вам се призначенне...» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 264 н, арк. 184.

меті дослідження примітивної культури й «аналогій у соціальній будові старої Русі та сучаснім українським фольклорі»²⁶³. Як видно з листа В. Кравченка до М. Грушевського датованого 1924 р., ініціатива щодо налагодження співпраці належала маститому вченому, а Василь Григорович з готовністю на неї відгукнувся²⁶⁴. Варто зазначити, що М. Грушевського В. Кравченко знав ще з 1892 р., відколи той стояв на чолі «Наукового товариства імені Шевченка» у Львові. А персонально вони познайомилися вже у 1908 р., себто тоді, коли М. Грушевський мешкав у Києві та редагував перенесений ним туди «Літературно-Науковий Вісник»²⁶⁵. Члени комісії, як зазначав професор А. Лобода, своє завдання вбачали в тому, щоб зібрати та кваліфіковано підготувати до друку українські історичні пісні та думи²⁶⁶. В рамках співпраці з історично-пісенною комісією В. Кравченко організовує численні експедиції по Волині, готує до друку вертепну драму з Холмщини²⁶⁷, надає у розпорядження Комісії свої, набуті протягом численних експедицій, матеріали про лірництво²⁶⁸.

Досить плідно співпрацював починаючи з 1926 р. Кравченко і з Культурно-історичною комісією ВУАН, метою якої було вивчення примітивної культури та її відбиття в більш пізніх елементах соціального життя та фольклору Русі-України²⁶⁹. Свідчення цьому знаходимо у вміщених у журналі «Україна» матеріалах звіту цієї комісії про вступне обстеження Прип'ятського Полісся, проведеного 1926 р. У ньому керівництво експедиції наголошувало на особливій цінності допомоги, наданої «заслуженим дослідником українського фольклору В. Кравченком, який передав «в розпорядження Комісії свої багатолітні записи і зв'язавши її з цілим рядом місцевих кореспондентів»²⁷⁰.

²⁶³ Журн. «Україна». — Кн.1-2, 1925. — С. 223.

²⁶⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 513 а, арк. 38.

²⁶⁵ ДАЖО, ф. 6793 СП, од. зб. 7482-П, арк. 40.

²⁶⁶ Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917-1925 гг. // Этнография. — 1925. — №1-2. — С. 204.

²⁶⁷ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія історичної пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1-2. — С. 224.

²⁶⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 463, арк. 57.

²⁶⁹ Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917-1925 гг. // Этнография. — 1925. — №1-2. — С. 204.

²⁷⁰ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія історичної пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1-2. — С. 164, 165.

І в цей же самий час, з 1926 р., Василь Григорович бере активну участь у роботі Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН, утвореного з ініціативи М. Грушевського у вересні 1925 р.²⁷¹.

Не можна оминати увагою і той факт, що В. Кравченко підтримував сталі зв'язки з іншими науково-дослідними установами України та поза її межами. Так, він допомагав у справі збирання писанок Музеєві українського мистецтва у місті Харкові²⁷². Ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті В. Кравченком шляхом наполегливого експедиційного пошуку, 1927 р. експонувалися та вивчалися фахівцями Українського театрального музею ВУАН²⁷³. Причому, співпраця вченого з цією установою на цьому не припинилася, і в наступні роки велося листування між ними. На прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті В. Кравченко «...виказував сприяння Комісії по укладанню порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції»²⁷⁴. На прохання етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, В. Кравченко надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети²⁷⁵. Крім того, на запрошення Кабінету радянської літератури при Науково-дослідному інституті імені Тараса Шевченка у Харкові Василь Григорович брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка займалася збиранням «живого народного слова доби революції»²⁷⁶.

²⁷¹ Грушевський М.С. Вступне слово // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1–2. — С. IV.

²⁷² Лист з Музею українського мистецтва м. Харкова від 1925 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 460, арк. 9.

²⁷³ Лист до В. Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 469, арк. 90. Є і листи, датовані 1927, 1928, 1929 рр.

²⁷⁴ Лист до В.Г. Кравченка з Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу від 23 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 471, арк. 98.

²⁷⁵ Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури, датований 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 466, арк. 83.

²⁷⁶ Лист до В.Г. Кравченка з Науково-дослідного інституту імені Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 474, арк. 113.

Василь Кравченко, як справжній вчений, не замикався в стінах свого музею. Він завжди прагнув до розширення меж наукового пошуку, поглиблення своїх знань, а також обміну досвідом з іншими вченими та науковими установами. Так, у липні 1926 р. він здійснив десятиденну подорож-відрядження по музеях України з метою огляду їх експозиції, методів організації роботи та обміну досвідом²⁷⁷. За час відрядження він ознайомився з роботою музеїв Києва, Полтави та Харкова. Як людина сумлінна та відповідальна, він протягом усієї своєї подорожі вів окремого щоденника, де зі скрупульозністю та фотографічною чіткістю занотовував усе побачене та почуте в процесі спілкування з колегами. Вчений констатує незадовільне кадрове забезпечення, відсутність у багатьох музейних працівників необхідної спеціальної освіти та загальної ерудиції, що часто-густо уживалися з безпідставними амбіціями.

Окрім збагачення досвідом та появою нових власних проєктів (з огляду на чужі помилки й недоліки в роботі бачених під час відрядження інших музейних установ України), В. Кравченко здійснив ще один свій важливий задум — домовився про організацію своєї співпраці з учителями німецьких шкіл Волині, знайшовши навіть кошти для оплати їхньої праці. З цією метою він вивіз до Харкова лист від інспектора відділу національних меншин Волинської округи до Інспекторіату відповідного комісаріату УРСР²⁷⁸.

Під час цієї ознайомчої подорожі відбулася іще одна досить важлива для Василя Григоровича подія — 9 серпня 1926 р. він відвідав академіка М. Грушевського²⁷⁹. Нова зустріч з патріархом української науки справила на Василя Григоровича незабутнє враження. Почуттям глибокої поваги, що межувала з благоговінням, пройняті його спогади про ту незабутню зустріч: «Коли б уявити собі ту геніяльно-надмірну працю, яку одна ця людина провадить, то мусиш цілком здивуватись, — що (йому вже 60 років), але вигляд такий гарний, що всякому глядючи (на нього) тягне до життя!.. Ми не мовчали, а ні на хвилину»²⁸⁰.

Подорожуючи Україною, Василь Григорович не лише вивчав досвід організації музейної справи, а й уважно придивляється до суспільно-політичних процесів, що протікали в той час у країні. Зокрема, до свого щоденника він занотовує власне спостереження

²⁷⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, 55.

²⁷⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 1.

²⁷⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 47–53.

²⁸⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 50.

стосовно того, що громадянство поділене на три цілком ворожі табори: «Великороси й євреї ненавидять українців і себе одні других ненавидять. Українці обом тим націям платять тим же. Академія (Наук. — Авт.) теж розбита на три табори, з них два — українські, а третій — бувші російські кадети. А ці останні, на чолі яких стоїть українець-«малорос» М.П. Василенко, щохвилини ладні поглинути українців. А українці — межі себе одні других поїли-б»²⁸¹. Вельми цікавим із огляду на ставлення тогочасної української інтелігенції до радянської влади є думки В.Г. Кравченка, записані також по свіжих враженнях від відвідин культурних і політичних центрів радянської України. Зокрема, Василь Григорович зазначає, «...щодо політики, то всі українські кола однодумно настроєні на те, щоб усіма засобами підтримувати Радвладу. Ця остання, диференціюючись, дає можливість, хоч і туго, але все ж таки розвиватись. Про можливість інтервенції будь-якою державою, всі тієї думки, що хто б не прийшов — душитиме нас надто тяжко!»²⁸². Ця думка, на наш погляд, є загалом досить показовою з огляду на тогочасне ставлення В. Кравченка до радянської влади та до соціалістичної системи вцілому. З усіх «бід» він, як і багато інших, обрав найменшу, вважаючи за головне — поступ України, її розвиток та процвітання. В. Кравченко не був ні фанатиком, а ні романтиком — він був розумною, розважливою, освіченою та тверезо мислячою людиною (згадаємо також, що в свій час він був членом УПСФ, яка за поглядами була близька до кадетів — за висловом Столипіна, цього «мозку країни» — і «об'єднувала помірковану інтелігенцію України»²⁸³).

Особистий дослідницький внесок Василя Григоровича в розвиток української етнології не залишався поза увагою наукових кіл. Так ще в 1912 р. Російська Академія Наук за заслуги у розвитку народознавства присудила йому звання професора²⁸⁴. За радянської влади, у 1925 р., згідно з проведеною Експертно-кваліфікаційною комісією ВУКСВ роботи щодо розподілу всіх наукових робітників на три категорії, В. Кравченко був зарахований до II категорії^{285*};

²⁸¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 54.

²⁸² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 55.

²⁸³ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 43.

²⁸⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 85 зв.

²⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 36.

* Також див. Додаток 9.

тобто, за визначенням пояснювальної записки бюро Союзу Наукових Робітників від 9.04.1927 р., являв собою наукового працівника, який мав певний науковий або науково-педагогічний стаж, відзначався самостійністю праці, здійснював керівництво певною галуззю наукової або науково-педагогічної роботи своїх співробітників²⁸⁶. Як певне визнання заслуг Кравченка в царині народознавчих досліджень можна сприймати й ухвалу Російського Географічного Товариства (Ленінград) від 20 травня 1929 р. про присудження йому Малої срібної медалі за «сукупність праць з української етнографії»²⁸⁷.

У перше пореволюційне десятиліття не залишався В. Кравченко і осторонь суспільного життя краю. Зокрема, 1920 р. він був одним з організаторів Волинської філії Сільськогосподарського наукового комітету, де протягом наступних чотирьох років виконував обов'язки наукового секретаря²⁸⁸. Впродовж 1921–1931 рр. Василь Григорович був незмінним членом Бюро Волинської філії Союзу наукових робітників (СНР), а також його уповноваженим від наукових працівників музею²⁸⁹. Протягом 1920–1922 років Василь Григорович був членом Волинського губерніального комісаріату «по зволіканню майна»²⁹⁰. Крім того, 1 серпня 1920 р. В. Кравченко став членом Житомирської секції профспілкової організації Наукової робітничої спілки «Робос»²⁹¹, а в 1925–1926 рр. навіть обирався членом її бюро²⁹².

Ось таким надзвичайно напруженим і плідним як у плані науково-дослідної, так і педагогічної, науково-організаційної та просвітницької роботи було перше пореволюційне десятиліття життя Василя Кравченка. Незважаючи на похилий вік, улюблена справа додавала сил, породжувала нові ідеї, щирі сподівання на їх завершення.

²⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 80.

²⁸⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 21; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 44, 45.

²⁸⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.

²⁸⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 1зв.

²⁹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2 зв.

Наукова праця в Дніпропетровському краєвому історично-археологічному музеї за умов політичних переслідувань

«Розгорнутий соціалістичний наступ по всьому фронту», проголошений на XVI з'їзді ВКП(б), ознаменував початок нового трагічного періоду в історії України, принісши ліквідацію НЕПу й примусову колективізацію сільського господарства в сфері економіки, та — запеклу боротьбу з виявами «українського буржуазного націоналізму» у сфері ідеології. «Знання старовини потрібне лише для того, щоб виміряти пройдену відстань, щоб відчувти швидкість, напрям та окремі етапи розвитку. Не давати волі колекціонерському захопленню спеціаліста та історичному романтизмові місцевого патріота — це, поки, характеристика негативна»²⁹³, — така була державна установка, досить лаконічно сформульована наприкінці 20-х років старим музейним працівником Ф. Шмітом. Установка, яка виразно засвідчила кардинальну зміну пріоритетів у напрямках розвитку молоді етнографічної науки в Україні та трансформацію державної політики в галузі музейної справи. Відтепер на порядок денний ідеологічної роботи було поставлено завдання підпорядкування діяльності музеїв вимогам соціалістичного будівництва, а отже — формування нового уявлення про музей як про «плацдарм для організованого мислення мас»²⁹⁴. З утвердженням тоталітарного режиму влада потребувала не вчених-музеевістів, а музеевістів-ідеологів. У контексті нового курсу змінюється й ставлення до музейних працівників, насамперед з-поміж старих, дореволюційних кадрів.

Складнокерована та масштабна політична гра-стратегія більшовицького керівництва Москви в національне відродження України виявилася врешті-решт надто дорогою для українських культурних та політичних діячів, які сприйняли її всерйоз — в більшості своїй вони поплатилися за неї своїм життям. Тому не можна не погодитись з пануючою думкою вітчизняних істориків про українську коренізацію як широкомасштабну, скеровану

²⁹³ Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. — Ленинград, 1929. — С. 233.

²⁹⁴ Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII — XX вв.). Сборник научных трудов. — М. 1991. — Ч. I. — С. 137.

комуністичним керівництвом політичну провокацію, що мала на меті виявити та знищити найкращі інтелектуальні сили українства. Бо ж саме звинувачення в «націоналізмі» та «націоналістичних ухилах» стало згодом основним інструментом жорстоких репресій проти українських керівних партійно-державних кадрів та національно орієнтованої інтелігенції²⁹⁵.

Як відомо, одним з перших актів широкомасштабного наступу на українське національне відродження був процес «Спілки визволення України»²⁹⁶, який являв собою справжній розгром старшого покоління національно-культурних кадрів. Досить промовистим був факт назви самої справи — «Справа контрреволюційної організації, що іменувалася «Спілкою визволення України» і готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання». Тобто сама назва справи вже несла в собі і вирок. Слідчі органи, окреслюючи мету «СВУ», зазначали, що вона мала завданням шляхом збройного повстання за підтримки іноземних буржуазних держав повалити радянську владу в Україні й відновити капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. Але переважна більшість істориків цілком слушно схиляється до думки, що справу було сфабриковано радянськими

²⁹⁵ Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. — Одеса, 2004. — С. 22–23.

²⁹⁶ «Спілка визволення України» («СВУ») — підпільна організація, яка нібито існувала в Україні від червня 1926 до липня 1929 рр., коли її викрили органи ДПУ; провокаційна вигадка ДПУ. Підсудні, яким інкримінувалося членство в ній, були відданими патріотами, «які активно працювали для українського національно-культурного відродження», проте робили це більш спонтанно, не створюючи якоїсь антирадянської політичної організації; За цим процесом проходило 45 чоловік (із них 10 чол. дістали умовні вироки і були звільнені, 5ть — помилювані через кілька років, частину — заслали до Сибіру) — Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 195, 196. За іншими більш уточненими даними, окрім 45-ти основних діючих осіб на процесі «СВУ», ще 700 чол. було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб. — Див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 44; Архів СВУ, спр. 67098 ФП, т. 238. — «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ». — Арк. 1.

карними органами²⁹⁷ і процес мав чітко виражений політичний підтекст — обґрунтувати необхідність переслідування потенційної національно-свідомої опозиції та опосередковане скопроментування самої ідеї політики українізації. Дослідники одностайно схиляються до думки, що мова може йти швидше про інтелектуальну опозицію. Тож С. Єфремов та «інші його «співпроцесники» були українськими патріотами (тим самим в очах нової влади «українськими буржуазними націоналістами») й активно працювали в ім'я національно-культурного відродження України. Однак робили вони це абсолютно легітимно, а не підпільно»²⁹⁸.

У сприйнятті партійного керівництва процес коренізації в Україні зайшов занадто далеко. Українізація підірвала рівновагу сил, що склалася на початок 20-х років між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, становлення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення, а також активна культурницька, освітня, національно-просвітницька, наукова діяльність старої і молодшої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УСРР²⁹⁹, аби не випустити ситуацію з-під контролю, режим вдається до надзвичайно жорстких репресивних заходів. Процес СВУ був першим, але далеко не останнім актом небаченої раніше кривавої драми. Як небезпідставно наголошують вітчизняні дослідники, він став «свого роду сигналом, політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням котрих були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції»³⁰⁰. Не даремно слідчий С. Брук, як згадував Б. Матушевський, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо.»³⁰¹ Тобто можна говорити, що це була розправа не

²⁹⁷ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і рр.). — К., 1991. — 96 с.

²⁹⁸ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 41.

²⁹⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — К., 1996. — С. 175.

³⁰⁰ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 43.

³⁰¹ Снегірьов Г.І. Набої для розстрілу. — С. 110.

стільки над рядом конкретних осіб, як над певним періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Це був «рішучий крок у дискредитації політики «українізації», яку, зокрема, працівники ДПУ УРСР ніколи не сприймали як серйозну і довготривалу»³⁰².

«Для тоталітарної системи найнебезпечніша й найненависніша сила — інтелектуальна, мисляча частина суспільства, бо цій системі потрібні понурі й німі раби, сліпі виконавці. Тому перший удар — по мозку нації. По суті, над «СВУ» були випробувані методи дискредитації, ізоляції та подальшого знищення небажаних для системи осіб, груп і прошарків. Про це з цинізмом заявляв своїм жертвам один із слідчих у справі «СВУ» С. Брук: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо»³⁰³.

З Москви надсилалися планові рознарядки на кожну республіку, район, область на репресії за I та II категоріями, «знизу» ж, у кращому дусі соцреалізму, надходили відповідні звіти про виконання та перевиконання поставлених завдань та вимоги збільшити встановлені «ліміти». «Дорогой Йосиф Виссарионович! Україна ежесечно посылает 17–18 тысяч репрессированных, а Москва утверждает не более 2–3 тысяч. Прошу Вас принять срочные меры. Любящий Вас Н. Хрущев»³⁰⁴. Коментарі, як кажуть, зайві.

Не оминув сталінський терор і Василя Кравченка. 14 вересня 1929 р. Волинський окрвдділ ДПУ ухвалив постанову стосовно проведення обшуку та арешту В. Кравченка³⁰⁵. І вже через три дні, 17 вересня 1929 р., співробітник Волинського окрвдділу ДПУ Топольський здійснив обшук на квартирі В. Кравченка. Для пред'явлення в ДПУ було вилучено кореспонденцію Василя Григоровича³⁰⁶, а його самого було заарештовано³⁰⁷.

³⁰² Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 60.

³⁰³ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 415.

³⁰⁴ Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. — Одеса, 2005. — С. 115.

³⁰⁵ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 1.

³⁰⁶ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 3.

30 вересня 1929 р. на арештованого було заведено «Справу Волинського окрвдділу ДПУ №4016 «По обвинуваченню гр. Кравченка Василя Григоровича за арт. 54¹⁰ К.К.»³⁰⁸, тобто йому було пред'явлено звинувачення у проведенні злочинної діяльності, у тому, що він, «як колишній член партії українських соціалістів-федералістів, являючись українським шовіністом, та будучи антирадянськи настроєним, проводив агітацію серед своїх знайомих і співробітників, направлену на відокремлення України, а також підтримував зв'язок з особами, які проводили контрреволюційну роботу»³⁰⁹.

Власне приводом до арешту В. Кравченка стало його листування з академіком С. Єфремовим. Видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик української літератури, д. чл. НТШ і ВУАН академік Єфремов за часів Центральної Ради був її членом і заступником Голови, членом Малої ради, генеральним секретарем міжнаціональних справ у Ген. секретаріаті 1917 р. мав велику популярність у широких колах українського суспільства, що і стало, згодом однією з причин того, що він став головним обвинуваченим у процесі СВУ як голова цієї організації. Листування Василя Григоровича з поважним науковим авторитетом мало насправді винятково науковий характер і з політикою не мало нічого спільного. Справа в тому, що С. Єфремов, перед арештом працюючи над редагуванням видання творів М. Коцюбинського, листувався з В. Кравченком стосовно житомирського періоду життя і праці видатного українського літератора³¹⁰. На прохання Єфремова Василь Григорович надіслав йому кілька примірників книжки житомирського краєзнавця Г. Іллюченка «М. Коцюбинський у Житомирі». Сам Василь Григорович у своїх листах до С. Єфремова згадував багато цікавих моментів спілкування з М. Коцюбинським протягом 1897–1898 років, коли письменник жив і працював у Житомирі³¹¹.

Під арештом В. Кравченка протримали 174 дні (з 17 вересня 1929 р. — до 9 березня 1930 р.)³¹². За цей час йому двічі продовжували

³⁰⁷ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 1, 3; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 69.

³⁰⁸ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 1.

³⁰⁹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 4.

³¹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119.

³¹¹ Коцюбинський М.М. Повне зібрання творів: В 7 т. — Листи — К., 1974. — Т. 5. — С. 143, 153, 163, 206.

³¹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 48.

термін ув'язнення через «виявлення додаткових фактів виновності у контрреволюційній діяльності». Перший раз це було зроблено 13 грудня 1929 р., коли термін ув'язнення було продовжено до 5 січня 1930 р.³¹³, а вдруге — 5 січня 1930 р., коли його затримали ще на два місяці — до 2 березня 1930 р.³¹⁴.

За час розслідування справи допитів було притягнуто багато людей — його знайомих, малознайомих, недругів, колег по роботі, аспірантів. Самого В. Кравченка допитували 8 разів³¹⁵. На допитах йому ставили запитання щодо його діяльності у 1918–1920 рр.³¹⁶; його членства в ТУПі³¹⁷, в УПСФ³¹⁸ (до речі, ще у 1927 р. Житомирський відділ ДПУ примусив В. Кравченка, через газети «Радянська Волинь» та «Робітник» дати пояснення щодо перебування в УПСФ³¹⁹); про спілку «СВУ», її мету та виникнення³²⁰; про С. Єфремова та М. Грушевського та стосунки з ними особисто В. Кравченка³²¹.

Василь Григорович, як і всі інші чесні люди, що не відчували за собою жодної провини, вважав усе, що з ним відбувалося, прикорою помилкою, непорозумінням. На допитах, як видно з протоколів, тримався гідно, прямо та неупереджено відповідав на поставлені йому запитання, нічого не перекручуючи та не утаюючи, не зводячи ні на кого наклепів. Взагалі варто відзначити, що сучасні дослідники, не ставлячи під сумнів сфабрикованість карними органами цієї справи, водночас вважають, що більшість заарештованих дійсно була пройнятою антирадянським почуттям³²². Стосовно Василя Григоровича, нам не вдалося виявити фактів, які б засвідчили хоч опосередковано його антирадянськість. Щоправда, іноді він навіть дозволяв собі дискутувати зі слідчим щодо політичних проблем, зокрема, політики партії у національному пи-

³¹³ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 52.

³¹⁴ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 62.

³¹⁵ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 62.

³¹⁶ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 23–39.

³¹⁷ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 8–11, 14.

³¹⁸ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 60.

³¹⁹ Н. Захаревич Емпіреї душі // Культура і життя. — 1990. — 17 червня. — С. 6 (рубрика «Забуті імена»).

³²⁰ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 14, 16, 17.

³²¹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 40, 40 зв.

³²² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — К., 1996. — С. 177.

танні. Василь Григорович стверджував, що «більшовики й зараз є мачуха для українців»³²³, оскільки багато свідомих українців, як сиділи раніше по царських в'язницях, так і зараз сидять за ґратами (хоч при цьому він прямо і не звинувачував радянську владу, вважаючи, що їй «просто не було часу розібратися в цьому»³²⁴).

Практично на всіх допитах Кравченкові ставили запитання стосовно виникнення, суті, складу та основної мети «СВУ». Цікава трансформація його поглядів та зізнань стосовно цієї міфічної організації. На нашу думку, В. Кравченко тоді (як і більшість його співвітчизників) не ставив під сумнів факту існування «СВУ» взагалі — просто не допускаючи самої можливості фабрикування таких грандіозних за розмахом операцій. Тому спочатку він добросовісно намагається згадати бодай щось, прокрутивши перед своїм внутрішнім зором недавнє минуле. Так, Василь Григорович, вагаючись і не будучи цілком впевненим про яку взагалі таку організацію йдеться, спочатку говорив, що це об'єднання виникло у 1918 р. — за гетьманату, коли ТУП, припинивши своє існування як самостійна організація, трансформувався, об'єднавши національні українські елементи (соціалістичні партії, різні громадські організації), яких гетьманський режим не задовольняв і який вони прагнули повалити³²⁵. А вже на допитах 26 жовтня та 10 листопада 1929 р. він дещо змінює свої попередні свідчення, говорячи, що з початком війни і з ростом чисельності військовополонених з російської армії (серед яких значну частину становила українська людність), з метою «освідомлення» усіх українських полонених як з національного, так і з політичного боку, представники ТУПу з їх числа й утворили «СВУ»³²⁶.

Випробування арештом, ув'язненням, звинуваченнями та допитами як з морального, так і з фізичного погляду, виявилися надто тяжкими для вже немолодого хворого чоловіка. Вже 1 жовтня 1929 р. слідчі органи були вимушені перевезти його до лікарні Будинку примусової праці (БУПП), де він перебував до 4 листопада 1929 р. Але покращення стану його здоров'я виявилось нетривалим — і вже 2 грудня 1929 р. В. Кравченка було знову

³²³ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 37.

³²⁴ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 37.

³²⁵ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 14. — це Протокол допиту В.Г. Кравченка від 18 жовтня 1929 р.

³²⁶ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 16, 17.

госпіталізовано до тієї ж лікарні, звідки він вже і не виходив протягом усього часу свого ув'язнення³²⁷.

Незважаючи на настійне бажання, слідчим органам так і не вдалося зібрати достатню кількість «компромату», потрібну для суду та ув'язнення вченого. І 31 січня 1930 р. помічник уповноваженого Секретно-Оперативного відділу Волинського окружного відділу ДПУ Топольський виніс «Заключну постанову»³²⁸, в якій зазначалося, що В.Г. Кравченко, проводячи політичну діяльність із 1900 р. і будучи членом нелегальної української національної організації «Українська Громада», а згодом — членом ТУПу, в роки перебування при владі Директорії «широко розгорнув свою діяльність по створенню «Самостійної України», вступивши тоді до партії УСФ. «Надалі, — зазначалося в постанові, — після революції, і до останнього часу уся діяльність В. Кравченка була спрямована на проведення націоналістичної роботи, що мала кінцевою метою створення незалежної від ССРР, української держави»³²⁹, для чого він zorganizував низку націоналістичних товариств «Просвіт», також брав активну участь в «організації та підтримці автокефального руху на Волині»³³⁰. В провину Кравченку поставили також і те, що він «використовував свій авторитет та популярність політичного діяча та наукового робітника з метою групування навколо себе молоді, намагаючись сформувати кадри українських шовіністів — діячів за «самостійну Україну», ... навіюючи їм що кожний свідомий український студент повинен іти на село і там працювати на справу відновлення української нації»³³¹.

Але, як уже зазначалося, достатньої кількості підстав для ув'язнення слідчим органам не вдалося зібрати. Тому Топольський, «на предмет припинення справи» постановив обмежитися в цьому випадку (зважаючи на те, що В.Г. Кравченко «являється ярим українським шовіністом і будучи антирадянськи настроєним ... проводив контрреволюційну роботу, скеровану в кінцевому результаті на відновлення «самостійної України» і що, в силу цих обставин він є соціально-небезпечною особистістю «в умовах Волинського прикордонного округу») порушенням через окружного прокурора клопотання перед Особливою Народою при Колегії

³²⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 49.

³²⁸ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 60.

³²⁹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 60.

³³⁰ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 60.

³³¹ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 60.

ДПУ про адміністративну висилку В. Кравченка за межі України терміном на 5 років³³².

Старший помічник окружного прокурора Волині, розглянувши вищезгадане клопотання, ознайомившись зі справою та підтвердивши «наявність соціальної небезпеки перебування на терені Волинської округи, як прикордонної, Кравченка В.Г., завдяки його контрреволюційній діяльності», постановою від 15 лютого 1930 р. повністю підтримав і затвердив «Заключну постанову» Топольського³³³. Але з невідомих причин (нам не вдалося з'ясувати: коли і які саме чинники вплинули на остаточний вердикт суду) уповноважений СО ДПУ УРСР Аглицький 2 березня 1930 р. виніс рішення про звільнення Кравченка В.Г. з-під охорони, зазначивши, що згідно наявним у справі матеріалам, «соціальна небезпечність Кравченка не встановлюється»³³⁴.

Таким чином, 9 березня 1930 р. Василя Григоровича було звільнено з-під арешту³³⁵. 17 березня йому було дозволено повернутися на попередню посаду до Житомирського музею³³⁶. На посаді завідувача Етнографічним відділом його було відновлено 1 квітня 1930 р.³³⁷; Якубовський, який обіймав цю посаду протягом часу ув'язнення В. Кравченка, перейшов на посаду заступника завідувача відділу Етнографії Волинського науково-дослідного музею³³⁸.

Але, незважаючи на зняття обвинувачень та відновлення на посаді, цькування та переслідування вченого в пресі та на роботі не припиняються. У березні — травні 1930 р. проходить ціла низка нарад колективу Волинського музею, засідань Волинського бюро секції наукових робітників, на яких мали місце вкрай неприємні для В. Кравченка дебати щодо його політичної лояльності, професійної спроможності та соціальної толерантності.

26 квітня 1930 р. на нараді колективу Волинського науково-дослідного музею³³⁹ мав місце відверто негативний виступ завідувача

³³² ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 61.

³³³ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 57.

³³⁴ ДАЖО, ф. 67093 СП, од. зб. 7482-П, арк. 62.

³³⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 48; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 49; Але, в тих же «Щоденниках» В. Кравченко називає іншу, на наш погляд більш ймовірну дату — 2 березня. — Див.: ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 55 зв.

³³⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 49; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 69, 85.

³³⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 55 зв.

³³⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 56 зв.

³³⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 50, 50 зв.

Археологічного відділу музею І. Левицького³⁴⁰, в якому він характеризував В. Кравченка як нездатного керувати аспірантурою (самі аспіранти спростували це твердження в ході наради), людину нелояльну, антисемітськи налаштовану («Незважаючи на Декрет (мабуть, про вживання назви «єврей» — Авт.), висловився: «Справжній українець вживає слово «жид» і не бачить тут нічого образливого»)³⁴¹. Але, все ж, на цьому засіданні, в результаті досить бурхливих дебатів, В. Кравченку дали позитивну характеристику.

Однак, І. Левицький на цьому не заспокоївся, продовжував розсилати в різні інстанції листи, називаючи В. Кравченка «гонованим паном», «міщанином», критикуючи його методи та прийоми музейної роботи, звинувачуючи в непрофесіоналізмі³⁴².

Можливо, саме доноси І. Левицького стали причиною нового обговорення справи. Засідання Секції наукових робітників відбулося 6 травня 1930 р.³⁴³. На ньому було заслухано проект характеристики В.Г. Кравченка, причому схвалення набув той її варіант, в котрому, разом з підтвердженням його заслуг у розвитку української етнографії, вказувалися факти «листованих зв'язків з попівством» (щоправда, автори, як пом'якшувальну обставину, наводили аргументи вченого щодо необхідності одержати цінні етнографічні матеріали). Ставили йому також у провину і «професійну невитриманість», зазначаючи, що під час перевиборів Бюро СНР 1928 р. він «вів підготовчу роботу, спрямовану на обрання «своїх» ... людей»³⁴⁴. Як наслідок, у справі висновків по суті заяви В. Кравченка, надісланої від УЦБ СНР (ч. 251/106/45, від 27.03.1930 р.) ухвалили: «У зв'язку з наведеною характеристикою та наявністю в музеї нового робітника клопотання В.Г. Кравченка про відновлення його на посаді завідувача Етнографічним відділом Волинського музею не підтримувати»³⁴⁵.

³⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, од.зб. 576, арк. 2.

³⁴¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 50, 50 зв.

³⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, од. зб. 576, арк. 2, 5, 5 зв.

³⁴³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 63.

³⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 63.

³⁴⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 63. Це ж зазначає і сам В. Кравченко в своєму листі-поясненні на характеристику, надану йому волинським Бюро СНР — до ВУК «Робос» — УЦБ СНР. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 59). А щодо фрази про «своїх людей», то все насправді було досить просто «Тут я мав на увазі ... осіб, що самовіддано виконують професійну роботу, людей, які виявили вже свою здібність до наукової роботи», а в даному випадку це була саме та особа., перед якою В. Кравченко і агітував — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 60.

У відповідь Василь Григорович звернувся з листом-поясненням до ВУК «Робос» — УЦБ СНР, у якому відкинув усі висунуті проти нього звинувачення. Зокрема, стосовно закидів на його адресу щодо протекціонізму при обранні Бюро СНР зазначав, що головним критерієм при висуненні кандидатів для нього були їх професійні якості, здатність проводити наукову роботу³⁴⁶.

На засіданні Секції наукових робітників (СНР) ВУК «Робос», яке відбулося 21 травня 1930 р.³⁴⁷ під головуванням акад. Д. Багалія, після заслухання Постанови Бюро Волинської СНР від 6 травня 1930 р. в справі колишнього завідувача Етнографічним відділом Волинського музею В. Кравченка і його пояснення, було ухвалено поставити перед Головним управлінням науковими, музейними та науково-художніми установами УСРР питання про поновлення В. Кравченка на попередній посаді³⁴⁸.

Намагаючись таки довести свою повну правоту та добитись відновлення справедливості, Кравченко звертається з листом-проханням до вищезгаданої установи³⁴⁹. У ньому він коротко описав свій науковий шлях, наголошуючи при цьому, що утворив, «на підставі вичитаного, а ще й за власним досвідом ... свою власну схему будівництва етнографічного музею»³⁵⁰. Не приховував Василь Григорович й образ за несправедливі звинувачення та переслідування, а також наголошував на бажанні продовжити свою науково-дослідницьку та організаторську діяльність з вивчення Волинського краю: «Взагалі я цілком щиро бажаю всі останні свої сили, свій піввіковий досвід віддати на користь дорогої мені Волині, де моя етнографічна праця проводиться 47-й рік»³⁵¹.

Та все ж, попри всі цькування та негаразди, ситуація поступово налагоджувалася, реалістичний та неупереджений погляд на ситуацію брав гору. Врешті-решт Василя Григоровича було-таки відновлено на попередній посаді. Вже 10 серпня 1931 р. на загальних зборах працівників музею ухвалюється постанова, в якій давалася вельми висока оцінка його «понад 30 років наукової праці й громадської роботи на Волині»³⁵². А на зборах аспірантури при

³⁴⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 59, 60.

³⁴⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 61.

³⁴⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 61.

³⁴⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 69–72.

³⁵⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 70.

³⁵¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 72.

³⁵² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101 зв.

Етнографічному відділі Волинського музею, які відбулися 11 серпня 1931 р., йому була навіть винесена подяка «аспірантури етнографії, якою керував при Волинському музеї з 1927 по 1931 рр. включно»³⁵³.

Проте вкрай важко було відновити нормальний клімат у колективі, переступити через несправедливі образи та наклепи. Саме тому, ймовірно, так високо цінував і дорожив Василь Григорович моральною допомогою з боку видатного українського історика, етнолога та археолога, організатора та багаторічного директора Дніпропетровського історичного музею Дмитра Івановича Яворницького*. Варто відзначити, що дружні зв'язки між Д. Яворницьким та В. Кравченком встановилися ще в другій половині 20-х рр. З цього часу вони постійно листувалися, обмінювалися літературою, матеріалами. Без перебільшень Василя Кравченка можна назвати учнем Дмитра Яворницького. Дмитро Іванович високо цінував зібрані В. Кравченком етнографічні матеріали та їх аналітичне опрацювання та використовував їх у своїй науковій праці.

Зокрема, про це він пише Кравченку у листі за 1928 р.: «Од щирого серця дякую Вам за те, що Ви надіслали мені дві Ваші брошури «З побуту й обрядів північно-західної України» та «Шопка-вертеп». Одержавши їх, я зразу ... проковтнув їх і найшов в першій брошурі багато чого для «Словника української мови»³⁵⁴, який я складаю вже кілька років. Ваша робота як етнографа України, підбурює мене спитати Вас, чи не маєте Ви такого лексичного матеріалу, яким би я міг скористатись для мого словника»³⁵⁵. І як видно з листа Дмитра Яворницького від 6 грудня 1928 р., В. Кравченко з ентузіазмом відгукнувся на пропозицію шанованого вченого. Надіслані до Дніпропетровська результати експедиційних пошуків Василя Григоровича дуже сподобалися академіку Д. Яворницькому, котрий називав їх «найкоштовнішим і багатим лексичним матеріалом»³⁵⁶.

У 1927 р. на клопотання Всеукраїнського археологічного комітету, за ініціативи та під керівництвом Д. Яворницького розпочалася археологічна експедиція для різнобічного дослідження

³⁵³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв.

³⁵⁴ Побачив світ лише перший том згаданого словника; див.: Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920. — Т. 1 А — К. — 411 с.

* Яворницький Д.І. (1855–1940) — відомий історик Запорізької Січі й Запорізького козацтва, етнограф та археолог, член-кореспондент ВУАН.

³⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 135.

³⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 137.

місцевості, що підлягала затопленню у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану³⁵⁷. Принагідно зазначимо, що, на думку відомої дослідниці козаччини О. Апанович, саме Д. Яворницькому ми завдячуємо «прийняттям закону про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або меліоративні роботи. А Дніпровська археологічна експедиція, якою він керував, зберегла для науки близько 37 тисяч безцінних історичних реліквій»³⁵⁸. Саме від часу цієї експедиції прямим обов'язком відомств, які ведуть будівництво чи меліоративні роботи, стало фінансування археологічних розкопок на місці будівництва. Все по можливості фотографувалось, а віднайдене відправлялося до Дніпропетровського музею³⁵⁹. Ця археологічна експедиція стала найбільшою в СРСР на той час. Дмитро Іванович як почесний голова експедиції³⁶⁰ взимку 1928 р. запропонував Кравченку взяти участь у роботі Комісії для дослідження території Придніпров'я, що підлягала затопленню при будівництві Дніпрогесу³⁶¹. Василь Григорович із задоволенням прийняв запрошення і в ході переписки з Д. Яворницьким вони жваво обговорювали деталі майбутньої експедиції³⁶².

Але, на жаль, планам цим не судилося здійснитися. Для Василя Григоровича продовжувалася смуга переслідувань та цькування. Проте Дмитро Іванович, незважаючи на публічні нападки на колегу, не побоявся морально його підтримати та запропонувати притулок у Дніпропетровському музеї. У листі від 21 вересня 1931 р. Яворницький писав В. Кравченку: «З Ваших праць, які я зараз перечитую, я бачу, що Ви дуже корисна для науки людина. Для Ваших речей теж знайдеться куток, а тому беріть з собою те, що Вам потрібно, та й везіть з собою. А сперше всього одпочиньте добре, підлатайте себе хорошенько, а тоді вже в дорогу»³⁶³. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що цей поклик серця вченому

³⁵⁷ Мова йде про комплексну наукову експедицію на Дніпрельстані, яку у 1927–1932 рр. очолював Д.І.Яворницький.

³⁵⁸ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 287, 316.

³⁵⁹ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — 516 с.

³⁶⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. — К., 1993. — Т. I. — С. 96.

³⁶¹ Лист від 6.12.1928 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 138.

³⁶² ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 139.

³⁶³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 141.

не пробачили: вже у 1937 році у документах НКВС він значився як «натхненник українського націоналістичного підпілля»³⁶⁴ і все безперечно завершилося б арештом, якби не постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р., яка визнавала масштаб репресій надмірним.

Василь Григорович після всіх негараздів, які випали за останні роки на його долю в Житомирі, із задоволенням прийняв це запрошення, оскільки умови праці у створеному ним музеї ставали просто нестерпними. Зокрема, в пізнішому листі до свого давнього друга Т.З. Подрябіннікова* від 24 червня 1936 р. він ділився наболілим: «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брукт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва. Отже, зовнішній вигляд, або «шовінізм» чумацького воза, кепсько впливали на деякі естетичні емоції нового керівника, тому й руйнація. тому й я мусив тікати!»³⁶⁵. Причому, як видно із записів самого Василя Григоровича, крім вищезгаданих причин, вагому роль у прийнятті цього рішення зіграло і те, що йому «хотілося бути щонайближче до м. Бердянська»³⁶⁶, батьківщини вченого.

Отож, 13 серпня 1931 р. В. Кравченко за власним бажанням здає справи завідувача Етнографічного відділу Волинського музею³⁶⁷, а вже 20 серпня 1931 р. його було призначено на посаду завідувача відділу Історичного музею в м. Дніпропетровському (Наказ №129, від 16 серпня 1931 р.) з утриманням 180 крб. на місяць³⁶⁸.

* Трифон Захарович Подрябінніков — «сільський учитель, солдат, студент училища Живопису, скульптури та архітектури та художник-керамік» — так у свій час характеризував його В.Г. Кравченко (Див.: ІМФЕ, Ф. 15, оп. 4, од. зб. 537 а, арк. 1). Вони познайомилися, коли Трифон був ще малим хлопцем — Василь Григорович давав йому читати різноманітну літературу, свої твори, часто і подовгу бесідував. Так поступово у них зав'язалося тісне спілкування, а згодом, коли їх розвела доля. — і стало листування.

³⁶⁴ Іваненко В.В., Удод О.А. Дніпропетровські науковці в лабетах «великого терору» 1930-х років // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 1. — С. 527.

³⁶⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537, арк. 89, 89 зв.

³⁶⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119 зв.

³⁶⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101 зв.

³⁶⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв; ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 44.

До роботи під керівництвом Д. Яворницького Василь Григорович приступив із притаманними йому енергією та завзяттям. «Прибувши на працю до Музею, я відразу побачив, що музей цей ні з наукового боку, ні в політичній роботі не відповідає сучасним вимогам. Про це я відразу рішуче заявив — директор Яворницький і замісник директора Ходак зі мною погодились, але щось зробити були безсилі (брак приміщення, велика кількість науково необробленого матеріалу)³⁶⁹, — занотовував В. Кравченко. Разом з дирекцією Василь Григорович кілька разів звертались до Сектору Науки НКО, до місцевої влади, клопочучись за те, щоб на час реорганізації музею, припинити його відвідини екскурсантами. Але розуміння з боку влади знайти не вдалося. Обнаросвіта, навпаки, не лише заборонила це зробити, а й наказала з п'ятиденного робочого тижня перейти на семиденний. Умови праці в музеї, як занотовував з цього приводу Василь Григорович у своєму щоденнику, взагалі стали нестерпними³⁷⁰.

Справді, часи для Дніпропетровського музею, як зрештою і для всієї країни, тоді були вкрай складні. З «Відомостей про склад наукових робітників Дніпропетровського Краєвого Музею» на 15 вересня 1931 р. дізнаємося, що на той час штат музею нараховував 4 чоловіки: директор Д. Яворницький, заступник директора Я. Ходак, завідувачі відділів М. Міллер, В. Кравченко³⁷¹. Усі вони, крім Д. Яворницького (який був пов'язаний з музеєм з 1902 р.), працювали в музеї з 1931 р., тобто були початківцями, принаймні у стінах цього музею. Обсяг же робіт, які потрібно було виконувати, вражав своїми масштабами. Адже Дніпропетровський музей, крім експозиційно-виставочної роботи, інтенсивно проводив й експедиційні обстеження, насамперед — зони Дніпрельстану. Тож нагально відчувалася потреба в додаткових асигнуваннях, в істотному збільшенні штату наукових працівників. Саме цією проблемою найбільше в цей час переймався академік Д. Яворницький, надсилаючи до Сектору Науки НКО листи, де зазначав, що «необхідно збільшити не менш як вдвоє кількість наукових робітників»³⁷².

У Дніпропетровську Василь Кравченко не залишається й поза суспільним життям міста, ставши активним членом обласного Комітету по охороні пам'яток культури й природи³⁷³.

³⁶⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119 зв.

³⁷⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119 зв.

³⁷¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, од.зб. 905, арк. 118.

³⁷² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, од.зб. 576, арк. 15, 16.

³⁷³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 47зв.

Таким чином, терен для прикладання дослідницьких зусиль Василя Григоровича у цей час виявився надзвичайно просторим. Вчений з головою поринає у наукову роботу, насамперед, інтенсивні експедиційні дослідження з метою поповнення фондів музею, пошуку матеріалів для утворення нового відділу — відділу Соціального будівництва³⁷⁴.

Не перериває Василь Григорович у Дніпропетровську і розпочату ще в Житомирі діяльність зі створення краєвих музеїв. Зокрема, з цією метою, наприкінці 1932 р. він працює над виробленням методичних вказівок по організації краєвого музею в районі³⁷⁵.

Крім того, як вже стало звичним в 20-ті роки, науковець виступає і з численними лекціями, зорганізовує семінари. Так, 8 серпня 1932 р. він провів семінар з робітниками музею про «Завдання радянського музею»³⁷⁶; серію лекцій для працівників освіти і, звичайно, улюблені ним, екскурсії для різних, як за віком, так і за фахом, відвідувачів етнографічного відділу музею. В період із серпня 1932 по лютий 1933 рр. науковець наполегливо та самовіддано працює над складанням етнографічної карти Дніпропетровської області, збирає народознавчий матеріал, виготовляє різноманітні муляжі, тощо³⁷⁷.

Але доля знову готує для Василя Григоровича нові випробування. Процес винищення національно-культурних кадрів України у 30-ті роки досягає апогею. Формула, якою керувалися в 1920-х рр. в Україні, «національна за формою й соціалістична за змістом» уже не задовольняє тоталітарний режим і поступається місцем новій — відтепер переслідувань зазнає навіть українська форма культури»³⁷⁸. Приїзд в Україну другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева, самогубство колишнього наркома освіти, старого більшовика М. Скрипника та нові політичні процеси свідчили про подальше посилення репресивної політики більшовиків стосовно української національної інтелігенції.

Першою зазнала переслідувань ВУАН. Протягом 1931–1933 рр. було ліквідовано Історико-філологічний та Соціально-економічний

³⁷⁴ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 1; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 12.

³⁷⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 46 зв.

³⁷⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 44.

³⁷⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 44 зв., 58.

³⁷⁸ Полонська-Василенко Н. Історична наука на Україні за Советської доби та доля істориків // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених Большевицькою Москвою. — Париж-Чікаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 26.

відділи академії, знищено всі комісії та зібрані ними безцінні й унікальні збірки, рукописи співробітників, архівні матеріали, фотознімки, карти, етнографічні записи, статистичні картки. Згодом репресивні заходи поширюються і на музейних працівників. На середину 30-х рр. в Україні не залишилося практично жодного музейного працівника, який би в тій чи іншій мірі не був зачеплений цією «м'ясорубкою». Не даремно, пізніше навіть самі комуністи називали цю добу «лихою годиною музеїв», або «чорним роком»³⁷⁹. Проте ніхто з представників уряду не говорив про конкретні причини переслідувань, а газети та журнали рясніли статтями, в яких «розвінчувалися» численні «контрреволюціонери» та «вороги народу», «націоналістичні елементи, що отруювали науковий фронт українським націоналізмом»³⁸⁰. Репресивні заходи здійснювались у різний спосіб: від усунення з праці і аж до розстрілу.

Не оминула й на цей раз лиха доля Василя Григоровича Кравченка. Необережний виступ на пленумі Обласного СНР³⁸¹ 5 серпня 1933 р. у відповідь на промову заступника голови Облвиконкому т. Броуна та його заклик до наукових робітників «взяти участь у весняній посівній кампанії»³⁸² знову круто змінює життя вченого. Відразу ж після виступу Василя Григоровича слово взяв один з членів Бюро СНР. Він заявив, що вся промова Кравченка «...скерована проти політики партії...» й додав, що «...партію обвинувачують у засміченні землі бур'янами ... повертають до часів, коли землю обробляли волами й т. д.». В атмосфері масових репресій і породженої ними істерії, цього було цілком досить, аби пленум постановив: «...відмежуватися від контрреволюціонера-музейника й доручити Бюро СНР стежити за його виправленням...»³⁸³.

³⁷⁹ Міллер М. Доля українських археологів під Советами // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 115.

³⁸⁰ Полонська-Василенко Н. Історична наука на Україні за Советської доби та доля істориків // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 26–28.

³⁸¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 120.

³⁸² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 120; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 66.

³⁸³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 120, 120 зв.

Варто зазначити, що сам виступ Кравченка відзначався досить «невинним» характером і, певно, найбільше вразила «відповідальних працівників» у ньому фраза музейного працівника стосовно того, що «...землю Дніпропетровщини аж ніяк не може засмітити колективне господарювання, бо вона тут засмічена давно...»³⁸⁴. Справді, абсурдно, що тут вбачили «крамолу» й наклеп на революційні здобутки, але такий був тоді час, і музейний колектив, у відповідь на постанову пленуму, виносить В. Кравченку сувору догану³⁸⁵.

Далі, взагалі, події розвиваються з калейдоскопічною швидкістю. Вже 27 серпня 1933 р. у місцевій дніпропетровській газеті «Зоря» з'являється стаття з гучною назвою «Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу Історико-археологічного музею)»³⁸⁶. Автор статті А. Горб, не шкодуючи чорних фарб, змальовує Дніпропетровський музей як «осередок націоналістичної пропаганди», таврує «націоналістичну контрреволюцію», що «внаслідок притуплення класової пильності», звила там своє гніздо. «В сучасних умовах класової боротьби на Україні недобитки куркульських капіталістичних елементів виступають під прапором націоналізму... Однією з форм націоналістичної пропаганди є протиставлення пролетарській диктатурі ідеалізованого козацького ладу. Образові заможного колгоспника в більшовицькому колгоспі, що на наших очах став реальністю, націоналісти протиставляють козака українського минулого. Всю історію прагнень української буржуазії утворити свою буржуазну державу — видають за основний зміст історії українського народу,»³⁸⁷ — завершує свій публічний наклеп Горб, закликаючи «очистити музей». Таврує автор статті й працівників музею, серед них дістається й Василю Григоровичу: «...колишній член УПСФ, у минулому активний учасник націоналістичної контрреволюції, на Пленумі ОблБюро СНР виступав проти політики партії в сільському господарстві»³⁸⁸.

Стаття покликала за собою цілу низку подій. Було утворено спеціальну комісію для перевірки Дніпропетровського музею. За її результатами постановою Президії Дніпропетровського Міського

³⁸⁴ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 22, арк. 66.

³⁸⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 120 зв.

³⁸⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 672, арк. 123.

³⁸⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 672, арк. 123.

³⁸⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 672, арк. 123.

³⁸⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 120 зв.

КК-КП(б)У та Колегії РКІ від 17 жовтня 1933 р.³⁸⁹ з музею було «вичищено» 11 чоловік, у тому числі й В. Кравченка, котрому інкримінувалася участь в українській націоналістичній організації³⁹⁰.

Взагалі, варто наголосити, що Дніпропетровський музей, перед тим — один з найбільших та найбагатших музеїв України, в результаті цієї чистки був практично ліквідований: із 17-ти службовців музею на старому місці було залишено лише двох — прибиральницю Дузь та доглядачку Червяцову. Всіх інших, не виключаючи й організатора та багаторічного директора музею — Д. Яворницького, в різний спосіб було репресовано³⁹¹. З певністю можна стверджувати, що в цей період «розгром музеїв» був виявом певного напрямку державної політики, а гасло «Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей»³⁹² було її якнайповнішим відображенням.

Як уже відзначалося, Василю Григоровичу й на цей раз не пощастило уникнути загальної участі свідомої української інтелігенції. Він був «вичищений» з Дніпропетровського музею. На засіданні президії Дніпропетровської Державної КК-КП(б)У та Колегії РКІ 17 жовтня 1933 р. завідувачу відділу Етнографії Кравченку Василю Григоровичу згадали службу на відповідальних посадах в органах Центральної Ради, перебування в УПСФ, відступ разом з Директорією, зв'язок з організацією «СВУ», затаврували націоналістичний ухил, який під час етнографічної діяльності в музеї відбився у зборі костюмів, килимів, начиння, елементів побуту українського козацтва ХІХ століття. Причому, як зазначалося у протоколі, «...без якого б то не було класового освітлення, чим ідеалізував дореволюційну кулацьку Україну...»³⁹³.

Зважаючи на всі ці «провини» відомого науковця, учасники судилища ухвалили: «Як класово чуждого елемента, петлюрівця, того, який має зв'язок з контрреволюційною організацією СВУ, за проявлення контрреволюційної роботи в Музеї, — з роботи **зняти по першій категорії**»³⁹⁴.

³⁹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 53.

³⁹¹ Міллер М. Доля українських археологів під Советами // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 121.

³⁹² Там само, С. 115.

³⁹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 76, 76 зв.

³⁹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 76, 76 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101 зв.

Сам В. Кравченко у своїй заяві від 24 жовтня 1933 р., направленій до ДПУ, докладно зупиняючись на всіх пунктах висунутого проти нього звинувачення, спростував їх, наївно доводячи, що це все, якщо не помилка чи непорозуміння, то, на правду, навмисний наклеп на чесну й віддану своїй справі людину³⁹⁵. Наступного дня, 25 жовтня 1933 р., В. Кравченко також оскаржив постанову й до обласної КК-РСІ. Але, перш ніж було розглянуто скаргу Василя Григоровича, його знову заарештовує ДПУ. І хоч конкретних звинувачень йому і не було висунуто, проте, як згадував згодом Василь Григорович, «...закинуто, що ніби я належу до якоїсь «української націоналістичної організації»³⁹⁶. Природно, що й на цей раз у розпорядженні слідчих не було жодних доказів вини В. Кравченка. Протримавши під арештом більше місяця, Василя Григоровича, «яко людину старого віку», було звільнено з-під варті.

Однак на цьому поневіряння вченого не закінчилися. Після звільнення з ув'язнення новий директор музею професор Карпенко (Д. Яворницького також було «вчищено» з музею)³⁹⁷, зважаючи на те, що В. Кравченко був репресований і звільнений «по першій категорії», просто серед зими виселив його з підвальної кухні музею, де до того часу мешкав опальний професор³⁹⁸.

Проте трохи згодом доля усе ж змилоствилась над Василем Григоровичем. Уже 3 січня 1934 року вирок було дещо пом'якшено. Обласна Комісія по чистці Радапарату при обласній КК-РСІ ухвалила нову редакцію постанови Комісії по чистці Історичного музею від 17 жовтня 1933 р. в справі В. Кравченка, згідно з якою йому було дещо пом'якшено покарання: «За участь в українській організації з роботи в Музеї зняти без застосування категорій. Заборонити протягом двох років працювати в ідеологічних установах»³⁹⁹.

Варто зазначити, що й цю постанову 7 січня 1934 р. Василь Григорович також оскаржив до КК-НК РСІ УРСР в Харкові. Проте на цей раз — безрезультатно. Більше того, у зв'язку з подіями останніх місяців науковець був виключений і з членів секції СНР⁴⁰⁰.

³⁹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 84 зв, 85, 85 зв., 86.

³⁹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 121.

³⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 53.

³⁹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 121.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 91.

³⁹⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 121, 121зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 53; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101зв.

⁴⁰⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 121, 121 зв.

І ось, таким чином, 72-річний вчений був позбавлений роботи, яка була сенсом його життя, житла, та і взагалі — засобів до існування. І це людина, яка все своє життя поклала на етнографічне дослідження Волині, яка виступила організатором Волинської фольклорно-етнографічної школи, виховала не одне покоління талановитих науковців. Проте, може, сам факт того, що до В. Кравченка були застосовані репресивні заходи, вже свідчить сам за себе, показуючи його вагому роль та безперечні заслуги в українському національному відродженні початку 20-х років ХХ століття, так безжально перерваному на самому його злеті сталінським тоталітарним режимом.

Наукова та суспільна діяльність у другій половині 1930-х — початку 1940-х років

Опинившись у такому скрутному становищі та в повній ізоляції, Василь Григорович був змушений перебратися на постійне помешкання до Ростова-на-Дону, де проживав його єдиний син Михайло 1889 року народження, за фахом інженер-електрик (гідрравлик). На той час Михайло Васильович обіймав посаду завідувача Проектним бюро «Електроенерго» Північнокавказького Краю в м. Ростові-на-Дону⁴⁰¹. З Дніпропетровська Василь Григорович разом з дружиною Олімпіадою Михайлівною виїхали 17 січня 1934 р., а наступного дня вони були вже в Ростові-на-Дону⁴⁰².

У Ростові труднощі та моральний тиск на репресованого науковця продовжувалися. «Коли мене було викинуто з Дніпропетровського Музея по I категорії, то ніхто не бажав здати мені приміщення — всі боялись», — з гіркотою згадує в щоденнику трохи згодом Василь Григорович⁴⁰³.

Спочатку по приїзді подружжю Кравченків з великими труднощами все таки вдалося найняти приміщення, невеличку кімнату

⁴⁰¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 404, 404 зв.

Після відбуття покарання М. Кравченка залишили у м. Магадані «на поселення». Повернувся він у м. Житомир лише багато років по тому — у 1958 р. А у 1960 р. він, згідно заповіту свого батька, передав його Архів Інститутіві Мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України. — Див.: Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 183.

⁴⁰² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 12.

⁴⁰³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 123 зв.

по вулиці Кузнецькій, будинок №28. Умови проживання були досить складні, оскільки на невеликій площі мешкала сім'я з 6-ма дітьми⁴⁰⁴. Наприкінці червня 1934 р. Василь Григорович перебрався у нове приміщення — «через два квартали — ближче на 200 кроків до осередка міста — Сапюрний спуск, 7», — згадував Василь Григорович у щоденнику того періоду⁴⁰⁵. Пізніше, перед війною, вони ще раз змінили адресу, перебравшись на помешкання на вулицю Шосту, будинок №287⁴⁰⁶.

У чужому місті, практично без засобів до існування, з підірваним здоров'ям, не маючи можливості працювати за спеціальністю, тягнучи за собою ніби шлейф, тавро репресованого «буржуазного націоналіста», Василь Григорович в цей період мав і досить серйозні проблеми з харчуванням. Ось досить промовистий запис у його щоденнику за 8 березня 1934 р.: «Щоб одержати пайку хліба в 300 грамів, яко утриманці свого сина ми ходили до амбулаторії на огляд у комісії, — за це і одержали хліб по I категорії, 400 грам цукру на місяць лютий. — На березень дружині картки не дають, а мене пересунуто на III категорію, себто, 300 грамів хліба (на двох!) без цукру»⁴⁰⁷.

Такі нестерпні умови життя штовхають Василя Григоровича на довготривалі «пошуки правди», намагання отримати дозвіл на академічну пенсію. Він пише і відсилає у різноманітні інстанції безліч листів, запитів. Зокрема, звертається до Ради Народних комісарів УРСР в Києві, до Всеукраїнського Комітету сприяння вченим, в Українське Центральне Бюро СНР, в Спілку робітників вищої школи та Науково-дослідних установ (Київський міський комітет), в СНР, в контрольну комісію при РНК СРСР, в Народний комісаріат освіти (у відділ академічних пенсій), в Раду Народних Комісарів УРСР, в редакцію газети «Правда» та в ряд інших інстанцій⁴⁰⁸.

Врешті-решт наполегливість Василя Григоровича була певним чином винагороджена, і 16 лютого 1934 р. йому була призначена пенсія по інвалідності (на той час він страждав склерозом

⁴⁰⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 12, 67.

⁴⁰⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 77.

⁴⁰⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1 од. зб. 4, арк. 404.

⁴⁰⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 24 зв.

⁴⁰⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 95, 171; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 270, 271, 277, 277 зв., 332 зв.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 78–80 зв.

мозку, майже повною глухотою, мав пахові грижі)⁴⁰⁹, але її розмір був досить мізерним. Сам Василь Григорович у своєму листі-проханні в газету «Правда» з цього приводу зазначав, що цієї суми недостатньо «навіть для самого скромного існування... приходиться підробляти фізичною працею — поденно»⁴¹⁰. 14 липня 1934 р. В. Кравченко навіть відправив на ім'я народного комісара освіти УРСР Бубнова свій «Трудовий список», анкету і, виклавши коротко суть справи, просив надати йому можливість працювати в одній з науково-дослідних установ м. Ростова-на-Дону. І на цей раз відповідь з владних структур була негативною. Василь Григорович отримав листівку з офіційною відмовою: «Музейний відділ повідомляє, що використати Вас на музейній роботі не має можливості», — більш ніж через десять місяців, 3 червня 1935 р.⁴¹¹.

Варто зазначити, що відмови надходили звідусіль. Зокрема, постановою №680 від 19 червня 1934 р. Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР відхилив прохання вченого щодо призначення йому академічної пенсії⁴¹².

Але, врешті-решт, після довгих 5 років боротьби Василю Григоровичу вдалося досягти певної перемоги. Початок перегляду справи В. Кравченка було покладено на засіданні президії Ростовського обласного Комітету профспілки робітників вищої школи та наукових закладів від 10 липня 1939 року. Учасники засідання ухвалили рішення порушити клопотання «...про призначення академічної персональної пенсії тов. Кравченко В.Г.» перед Центральним Комітетом Союзу Робітників Вищої Школи та Наукових Закладів⁴¹³. У відповідь на це клопотання 23 серпня 1940 р. вийшла Постанова Комісії по призначенню персональних та академічних пенсій при РНК РСФСР, згідно з якою В. Кравченкові виділялася академічна пенсія в розмірі 210 карбованців⁴¹⁴. Зважаючи на ту обставину, що її розмір не відповідав званню професора, отриманого Василем Григоровичем 29 вересня 1912 р. від Петербурзької Академії Наук та підтвердженого в роки Радянської

⁴⁰⁹ «Склероз мозку, майже повна глухота, пахові грижі» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 277 зв.

⁴¹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 332 зв.

⁴¹¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 270.

⁴¹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 171.

⁴¹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 364.

⁴¹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 404, 416.

влади, у березні 1942 року⁴¹⁵ він порушив клопотання перед Ростовським Н/Д Обкомом Союзу працівників вищої школи та наукових робітників про її збільшення⁴¹⁶.

Окрім того, тавро «репресованого» автоматично закривало перед В. Кравченком двері усіх установ, куди він звертався у своїх настійних пошуках роботи. Мотивуючи свою відмову у працевлаштуванні професора В. Кравченка, Бюро скарг Уповноваженої комісії радконтролю при РНК СРСР по Азово-Чорноморському Краю» у постанові від 14 листопада 1935 р. зокрема зазначало: «Встановлено, що за час після зняття з роботи Кравченко нічим себе не проявив, в суспільній роботі участі не приймає...»⁴¹⁷ «Сьогодні відчуваю себе цілком обпаскудженим. Маючи бажання працювати, вже давно ходжу до «Бюра Краєзнавства», — з гіркою занотовує в щоденник свої роздуми Василь Григорович, — я мав бажання вступити до СНР⁴¹⁸, — П-н все обіцянками водила»⁴¹⁹.

До речі, до СНР В. Кравченко все-таки вступив, але вже аж в 1939 р. (членський білет за №44877, виданий Ростовським Обласним Бюро СНР 26 квітня 1939 р.)⁴²⁰. Через тимчасову заборону працювати в наукових установах, і відчуваючи гостру потребу в засобах до життя, Кравченко влаштовується на роботу до Соцстраху Азовсько-Чорноморського краю: «Звичайно, я не сидів би зараз десь у Соцстразі Аз-Чер Краю, а працював би в музеях, де можливо, мій безмежний досвід у тій справі найбільш потрібний...» — пише він в листі до свого давнього друга Т. Подрябіннікова⁴²¹.

Тим часом масові репресії в країні досягли своєї кульмінації. Постійно «викривалися» нашвидкуруч сфабриковані антирадянські організації: «Всеукраїнський есерівський центр», «Українська військова організація», «Всеукраїнський боротьбистський

⁴¹⁵ Звання професора В.Г. Кравченку було присвоєно Петербурзькою Академією Наук 29 вересня 1912р. за зібрані ним фольклорні матеріали — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 85 зв.

Те ж звання збереглося за ним і за Радянської влади — «професор-етнограф» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 5, од. зб. 547, арк. 17.

⁴¹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 416.

⁴¹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 279.

⁴¹⁸ В.Г. Кравченко був виключений з союзу Наукових Робітників Дніпропетровщини у 1933 р., коли його було звільнено з Музею по першій категорії — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 121, 121зв.

⁴¹⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 377.

⁴²⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3, арк. 377.

⁴²¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537 а, арк. 89, 89 зв.

центр» та ін. Під цю чергову хвилю репресій підпав і син Василя Григоровича — Михайло Кравченко. З березня 1936 р. Михайло Васильович обіймав посаду завідувача проектного бюро в місті Орджонікідзе. Пропрацювавши там близько трьох років, через хворобу вирішив розрахуватися і повернутися до Ростова-на-Дону. Проте в день від'їзду, 17 квітня 1939 р., він був заарештований і 5 вересня того ж року представ перед Військовим Трибуналом Північно-Кавказького Військового Округу. Як обвинувачення проти нього було висунуто наклеп у навмисному руйнуванні заводського обладнання на срібно-олов'яних копальнях «Садон», що постраждали від повені 1938 р.⁴²² Суд визнав М. Кравченка винним у скоєнні злочину за статтею 58 Кримінального кодексу РСФСР і засудив його до 15 років ув'язнення. З 1940 р. Михайло Васильович відбував покарання у таборі в Магадані. Після обмороження пальців і втрати ними чутливості був визнаний інвалідом і переведений до спеціального табору інвалідів, але все там же, у Магадані⁴²³.

Арешт Михайла став важким випробуванням для сім'ї Кравченків. 2 лютого 1941 р., не перенівши цієї трагічної події, померла дружина В. Кравченка — Олімпіада Михайлівна. Василь Григорович неодноразово звертався з клопотаннями про помилування сина до різних партійних і державних установ. У листі на ім'я Голови Президії Верховної Ради РСФСР, намагаючись довести всю безпідставність висунутих проти сина звинувачень, В. Кравченко, настоюючи на повторному перегляді справи, пише: «З 25 квітня цього року мені вже пішов 82 рік. Самообслуговуюсь: з великими труднощами добуваю продукти харчування, топливний матеріал, сам варю їжу, перу, ношу воду за три кілометри від квартири ... допоможіть, полегшіть мою долю, дайте на заході моїх днів побачити мого єдиного сина...»⁴²⁴.

Та всі намагання звільнити сина Михайла виявилися марними — сталінська карна «машина» ніколи не давала заднього ходу. Принагідно зазначимо, що й після відбуття 15-літнього ув'язнення Михайла Васильовича залишили «на поселення» в Магадані. На батьківщину, до Житомира, він повернувся лише після розвінчання культу особи — у 1958 р.

Проте доля не зламала Василя Григоровича і на цей раз. Повністю самотній, всіма забутий і покинутий, хворий чоловік не

⁴²² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 404.

⁴²³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 404, 404зв.

⁴²⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 405.

опускає руки, не впадає у відчай, а продовжує жити, працювати в міру сил, брати активну участь у суспільному житті міста. З його щоденників цього періоду (1939–1940 рр.) ми дізнаємося, що В. Кравченко був на той час активним членом «Каси взаємодопомоги пенсіонерам праці», організовуючи збір позик до каси, тощо; членом Комісії при Обкомі Профспілок робітників вищих шкіл та наукових установ, яка займалася налагодженням по фабриках, заводах, наукових установах та вищих школах стаханівських методів наукової роботи та соцзмагання⁴²⁵. А ще в його щоденниках періоду життя в Ростові-на-Дону дуже багато замальовок з життя, записів пісень декласованих елементів, побутових сценоч і т. п.

Не припиняє Василь Григорович і своїх наукових пошуків, наполегливо працюючи над обробкою зібраних ним матеріалів та підготовкою їх до друку. Зокрема, він опрацьовує зібрані ним «Російські частушки Володимирської та сусідніх з нею губерній» (приблизно 750 одиниць), «Фольклор міста Ростова» (35 одиниць)⁴²⁶, пише свою програмну працю «Музей краєзнавства та його роль в соціалістичному будівництві держави» (1938 р.)⁴²⁷.

У щоденниках періоду осені 1938 — зими 1939 років знаходимо багато роздумів про стан в країні, про можливі майбутні перспективи її подальшого розвитку. В. Кравченко вже тоді не боявся прямо та не завуальовано висловлювати свої думки щодо угоди СРСР з Німеччиною про ненапад протягом 10 років⁴²⁸. Він уже тоді розумів, що цим актом Радянський Союз практично взяв участь у розв'язанні Другої світової війни.

Протягом усієї війни В. Кравченко вів окремий щоденник — «Про події Великої Вітчизняної війни. 1943–44–45 р.»⁴²⁹, куди з притаманною йому скрупульозністю занотовував найбільш значущі, на його думку, сторінки жахливого протистояння. Протягом осені 1942-го, літа 1943 р. Ростов-на-Дону декілька разів переходив з рук в руки — то до Червоної армії, то до Вермахту, внаслідок чого місто зазнало великих руйнувань, а його жителі — збитків та людських жертв. Про один з таких жахливих епізодів

⁴²⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 127 зв., 127 — це запис у його щоденнику за 19 листопада 1939 р.

⁴²⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 445 — ці дані знаходимо в його «Автобіографії», датованій 9.05.1944 р.

⁴²⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 411.

⁴²⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 126.

⁴²⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65.

довідуємося і з щоденника В.Г. Кравченка від 8 лютого 1943 р.: «...дві доби німці безперервно палять всі фабрики й заводи. Вся ніч була червона від пожежного марева! — Вибух мало не щохвилини — день і ніч!»⁴³⁰.

Не минула зла доля Кравченка і на цей раз. У роки війни він дістав поранення, хоч «...невелике, на щастя, від гранатного осколка в ліву щоку»⁴³¹. Крім того, будинок, у якому мешкав Василь Григорович, 25 липня 1942 р. підпалили німці і пожежа знищила всі його документи⁴³².

Такими похмурими і безрадісними були останні роки життя Василя Григоровича Кравченка, й усі ці важкі роки єдине, що не давало йому зневіритися, зламатися, що тримало його — це була наукова робота, фанатична відданість своїй справі. Ось рядки з листа Василя Григоровича до російського фольклориста, етнографа та діалектолога, на поч. 20-х рр. — професора Харківського університету, згодом — Інституту народної освіти, Дмитра Зеленина: «Наукових матеріалів як по фольклору, так і по матеріальному побуту, зібрано дуже багато... Сиджу над цими «скарбами», тремчу, щоб зберегти їх, але немає сили!»⁴³³.

Про період життя Василя Григоровича часів Другої світової війни нам відомо лише з його щоденників. Він працював у Фінвідділі, у Благодійнім відділі бургомистерства. «Сьогодні неділя, а ми, з наказу нашого міського Бургомістра пана Текерпу, працюємо до півдня,» — занотовує він до свого щоденника, — «Звичайно, клієнтів, що платили б гроші до держкрамниці, майже нема, а тому й працівники фінвідділу напівкуняють»⁴³⁴.

На цій роботі він перебував до 1 лютого 1943 р., тобто до часу, коли Відділ Наросвіти та Благодійний відділ бургомистерства було зліквідовано⁴³⁵.

Помер Василь Григорович Кравченко 20 березня 1945 р. від запалення легенів⁴³⁶. У своєму заповіті, складеному ще 1941 р.,

⁴³⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 157 зв.

⁴³¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 530, арк. 107.

⁴³² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 166 — запис у щоденнику від 10.12.1943 р.

⁴³³ ІМФЕ, ф. 15-4/530, арк. 107.

⁴³⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 151 зв. — запис у щоденнику за 17.01.1943 р.

⁴³⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 156 зв. — Щоденник.

⁴³⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 445.

стосовно долі своїх етнографічних записів та наукових робіт, вчений розпорядився таким чином: «Усі мої рукописи, як вже опрацьовані, так і в чернетках, передати в розпорядження Української Академії Наук згідно окремо складеному опису»⁴³⁷.

Варто зазначити, що до останніх днів життя В. Кравченко зберіг ясність думки та бажання працювати, дивовижну відданість науковій роботі, яку вважав сенсом свого життя.

Згідно з заповітом батька величезний архів, що вміщує численні рукописи, етнографічні записи, наукові роботи, розвідки, програми, листування вченого, 1960 р. був переданий його сином Михайлом Васильовичем Кравченком на зберігання до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР⁴³⁸.

⁴³⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 4, арк. 400.

⁴³⁸ Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 183.

РОЗДІЛ 4 МЕТОДИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНО-ЕТНОЛОГІЧНОЇ ТА МУЗЕЙНОЇ ПРАЦІ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА

Проблематика та засади наукових досліджень

На формування методики та методології науково-дослідної роботи Василя Кравченка на ниві етнографії великий вплив на початку його наукової кар'єри мав Б. Грінченко. Саме цьому видатному українському письменнику, фольклористу, мовознавцю та громадсько-політичному діячеві завдячував Василь Григорович своїми першими кроками на шляху пошукової діяльності.

Праця ж у Товаристві дослідників Волині дала Кравченкові дуже багато у плані формування його як науковця, систематизувала його знання, усталила та скерувала напрями досліджень, підняла на вищий щабель у науковому плані.

Поступово рік за роком у процесі безперервної та наполегливої праці, пошуку викристалізовувались у Василя Григоровича наукові пріоритети, уподобання, вироблялися власні підходи та методи наукових пошуків. Це вилилось, у свою чергу, у цілий ряд наукових розробок, розвідок, статей, збірників.

Пореволюційні роки, як уже зазначалося, попри всі труднощі як політичного, так і економічного плану, що їх переживала Україна, були для В. Кравченка роками його творчого та наукового злету, роками зрілої дослідницької діяльності. Попри всі економічні перешкоди Василь Григорович укладає та видає ще три томи своїх етнографічних матеріалів⁴³⁹. Велику допомогу в цій справі надав «Відділ російської мови та словесності» Академії Наук, перерахувавши 400 крб. на їх видрук, відмітивши великий науковий інтерес вищезгаданих матеріалів⁴⁴⁰. Щодо структурної побудови

⁴³⁹ Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю — в межах Волині. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир, Б/д. — Т.1. — 312 с.; Т.2. — 200 с.; Кравченко В.Г. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Васильом Кравченком. — Житомир, Б/д. — Т. 2. — 196 с.; Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. — Житомир, 1920. — Т. XIV. — 160 с.

⁴⁴⁰ Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю — в межах Волині. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир, Б/д. — Т. 1. — С. II.

цих томів, то варто зазначити, що на початку за взірць В. Кравченко брав здебільшого «Етнографічні матеріали» Б. Грінченка. Проте в процесі подальшої роботи над укладанням цих матеріалів він дійшов висновку про неможливість дотримання системи Грінченка у повній мірі. І тому, як зазначає у передмові до т. 1 М. Гладкий («Пісні, хрестини та весілля...»), він почасти удався до програми, виробленої відомим московським професором д. Анучінім⁴⁴¹.

Упорядковані Василем Григоровичем томи містять надзвичайно об'ємний фольклорний матеріал. Варто відзначити, що тут В. Кравченко виступає ще не як аналітик, а етнограф — збирач, проте — збирач досвідчений, уважний і педантичний. М. Гладкий у передмові до т. 2 (до речі, він писав передмови до всіх трьох томів етнографічних матеріалів В. Кравченка) охарактеризував їх як «очікуваний та цінний внесок» у етнографію Волині⁴⁴²; зазначивши, зокрема, що «і в діалектологічному відношенні цей матеріал являє з себе особливо велику цінність, оскільки техніка запису зі всією точністю передає усі різноманітності у відтінках звуків і тих звукових сполучень, котрі для дослідника можуть надати не лише цікавий, але разом з тим і досить надійний матеріал для наукових висновків»⁴⁴³. Крім того, М. Гладкий звертав увагу на те, що В. Кравченко досить точно відтіняє ту артикуляцію, котру отримує звук, чи то звукове сполучення, при вимові.

Наукові пошуки вченого у даній царині набувають додаткового імпульсу після того, яку він з 1921 р. розпочинає співпрацю з осередком дослідження звичаєвого права на Україні в 20-ті роки — Комісією для вивчення звичаєвого права при ВУАН, ставши одним з її членів⁴⁴⁴.

Аналізуючи науковий доробок вченого, стикаємося з фактом, що В. Кравченко був одним з перших українських вчених, які проводили наукові дослідження у такій зовсім молодій галузі етнографічної науки, як вивчення стародавніх народних неписаних, тобто звичаєвих правових норм як уособлення національної моральності⁴⁴⁵. Так, ще у 1914 р. він, спираючись на результати свого безпосереднього спостереження, написав розвідку «Народне

⁴⁴¹ Там само. — С. I.

⁴⁴² Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Василем Кравченком. — Житомир, Б/д. — Т.2. — С. I.

⁴⁴³ Там само. — С. VII.

⁴⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2 зв.

⁴⁴⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 58.

звичаєве право у с. Гладковичі Овруцького р-ну Коростишівської округи на Волині»⁴⁴⁶. В цій праці він зупиняється на питаннях станів на селі, родинної спільки (взаємовідносин), землеустрійної праці, залишка колишнього родового ладу, позиках, відрубках та ін., подаючи з цього приводу чимало вдалих спостережень, плідних думок та цікавих висновків.

Безперервно дбаючи про формування та зростання інтересу до фольклорно-етнографічних занять, підняття на вищий щабель рівня кваліфікації збирачів, розширення їх наукового кругозору та узгодження їх роботи з планами вчених, Кравченко присвятив тематиці звичаєвого права в Україні й одну зі своїх лекцій. Так, «Звичаєве право на Україні» зберігається в рукописному варіанті в фондах сектору рукописів ІМФЕ⁴⁴⁷, де на чільне місце науковець висуває тезу про те, що найпершим і головним джерелом для існування людини є економіка, на ґрунті якої і виникає звичай, що поступово перетворюється на право, а на основі останнього й розвивається певне суспільство. «Писаний закон часто безсилий врегулювати всі взаємовідносини не тільки в сім'ї, а й в суспільстві, — зазначає В. Кравченко, — на цьому ґрунті повстає звичай, який поступово перетворюється в звичаєве право, з якого закон писаний часто бере матеріал для себе, якщо він не заперечує провідній думці законодавця»⁴⁴⁸. Докладно зупиняючись на процесі формування та подальших природних трансформаціях звичаєвого права, Василь Григорович наголошує, що «...поступово розвиваючись та ускладнюючись, соціальне життя щодалі утворює умови все більш несприятливі для існування звичаєвого права... але ж у натурі виходить так, що цілком усунути звичаєве право з життя суспільства майже неможливо», тому цілком природно, що поруч писаного закону в соціальному житті все ж таки «завжди існує й розвивається т. зв. неписане право»⁴⁴⁹.

У цій лекції, крім власних міркувань та спостережень щодо суті зазначеної проблеми, В. Кравченко докладно зупиняється і на розгляді стану вивчення звичаєвого права в Україні вітчизняними науковцями, зазначаючи, що на той час ця проблематика розроблена ще недостатньо, що «...наука про вивчення українського звичаєвого права ще надто молода»⁴⁵⁰. При цьому автор позитивно

⁴⁴⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 156б, арк. 5–20, рукопис.

⁴⁴⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од.зб. 137в.

⁴⁴⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од.зб. 137в, арк. 105.

⁴⁴⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од.зб. 137в, арк. 108.

⁴⁵⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од.зб. 137в, арк. 109.

оцінює внесок цілого ряду дослідників, які працювали над зазначеною тематикою, відзначаючи зокрема, роботи П. Чубинського, Ф. Леонтовича, О. Левицького, Т. Рильського, В. Охрімовича, П. Дашкевича.

У багатій науковій спадщині В. Кравченка привертають увагу дослідження (щоправда, на жаль, незавершені, в чорновому варіанті) «Про звичаєве право» та «Шлюбне право (передмова)»⁴⁵¹. Ці уривки з його невідомих робіт уже в цьому чорновому варіанті містять чимало слушних спостережень та оригінальних висновків. Зокрема, вчений зазначає, що «...народні звичаї, як продукт світогляду, що завжди виходять з засад цілком матеріальних, фізіологічних вимог, трудових принципів, економічних інтересів, часто не мають характеру фактів, а лише — змагань реальних бажань з непохитним переконанням досконалості того, що усталилось у свідомість з малих літ. Життєві потреби творять уявлення законности, спонукають до певної боротьби за досягнення мети. Ілюстрацією світогляду джерела звичая є — фольклор»⁴⁵². Крім того, Василь Григорович стверджував, що «...кожний факт, взятий з життя, не тому повинен вважатися за звичай, що він є тотожним з попередніми випадками, але — тому, що виходить з одного джерела: народного світогляду»⁴⁵³.

Тривалий час працюючи над проблемою звичаєвого права в Україні, Кравченко робить спроби теоретизувати свої наукові здобутки. Внаслідок чого постає розробка детальної та об'ємної програми-запитальника «Звичаєве право»⁴⁵⁴. На нашу думку, відправною точкою для неї послугували «Програми по збиранню матеріалів звичаєвого права» (Київ, 1925 р.). Проте програма В. Кравченка більш повна, деталізована, містить численні розгалуження проявів звичаєвого права. Василь Григорович, спираючись на свій практичний досвід збирання етнографічних матеріалів по звичаєвому праву в Україні, істотно її переробив та доповнив.

Ще одну програму-запитальник В. Кравченка в галузі звичаєвого права — «Найми пастуха» 1927 року Комісія по вивченню звичаєвого права при ВУАН визнала за зразкову, проте через брак коштів було видрукувано лише кілька її примірників⁴⁵⁵.

⁴⁵¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 1366.

⁴⁵² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 1366, арк. 44.

⁴⁵³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 1366, арк. 44 зв.

⁴⁵⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 129, арк. 1–5.

⁴⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 518, арк. 78, 78 зв.

Крім того, співпраця Василя Григоровича із зазначеною комісією проявлялася в тому, що він систематично надсилав до неї свої численні, зібрані впродовж багатьох років експедиційної роботи, матеріали, дотичні до цієї проблематики. Свідченням їх наукової цінності є численні листи-подяки з Комісії за отримані матеріали⁴⁵⁶.

Паралельно із роботою по дослідженню звичаєвого права досить плідно працює В. Кравченко також над збором і опрацюванням пісенного матеріалу як історичного джерела. У контексті цієї роботи дослідник 1925 р. стає членом комісії Історичної пісенності при ВУАН⁴⁵⁷. Ця важлива праця проходила у формі збору та підготовки до друку українських історичних пісень та дум⁴⁵⁸. До речі, до членства в комісії Історичної пісенності В. Кравченка запросив не хто інший, як сам М. Грушевський. У своєму листі до В. Кравченка від 16.04.1924 р. він, говорячи про завдання вищезгаданої Комісії, пропонує йому стати її членом, запевняючи: «Я б з охотою перевів Вам се призначенне...»⁴⁵⁹. Про факт його членства в Комісії історичної пісенності маємо також свідчення у листі В. Кравченка до М. Грушевського, датованого 1924 роком, де він висловлює свою згоду на пропозицію М. Грушевського бути «...науковим співробітником Академії по Історично-Пісенній комісії»⁴⁶⁰. В контексті роботи в цій комісії, В. Кравченко організував у цей час серію експедицій по Волині з метою поповнення вже існуючої обширної колекції пісенних матеріалів, надав у розпорядження комісії набуті раніше в численних експедиціях матеріали про лірництво⁴⁶¹, підготував до друку вертепну драму з Холмщини⁴⁶². Протягом 1926 р. Василь Григорович проводив копітку працю зі збирання матеріалу, дослідження репертуару лірників, подаючи комісії неоціненну допомогу в процесі її роботи щодо відновлення та підготовки до друку корпусу історичної пісенності, над яким ще 1870-х рр. працювали члени Київської

⁴⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 58.

⁴⁵⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 2 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, од.зб. 5913, арк. 33.

⁴⁵⁸ Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — 1925. — №1/2. — С. 204.

⁴⁵⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 264н, арк. 184.

⁴⁶⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 513а, арк. 38.

⁴⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 57.

⁴⁶² Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 224.

Громади В. Антонович та М. Драгоманов — «Исторические песни малороссийского народа»⁴⁶³. Крім того, вчений брав участь у підготовці видання 1-го корпусу українських народних дум⁴⁶⁴.

Іншим напрямом діяльності В. Кравченка було вивчення примітивної культури та її відбиття в більш пізніх елементах соціального життя та фольклору Руси-України, яке він проводив у контексті співпраці з Культурно-історичною комісією ВУАН з 1926 р. Зокрема, 1926 року згідно з розробленим комісією планом було здійснене попереднє вивчення району Прип'ятського Полісся. За результатами експедиції журнал «Україна» відзначав цінну допомогу «заслуженого дослідника українського фольклору» В. Кравченка, який надав «в розпорядження комісії свої многолітні записи і зв'язавши її з цілим рядом місцевих кореспондентів»⁴⁶⁵.

Комісія, а отже і Василь Григорович, проводила роботу з дослідження проблем щодо значення та характеру вірувань про вогонь в українському фольклорі, оскільки вищезгаданій проблематиці не було до тих пір надано належної уваги. Першим кроком у розробці цього пласту народних вірувань стало видання Культурно-історичною комісією 1925 р. анкети для збирання відомостей про роль вогню у світогляді українського народу⁴⁶⁶. В передмові до неї відзначалася «...дуже цінна спроба ... заслуженого етнографа і співробітника комісії В.Г. Кравченка збирати матеріал, зв'язаний з віруваннями про вогонь в Житомирському повіті»⁴⁶⁷.

У своїй анкеті Культурно-історична комісія вказувала на В. Кравченка як на «...свого попередника в справі дослідження вогню, бо з усіх старших етнографів він звернув найбільше уваги на систематичне дослідження цього питання»⁴⁶⁸.

⁴⁶³ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної пісенності // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 165.

⁴⁶⁴ Там само. — С. 203.

⁴⁶⁵ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної пісенності // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 164, 165.

⁴⁶⁶ Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріалів, що виясняють значіння огню в світогляді українського народу // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 183–187.

⁴⁶⁷ Програма Культурно-Історичної Комісії ВУАН для збирання матеріалів, що виясняють значіння огню в світогляді українського народу // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 184.

⁴⁶⁸ Грушевська К.М. До збірки матеріалів про «вогонь» В.Г. Кравченка // Первісне громадянство. — 1927. — Вип. 1–3. — С. 146.

Розробив В. Кравченко також досить детальний запитальник — «Програму для збирання матеріалів про лучник (каменну лампу й т. ін.)»⁴⁶⁹. У вступному слові до нього Василь Григорович зазначав: «Програм, що ось де подається, охоплює собою дуже обмежену частину вживання вогню людиною, а саме — перше запалювання вогню для освітлення ним хати, а ще — останній день горіння світла в хаті»⁴⁷⁰. Такий вузькоспеціалізований підхід до цієї об'ємної теми свідчить про глибину наукового проникнення, скрупульозність аналізу, уважне ставлення автора до найдрібніших тематичних деталей.

Продовження систематичної та копіткої роботи в цьому напрямі привело Василя Григоровича до укладання збірки «Вогонь (матеріал, зібраний на Правобережжі)»⁴⁷¹. Важливість цієї роботи В. Кравченка важко переоцінити, оскільки, окрім широкого кола висвітлених питань, вчений: приділив увагу і самій транскрипції запису, вимові, подавши навіть невеликий «словничок» використаних ним літер та буквосполучень, як він сам зазначав, для «збереження більш видатних відмінностей всякої окремої говірки»⁴⁷²; вказував і місце запису тексту з метою можливості подальшого укладання карти «в справі певного поширення того чи іншого звичаю або культу по всій території України»⁴⁷³. Сам матеріал В. Кравченко розділив на 5 великих груп: 1) космічні та інші уявлення про вогонь, 2) здобування й користування вогнем, 3) пошана до вогню, 4) вогонь у родинному побуті, 5) загальні відомості про вогонь. Причому кожному групі поділив ще на підгрупи, детально ілюструючи кожний пункт етнографічними матеріалами з різних місць Житомирського повіту.

Варто відзначити, що надзвичайно високу оцінку цій збірці дала Катерина Грушевська*, охарактеризувавши її як «...суцільно

⁴⁶⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 107, арк. 7–9.

⁴⁷⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 107, арк. 7.

⁴⁷¹ Кравченко В.Г. Вогонь (матеріал, зібраний на Правобережжі) // Первісне громадянство. — 1927. — Вип. 1–3. — С. 147–182. І закінчення мало бути в дальшій книзі.

⁴⁷² Там само. — С. 148.

⁴⁷³ Там само. — С. 148.

* Катерина Михайлівна Грушевська (1900–1953) — дочка М.С. Грушевського, дослідниця української та порівняльної етнографії, керівниця Комісії Історичної Пісенності та Кабінету Примітивної культури ВУАН, редакторка журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926 р.), дійсний член НТШ.

цінну збірку, зложену планово, в одній частині нашої країни...», наголосивши при цьому, що вона сама по собі «становить уже певну закінчену цілість»⁴⁷⁴. Принагідно зазначимо, що з Катериною Михайлівною В. Кравченко підтримував стале та досить насичене листування, особливо впродовж 1924–1928 рр. У листах вони обговорювали наукові проблеми та майбутні задуми, дискутували про принципи побудови програм тощо⁴⁷⁵. К. Грушевська неодноразово підкреслювала цінність для неї порад та критичних зауважень досвідченого етнографа-практика та, власне, його наукових робіт загалом⁴⁷⁶.

Багато цікавих викладок містить і рукопис лекції В. Кравченка «Дещо про фольклор»⁴⁷⁷. Докладно зупиняючись на питаннях поняття та походження фольклору та наголошуючи, що «...поганський фольклор зробив християнський»⁴⁷⁸, В. Кравченко дотримується думки, що «в сучасному своєму вигляді фольклор зробивсь наукою виключно описовою. Він не переслідує жодної самостійної мети, а тільки матеріалами своїми стає до послуги різним галузям соціології»⁴⁷⁹.

Досить вагоме місце у науковій спадщині вченого займає і, хоча невеликий за обсягом, проте досить об'ємний за змістом, нарис «Вода»⁴⁸⁰. В ньому науковець подає набуті ним шляхом масштабного експедиційного пошуку різноманітні прикмети, прислів'я, приказки про воду, зокрема зазначивши на початку цієї роботи, що дає «з цього приводу висловитись первісній людині»⁴⁸¹.

Крім того, у 1928 р. В. Кравченком була розроблена анкета «Про родини, весілля і похорон». Діставши після ретельного обговорення на засіданні високу оцінку фахівців, вона була «...остаточно виготовлена й заведена до практичного вжитку серед співробітників та кореспондентів» Культурно-історичної комісії⁴⁸².

⁴⁷⁴ Грушевська К.М. До збірки матеріалів про «вогонь» В.Г. Кравченка // Первісне громадянство. — 1927. — Вип. 1–3. — С. 146.

⁴⁷⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 14, 16, 17зв., 20, 20 зв.

⁴⁷⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 14, 14зв., 27, 28 зв., 33, 34, 35.

⁴⁷⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 84, арк. 1–12.

⁴⁷⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 84, арк. 5.

⁴⁷⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 84, арк. 11.

⁴⁸⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 85, 8арк. , б/д, рукоп.

⁴⁸¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 85, арк. 2.

⁴⁸² Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної пісенності // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 202.

У контексті співпраці з Кабінетом примітивної культури при науково-дослідній кафедрі Історії України ВУАН В.Г. Кравченко досить плідно розробляє проблематику, пов'язану з обрядовістю у Волинському краї. Так, з протоколів засідань Кабінету ми дізнаємося, наприклад, що 26 вересня 1927 р. П. Глядківський реферував анкету В. Кравченка та І. Рибачка про родинний побут, родини, хрестини, похрестини⁴⁸³. А на наступному засіданні, яке відбулося 26 вересня 1927 р., були реферовані вже дві анкети В. Кравченка, а саме: про весілля (референт — Т. Гавриленко), та — про похорон (референт — В. Денисенко)⁴⁸⁴.

У доробку вченого є також програма-запитальник, розроблена ним спеціально для Кабінету примітивної культури, це — «Народження, перші кроки виховання дітей та інші обряди, сполучені з народженнями». У передмові до праці, окреслюючи її мету, Василь Григорович ставить завданням «...зібрати ... звичаї, сполучені з народженням і за допомогою їх, в міру можливого, виявити все те, що в свій час не могло бути освітленим нашими писаними джерелами колишнього світогляду й соціальних відносин»⁴⁸⁵.

У руслі зазначеної тематики в цей же період В. Кравченко розробив і наступні роботи: «Програми: обряди, сполучені з сватанням, заручинами й весіллям»⁴⁸⁶ та «Вмирання. Похорон та інші обряди, що відбуваються за небіжчиків»⁴⁸⁷. У передньому слові вчений наводить цілу низку звичаїв та обрядів стосовно теми, ставлячи при цьому мету, щоб збирач, ознайомившись з ними, «сам поставився свідомо до справи набування ним матеріалу»⁴⁸⁸.

Крім роботи над складанням програм-запитальників для Кабінету, В. Кравченко 1928 р. подав на обговорення колег свою статтю

⁴⁸³ Хроніка. З протоколів засідань Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі Історії України спільно з Культурно-історичною комісією та комісією Історичної пісенності ВУАН в році 1927 // Первісне громадянство. — К., 1927. — Вип. 1–3. — С. 225; та — сама програма В. Кравченка «Родинний побут» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 124.

⁴⁸⁴ Хроніка. З протоколів засідань Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі Історії України спільно з Культурно-історичною комісією та комісією Історичної пісенності ВУАН в році 1927 // Первісне громадянство. — К., 1927. — Вип. 1–3. — С. 225.

⁴⁸⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 124, арк. 124, 125.

⁴⁸⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 112, арк. 1–22.

⁴⁸⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 113, арк. 15–40.

⁴⁸⁸ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 113, арк. 23.

«Обряди, сполучені з сватанням, заручинами та весіллям»⁴⁸⁹. У цій праці знаходимо чимало цікавих, плідних думок та висновків. Зокрема, серед сильних моментів цієї роботи не можна не відзначити, що самі обряди заручин, сватання та весілля описані дуже детально, із застосуванням великої кількості етнографічних записів, прикладів (пісень, примовок і т. п.), а в кінці роботи науковець наводить і досить докладно розробленого ним запитальника з цієї теми⁴⁹⁰. Крім того, в ході викладу матеріалу науковець наголошує на необхідності при зборі матеріалу максимальну увагу звертати на цілісність *всього* процесу цих обрядів, підкреслюючи, що «... треба уважно простежити й занотувати всі деталі не тільки пісень, але ще й розмов, дій, рухів, навіть окремих слів, що їх комусь доречно треба зробити чи то вставити за певного часу на весіллі»⁴⁹¹.

Культурно-історична комісія, комісія Історичної пісенності та Кабінет примітивної культури ВУАН в листопаді 1925 р. утворили, за словами М. Грушевського, так звану «Асоціацію культурно-історичного дослідження», яка в Україні продовжила роботу, розпочату у Відні створеним 1919 р. М. Грушевським Українським соціологічним інститутом. Метою діяльності асоціації, як зазначав у вступному слові до 1-го числа журналу «Первісне громадянство» М. Грушевський, було «вияснення українських пережитків та висвітлення соціальної передісторії України»⁴⁹².

Тому з повною відповідальністю можна стверджувати, що В. Кравченко, будучи активним членом вищезгаданих комісій, проводив свої наукові пошуки та дослідження в контексті та згідно з напрямками роботи Українського соціологічного інституту, тобто, був у перших рядах поступу молоді етнографічної науки в Україні.

Одним з проміжних результатів роботи вченого в галузі етнографічних студій Волинського краю стала публікація 1920 р. збірки «Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Василем» (Житомир, 1920 р.).

Протягом 1925–1930 рр. Василь Григорович співпрацював і з Етнографічною комісією ВУАН, про що, зокрема, свідчить численне листування з нею. Зокрема, у листі академіка В. Петрова від

⁴⁸⁹ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 704 а, 22 арк.

⁴⁹⁰ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 704 а, арк. 17–22.

⁴⁹¹ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 704 а, арк. 5.

⁴⁹² Грушевський М.С. Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 1–2. — С. IV.

18 травня 1930 р. на ім'я В. Кравченка дається висока оцінка його програмі «Обстеження торжища». Зазначається, що вона обов'язково буде надрукована⁴⁹³. Цю програму Василь Григорович розробив ще у 1928 р., детально окресливши процес підготовки до збору відповідного матеріалу. У листі від 18 липня 1930 р. йдеться про Кравченкові програми «Тваринництво» та «Бджільництво», які також дістали схвальний відгук і високу оцінку членів Комісії та були рекомендовані до друку⁴⁹⁴. Високу оцінку отримала і підготовлена В. Кравченком «Програма для вивчення гончарного виробництва». Український комітет краєзнавства (УКК) 1927 року прохав у нього згоди на вміщення її у 2-му числі часопису «Краєзнавство», оскільки, як зазначала редакція, «...даний програм має великий інтерес»⁴⁹⁵.

Крім того, серед програм, розроблених В. Кравченком у контексті напрямів діяльності Етнографічної комісії, варто відзначити цикл запитальників по збиранню матеріалів про обрядовість річного циклу (підготовлених вченим у 1920–1926 рр.), а саме: «Масниця. Великий піст. Паска», «Про кутю», «Програма набування матеріалу про писанки», «Купайло», «Жнива»⁴⁹⁶. На увагу сучасних учених-народознавців заслуговують також розроблені науковцем протягом 1928–1931 рр. програми по збиранню матеріалів про народні вірування та уявлення, а саме: «Походження тварин, людей та різних істот», «Міфічні істоти (нечиста сила, чорти, дияволи, чарівники, духи і т. п.)», «Бог та його святі. Культ, що походить з церкви», «Церква: релігія й церква»⁴⁹⁷. Впродовж 1922–1930 рр. Василь Григорович розробив серію програм «Народна медицина», «Народне лікування», «Хвороби свійської худоби й корування їх»⁴⁹⁸. Є в доробку вченого й ряд програм із серії про народне мистецтво, зокрема «Програми по збиранню матеріалів про вишивання» (1928 р.). В цьому запитальнику науковець не оминає увагою і такого важливого моменту дослідження

⁴⁹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 461, арк. 34.

⁴⁹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 461, арк. 38.

⁴⁹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 467, арк. 85. Програма дійсно була видрукована: Див.: Кравченко В.Г. Програм вивчення гончарства // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — №2. — С. 11–15; №3. — С. 17–19.

⁴⁹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 111, арк. 2–29.

⁴⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 123, арк. 1–41 зв.

⁴⁹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 103, арк. 1–10 зв., 50–53.

цього процесу, як необхідність запису місцевих назв «...всякого певного процесу самої праці, яке вживають знаряддя, з чого нитки, місцеві назви малюнків (тобто — вишивок)»⁴⁹⁹. Значний інтерес для дослідників становлять і розроблені В. Кравченком «Програми по збиранню матеріалів про дитячі гри та лічилки»⁵⁰⁰, «Програма про одяг та оздоби по ньому. Чепуріння»⁵⁰¹ (1927 р.), «Програми по збиранню матеріалів про житло» (1924–1932 рр.)⁵⁰² тощо.

Таким чином, В. Кравченко інтенсивно працював над складанням та поширенням програм для збирачів різних видів народної творчості, що охоплювали широкий спектр проблем: від вивчення окремих елементів і явищ культури, до — монографічного вивчення цілих поселень та виробничих галузей, окремих етногруп Волині.

Окремий цикл програм В. Кравченко спеціально присвятив конкретній проблематиці: народним промислам, знанням, заняттям⁵⁰³. А його програма по фольклору в 1921 р. була схвалена Етнографічною комісією ВУАН⁵⁰⁴.

Про роботу науковця у цій сфері, зокрема, писав секретар Секції наукових робітників Волині В. Гнатюк у статті «Наукова праця на Волині у 1914–1924 рр.», зазначаючи, що Василь Григорович «невтомно працює по розробленню програмів за-для збирання етнографічних матеріалів, спрямувавши свою увагу в значній мірі на матеріальний побут людности, і сам ... розробив програми з: 1) фольклору (цей програм ухвалено в 1921 р. Етнографічною Комісією при ВУАН); 2) матеріальному народному побуту; 3) звичаєвому праву»⁵⁰⁵.

Щоб уникнути хиб, неповності та випадковості матеріалів, Василь Григорович розробляє ще у 1921 р. «Програму по збиран-

⁴⁹⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 104, арк. 1–3 зв.

⁵⁰⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 121, арк. 1–4.

⁵⁰¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 119.

⁵⁰² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 107, арк. 1–18.

⁵⁰³ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 705; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 129; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 28; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 99–131.

⁵⁰⁴ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М. Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 227.

⁵⁰⁵ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М. Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 227.

ню матеріалів з етнографії»⁵⁰⁶, яка мала внести в роботу над дослідженням матеріальної та духовної культури українців елементи організації та систематизації самих дослідів.

Водночас варто зазначити, що В. Кравченко багато часу та уваги приділяв розробці різнопланових програм-запитальників, небезпідставно вважаючи, що від їх якості залежить кінцева результативність збору етнографічних матеріалів, проте він неодноразово наголошував на тому, що «...вичерпуючих програмів не буває, а через те й треба... (на них. — Авт.) дивитись як на певний кістяк, а все інше до нього мусять додавати самі дослідники. Тут всякому з них дається можливість виявити власну здібність... Головне в праці — це ... «вміти бачити»⁵⁰⁷. В іншій своїй роботі — «Техніка краєзнавчої (науково-дослідчої) роботи в натурі» Василь Григорович з цього приводу зазначав, що дослідник, маючи програму в руках, з її допомогою «мусить, як то кажуть, увійти в усі шпаринки людського життя»⁵⁰⁸. Розвиваючи ж далі вищезгадану проблему в науковій роботі «Політехнізація школи», учений наголошував: «Запитальник — це всього лише скелет, мускули ж і нерви на нього накладає дослідник»⁵⁰⁹.

Безумовно, що не всі етнографічні програми та запитальники, розроблені В. Кравченком, є рівноцінними в плані тематичного спрямування чи діапазону; іноді вони надмірно деталізовані, переобтяжені конкретизацією, структурно нечіткі. Проте незаперечним при цьому залишається їх важливість і потрібність у налагодженні планомірних комплексних наукових досліджень Волині. Одним із свідчень їхньої актуальності для теперішніх науковців є їх придатність як науково-методичного інструментарію для проведення наукових досліджень, а також актуальність як вихідного матеріалу для розробки запитальників практично в усіх галузях народознавства.

Окрім практичної роботи зі збору етнографічних матеріалів, розробки програм та запитальників, роботи в музеї, в пореволюційний період Василь Григорович багато і наполегливо працював над написанням численних наукових статей, розвідок, досліджень з української етнографії, розширенням тематичного діапазону досліджень. Його доробок у цій галузі заслуговує на пильну увагу

⁵⁰⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 99; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 100.

⁵⁰⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 147, арк. 6, 7.

⁵⁰⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 15.

⁵⁰⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80, арк. 14, 15.

науковців-фахівців та їх критичне осмислення. Так, багато цікавої інформації виклав науковець у статті «Осапатова долина»⁵¹⁰. Матеріали, зібрані В. Кравченком у цій праці, проливають світло на тогочасні трансформації релігійних вірувань народу, ілюструючи певну залежність частоти появи різних «чудес» від загальних політичних негараздів (суспільно-політичної нестабільності, невпевненості у завтрашньому дні тощо). Згідно з Новим Заповітом ця долина, місцезнаходження якої ніхто не знав, мала стати місцем, де мав відбутися після кінця світу Страшний Суд. Чутки про кінець світу починали поширюватися у країні в скрутні чи переломні часи.

Схвальну оцінку цій роботі дав журнал «Україна», зазначивши, зокрема, що дослідження вводить до наукового обігу важливу інформацію про новітні чудеса, «...доповнює матеріали й статті з історії української етнографії»⁵¹¹. «Надзвичайно цінною» працею назвала «Осапатову долину» й К. Грушевська⁵¹².

Варто зазначити, що порушеної в «Осапатовій долині» проблематики В. Кравченко певною мірою уже торкався раніше, зібравши, упорядкувавши та видавши у 1927 р. дві збірки пісень відповідної тематики, набутих ним у ході експедиційних пошуків по Волині, а саме: «Калинівські пісні»⁵¹³ та «Псалми, що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес»⁵¹⁴.

Крім вищезгаданих опублікованих трьох робіт з духовної культури волинян, в архіві науковця зберігається ще одна праця, дотична до цієї проблематики — «Коротенький нарис історії релігійного руху та розвинення сект на Волині»⁵¹⁵, датована 1928 р. У ній В. Кравченко робить спробу дати короткий огляд історії розвитку релігійного руху на Волині з часів Люблінської унії 1596 р. і до 1928 р. Зупиняється у ній вчений і на питаннях виникнення різноманітних релігійних рухів і сект на Волині. Праця

⁵¹⁰ Кравченко В.Г. Осапатова долина // Етнографічний вісник. — К., 1926. — Кн. 2. — С. 108–111.

⁵¹¹ Савченко Ф. Фольклор і етнографія // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 160.

⁵¹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 27.

⁵¹³ Кравченко В.Г. Калинівські пісні // Етнографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 62–65.

⁵¹⁴ Кравченко В.Г. Псалми, що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 71–78.

⁵¹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 82, 16 арк.

ґрунтувалася на численних конкретних прикладах з історії та на особисто набутих у процесі експедиційних пошуків етнографічних відомостях, що ілюструють особливості та відмінні риси різних течій, їх сприйняття в масовій свідомості волинян, рейтинг популярності серед різних суспільних груп населення. Особливо дослідник зупиняється на питанні поширення тих чи інших релігійних відгалужень серед національних меншин Волині, визначення співвідношення їх популярності.

Досить широке коло питань, пов'язаних зі звичаями та народною обрядовістю Волині, Холмщини й Поділля, дослідженням пережитків старого світогляду ввів вчений у науковий обіг своєю роботою «З побуту й обрядів Північно-Західної України»⁵¹⁶. Зокрема, в цій праці В. Кравченко одним з перших розглядає звичай й обрядовість, пов'язані з «п'яною діжею», «печінням муки», й «маком». Дослідження містить цілий пласт оригінального та змістовного матеріалу, який зберігає наукову цінність і для сучасних вчених-етнологів.

Важливе значення для характеристики науковця має той факт, що Василь Григорович не абсолютизує свої напрацювання у цій галузі дослідження народної культури. Зокрема, він зазначає, що робота ця, будучи першою спробою комплексного дослідження зазначених питань, «...не являє з себе чогось закінченого. Навпаки, це лише початок того, що мусить не тільки продовжуватись, але й далеко поширюватись»⁵¹⁷. Взагалі, варто відзначити, що таке ставлення було досить характерним для нього. Він ніколи не перебільшував свої заслуги, свої наукові досягнення, наголошуючи практично в усіх передмових до наукових досліджень, збірників етнографічних матеріалів чи розвідок, що матеріали було зібрано не лише особисто автором, а й «...великим і розпорошеним колективом», хоча і ці збирачі «користувалися програмами і вказівками автора»⁵¹⁸.

У 1928 р. у журналі «Етнографічний вісник» вийшла друком розвідка В. Кравченка «Шопка (Вертеп)»⁵¹⁹, яка продовжувала

⁵¹⁶ Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67–114.

⁵¹⁷ Кравченко В.Г. З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁵¹⁸ Там само. — С. 67.

⁵¹⁹ Кравченко В.Г. Шопка (Вертеп) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 6. — С. 41–54.

дослідження проблем, порушених автором у згаданій вище праці. В ній, зокрема, науковець сконцентрував свою увагу на дослідженні одного з варіантів відомої в Україні вертепної п'єси. Варто наголосити, що для більшої виразності та наочності автор додав уривки з неї та світлини самого вертепу, а це, безумовно, істотно підвищило цінність роботи загалом. І справді, наукова громадськість досить схвально відгукнулася на публікацію цих двох наукових розробок В. Кравченка. Так, високу оцінку їм дав журнал «Україна»⁵²⁰; Д. Зеленін, ознайомившись з надісланими йому В. Кравченком роботами, також дав їм позитивну оцінку, серед іншого зазначивши, що «...завжди високо оцінював записи...» В.Г. Кравченка⁵²¹. Аналогічну оцінку дав і видатний український історик, етнограф та археолог Д. Яворницький, наголосивши, зокрема, що знайшов у них багато матеріалу для «Словника української мови», над яким працював уже кілька років,⁵²² і попросив В. Кравченка допомогти йому лексичним матеріалом у цій важливій справі. На що Василь Григорович з ентузіазмом відгукнувся⁵²³. По заслuzі оцінив ці роботи й відомий етнолог та класичний філолог, дослідник старогрецької і слов'янської етнології Є. Кагаров, назвавши їх «...вельми цікавими працями в галузі етнографії...», а також наголосивши, що «...усе це буде використано для «Бібліографічного покажчика етнографії»⁵²⁴. «Чудовими» назвала ці матеріали і К. Грушевська⁵²⁵.

Варто зазначити, що проблематика волинознавства домінувала в науковому доробку В. Кравченка, проте коло наукових пошуків ученого не обмежувалося лише однією нею. Зокрема, помітне місце в науковій спадщині Василя Григоровича займає робота «Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську», написана до статті К. Грушевської «Дума про пригоду на морі поповича»⁵²⁶. Тут зустрічаємо цілий пласт різних вірувань, повір'їв,

⁵²⁰ Савченко Ф. Етнографія і фольклор // Україна. — Вересень, 1929. — Кн. 9. — С. 126, 127.

⁵²¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 406, арк. 127.

⁵²² ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 135.

⁵²³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 407, арк. 137.

⁵²⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 417, арк. 11.

⁵²⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 33.

⁵²⁶ Кравченко В.Г. Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську. До статті К.Грушевської «Дума про пригоду на морі поповича» // Первісне громадянство. — К., 1926. — Вип. 1 і 2. — С. 150, 151.

прикмет, «виїзних звичаїв» моряків, що наочно ілюструють численні пережитки примітивної культури. Тема досить вузько окреслена, але сама ця обставина дозволила автору глибоко проникнути в її суть. І саме в цьому її цінність для дослідника. Історія написання та видруку цього матеріалу досить цікава. Все почалося з того, що Катерина Грушевська в процесі роботи над статтею «Дума про пригоду на морі поповича» зіштовхнулася з проблемою відсутності «...друкованого матеріалу того роду...». Високо цінуючи досвід та професіоналізм В. Кравченка як вченого-дослідника з великим практичним стажем, вона звернулася по допомогу до нього. «Однак надія на Вас, — читаємо в її листі за 10.02.1926 р., — дуже, дуже прошу написати мені про сі питання! Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу»⁵²⁷. Василь Григорович з притаманним йому ентузіазмом відгукнувся на прохання колеги, сумлінно та відповідально поставився до поставленого перед ним завдання. Результатом його роботи в цьому напрямі і стала вищезгадана невелика за обсягом, проте напрочуд повна й об'ємна щодо ваги матеріалу робота. Про цінність розвідки свідчить уже той факт, що її писано було первісно як ніби доповнення до статті К. Грушевської, але друком вона вийшла як окреме самостійне дослідження. «Велике, велике спасибі Вам за преінтересний матеріал з Бердянська, — читаємо у листі К. Грушевської від 8.06.1926 р., — до статті моєї він вже не ввійшов, але ми помістили його вже в останній хвилі в збірник окремо — саме він пішов до друку»⁵²⁸.

У науковому доробку В. Кравченка є ряд праць, присвячених дослідженню матеріальної культури. Це, зокрема, «Етнографічний нарис (про Волинь)», «Про чумакування», «Про гуральництво» та інші, в яких зібрано й опрацьовано різнобічний та обширний етнографічний матеріал, що має велику цінність і для сучасних дослідників.

«Етнографічний нарис (про Волинь)»⁵²⁹ розроблявся науковцем у різних варіантах: «Волинь», датована 27.10.1921 р.⁵³⁰; та —

⁵²⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 28, 28 зв.

⁵²⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 300, арк. 33.

⁵²⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 81; Василь Кравченко Етнографічний нарис (про Волинь) // Древліяни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1996. — Вип. 1. — С. 257–282.

⁵³⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 96, арк. 57–81.

«Волинь (нарис)», без/дати⁵³¹. В цих замальовках автор розробляє питання походження назви «Волинь» як поняття, дає історичний екскурс про мешканців цієї історичної території (відсотковий склад населення в плані національності, військові сутички між племенами і т. п.). В остаточному ж варіанті цього дослідження вчений, окрім розробки вищезгаданої проблематики, зупиняється і на не менш важливих питаннях про спільні риси і відмінності (як антропологічні, так і в плані матеріальної культури, ведення господарства, поселення, одягу, асортименту їжі й напоїв, способів рільництва, промислів) населення Волині, докладно зупиняючись і на суто географічних показниках — рубежах їх розселення. В цій праці В. Кравченко розглядає і такі глибинні та вичерпні для характеристики людності пласти духовної культури та народнопоетичної творчості українців Волині як родини, досвідки, шлюб, смерть та похорон, свята, поетична творчість (лірництво), вірування (казки), народна медицина.

Робота «Про чумакування» (написана у 1923 р.) існує також в кількох варіантах⁵³², а саме — в формі наукової розвідки та лекції, читаної Василем Кравченком перед студентами Житомирських Вищих педагогічних курсів. Зокрема, в останній у доступній і образній формі Василь Григорович знайомив курсантів з походженням назви «чумак», з причинами виникнення цього промислу, географічними шляхами та маршрутами їх торгівлі; розповідав про те, які категорії населення займалися цим видом торгівлі, а також зупинився на питанні змін, яких зазнали промисли від давніх часів до кінця ХІХ ст. Окрім теоретичних викладок, зауважень та висновків, В. Кравченко для кращої наочності та з метою прив'язки проблеми до місцевого краєзнавчого матеріалу впродовж усієї лекції ділиться зі слухачами власними спостереженнями про чумакування, набутими шляхом багаторічного практичного досвіду майже безперервного експедиційного пошуку.

Науковому дослідженню розвитку іншого важливого промислу Волині — гуральництва присвячена наступна неопублікована робота В. Кравченка «Про гуральництво»⁵³³. В цьому об'ємному

⁵³¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 83, 15 арк.

⁵³² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 84, арк. 13–32 зв.; Кравченко В.Г. Про чумакування (з лекцій, прочитаних перед студентами Житомирських Вищих педагогічних курсів) // Україна. Наука і культура — 1991. — Вип. 25. — С. 191–197.

⁵³³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 79.

науковому дослідженні вчений подає історичну ретроспекцію розвитку даного виробничого процесу, зупиняється на різних державних заходах щодо монополізації гуральництва; крім того, докладно описує сам процес виробництва, історію розвитку галузевої техніки та рецептури. Знову ж таки, впродовж усього викладу матеріалу В. Кравченко наводить численні приклади та замальовки з життя волинян.

Так поступово, але наполегливо, набувався практичний досвід, відбувався процес ростання та формування В. Кравченка як науковця. Шляхом власних помилок, вдалих знахідок та висновків формувалося його розуміння та бачення загальної методології етнографічної науково-дослідної роботи. На початку своєї кар'єри, не маючи ще за плечима власного наукового багажу, молодий дослідник надавав перевагу методів безпосереднього спостереження, фіксації — збирання та опису. І саме цей момент є винятково важливим для подібного етапу, оскільки досконало виконаний науковий опис має незмінну наукову вагу та незрівнянно більшу інформативність, аніж інтерпретація дослідника, якій, за відсутності наукового досвіду, безумовно притаманна така невід'ємна риса, як суб'єктивізм. Тому, як справедливо відзначають сучасні дослідники Р. Кирчів і С. Макарчук, навіть статичний (обмежений у часі і просторі) докладний опис предмета в етнографії не менш вагомий і не менш престижний, аніж теоретичне осмислення сутності цього предмета⁵³⁴. Причому, привертає увагу і той факт, що В. Кравченкові був цікавий не лише сам сюжет записуваного ним матеріалу, але також і його варіанти, територія його розповсюдження, лінгвістичні особливості та інші вкрай важливі деталі. Тобто, він мав на меті досягти у своєму записі максимальної інформативності стосовно предмета дослідження. Проте вже в той період наукових студій молодого Василя Кравченка в них виразно простежується посилення аналітичного начала з використанням порівняльно-історичного методу вивчення матеріалу, розгляду його в загальноукраїнському контексті. Іде невпинне зростання уваги молодого науковця-початківця до складових етнографічної науки (громадського, виробничого та сімейного побуту народу, його численних різноманітних звичаїв, вірувань, ремесел та інших проявів матеріальної та духовної культури).

⁵³⁴ Етнографія України. — Львів, 1994. — С. 10.

Своє власне бачення загальної методології етнологічної роботи В. Кравченко виклав у таких роботах, як «Техніка краєзнавчої (науково-дослідчої) праці в природі (методика краєзнавчої роботи)», «Краєзнавство в природі», «Як і що досліджувати», «Методика збирання етнографічного матеріалу», «Політехнізація школи»⁵³⁵. Крім того, принципові думки з цієї проблеми містить цикл програмних тематичних наукових праць, що стали підсумком, теоретичною викладкою його власного багатолітнього практичного досвіду роботи як науковця-практика, етнографа, краєзнавця Волині. Серед них: «Наука і будівництво соціалізму» (1942 р.), «Социалистическое строительство и наука» (1944 р.), «Массовая подготовка научных кадров в период социалистического строительства» (1945 р.)⁵³⁶.

«Етнографія — наука мудрости людства, — занотовує Василь Григорович у своєму щоденнику, — тут скупчено все, що протягом безмежної кількості тисячоліть людність накопичувала власним життєвим досвідом»⁵³⁷.

У своїх наукових роботах, написаних у 1927 р. — «Краєзнавство в природі (методика краєзнавчої роботи)» та «Техніка краєзнавчої (науково-дослідчої) праці в природі (методика краєзнавчої роботи)», науковець, даючи цінні рекомендації стосовно дослідницької роботи, зупиняється і на висвітленні складових дослідницького процесу, наголошуючи при цьому, що «...в ґрунт дослідницької краєзнавчої роботи повинні увійти: 1) екскурсії, 2) організація музею, 3) виставки»⁵³⁸. Всю дослідницьку роботу вчений поділяє на дві великі галузі, а саме: «I. Досліджування за первісною людиною (село) й за всім тим, що вона до цього часу утворила (без книжки, фабрики й заводу) власним досвідом і що вона ще й зараз використовує для своїх потреб (жива старовина); II. Досліджування за тим, що втворив розум культурної людини (книжка, фабрика, завод і т. д. і т. п.)»⁵³⁹. Причому, окремо автор наголошує на тому, що в процесі пошукової роботи треба не лише фіксувати статистику, але й — виявляти динаміку певного заняття, галузі ви-

⁵³⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, 1927 р.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 68, 1927 р.; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 75; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80.

⁵³⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 74; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 78.

⁵³⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 65, арк. 166.

⁵³⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 1.

⁵³⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 68, арк. 6.

робництва, «чи то людського життя певної містини»⁵⁴⁰. «На початку за об'єкт дослідження треба брати щось невеличкого, бо на великому відразу трудно навчитися, — ділиться досвідом Василь Григорович. «Головне — поступовість,» — наголошує вчений⁵⁴¹.

Стосовно методології етнографічних досліджень, у наукових працях В. Кравченко йде від узагальнюючих думок та викладок до розробок-рекомендацій, сформованих та викристалізованих ним у ході практичної науково-дослідної роботи, опертих на власний досвід. У них науковець розкриває механізм конкретної реалізації наукових підходів, організацію польових досліджень, опрацювання та оприлюднення їх результатів, а також розробку на їх основі численних програм-запитальників.

У зазначених працях вчений підкреслює, що опрацювати книжку, хоч і гарну, для науковця ще замало. Треба свої знання втілити на практиці: «...щоліта під час перепідготовки вчительства брати певну державну установу, кооперацію, великий міський будинок, вулицю, передмістя, обісця, окреме господарство, село і т. п. — за накресленими нами вказівками — дослідити всебічно. А внаслідок праці — книжка, оздоблена малюнками, картографіями й т. ін., а ще — молоді й оригінальні речі, здобуті в натурі й т. п. Учителі, повернувшись до своїх шкіл, викладання в них провадять тим же шляхом — за краєзнавчим ухилом»⁵⁴².

Не оминає науковець увагою і такий важливий момент, як укладання словника специфічних термінів, що зустрічаються на сторінках дослідження⁵⁴³, що, на його думку, має супроводжувати будь-яку працю, привносячи грамотний фінальний акорд усьому дослідницькому процесу.

У своїх методологічних викладках окреслює В. Кравченко і питання стосовно подальшого опрацювання здобутого шляхом експедиційного пошуку матеріалу, вважаючи процес обробки матеріалу важливою теоретичною проблемою⁵⁴⁴. Окремо питанню лабораторної обробки здобутого матеріалу науковець присвятив невелику роботу, написану ним 1925 р. — «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею»⁵⁴⁵. В цій праці він у стислій та лаконічній

⁵⁴⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 1.

⁵⁴¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 2.

⁵⁴² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 68, арк. 5.

⁵⁴³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 21.

⁵⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 69, арк. 23.

⁵⁴⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 29, 3 арк.

формі окреслює основні моменти обробки та влиття нового матеріалу до музейної колекції, зупиняючись на процесі заведення «вступного ярлика», «музейного ярлика», а також — принципу ведення «загальної музейної книжки»⁵⁴⁶.

Продовжує вищезгадану тематику і наукова розробка В. Кравченка «Як і що досліджувати», в якій він зупиняється на питаннях вибору предмета дослідження, практичних порадах та вказівках-рекомендаціях уже безпосередньо стосовно самого процесу роботи. «Етнографія, будучи наукою про людину, про її духовний та матеріальний побут, — пише Василь Григорович, підкреслюючи важливість етнографічної дослідної роботи, — є разом з тим з'єднуючою ланкою всіх наук, що стосуються до дослідження рідної країни»⁵⁴⁷.

Увесь процес етнографічної дослідної роботи науковець поділяє на дві взаємопов'язані й однакові за важливістю складові: безпосередній збір етнографічних матеріалів та наукове опрацювання набутого матеріалу⁵⁴⁸. Сам процес праці В. Кравченко поділяє на «2 засоби»: опис та колекціонування⁵⁴⁹.

У цьому дослідженні науковець, на нашу думку, виділив найцінніший та найвагоміший момент самого процесу дослідження: «Слід зауважити, — наголошував автор, — що всі бажаючі покласти свою працю на дослідження рідної країни, мусять пам'ятати, що найменша їхня праця — всяке етнографічне занотовування в свій час дасть коштовний внесок до загальної скарбниці знань не лише невеликої округи «рідної країни», а поруч з тим і всієї нашої Вітчизни»⁵⁵⁰.

До теоретичних питань, над розробкою яких працював В. Кравченко, треба віднести і проблему політехнізації освіти, тобто поєднання процесу виховання з матеріальним виробництвом (у даному випадку — з краєзнавчою науково-дослідною працею). Це повною мірою було співзвучним тогочасній державній політиці на ниві освіти і виховання підростаючого покоління. Зокрема, на XII Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, що відбувся 4 березня 1931 р., було ухвалено постанову «Про загальне навчання і політехнізацію

⁵⁴⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 29, арк. 2, 2 зв.

⁵⁴⁷ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 705, арк. 2 зв.

⁵⁴⁸ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 705, арк. 4.

⁵⁴⁹ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 705, арк. 4, 4 зв.

⁵⁵⁰ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 705, арк. 6 зв.

шкіл». У ній наголошувалося на безумовній необхідності та корисності сполучення кожного кроку навчання з працею⁵⁵¹.

Отож, у своїй об'ємній та детальній праці «Політехнізація школи» В. Кравченко широко охопив вищезазначені проблеми, вперше висвітлюючи в такому систематичному й значному обсязі найрізноманітніші ділянки цього процесу, насамперед, зрозуміло, на прикладі організації народознавчої та краєзнавчої роботи. На чільне місце науковець висував питання органічної єдності теорії та практики в процесі навчання, зокрема, відзначаючи, що політехнізація школи — це є перетворення теорії в практику, втілення її в життя; вчений наголошує і на обов'язковій складовій цього процесу — створенні особистого музею при кожній школі. Причому, на думку науковця, має існувати постійний і сталий зв'язок цього музею з одним з навчальних закладів⁵⁵².

У цій науковій праці В. Кравченко підкреслює також, що краєзнавча праця являє з собою цілий комплекс робіт, вважаючи, що саме їх поєднання дає результатом повноцінне краєзнавче дослідження. А в цей комплекс, на його думку, мають входити експедиції, виставки та організація місцевого краєзнавчого музею⁵⁵³.

Торкаючись розробки цих питань, учений дійшов висновку і про неоціненність та важливість підтримки, дієвої допомоги в ході експедиційних досліджень з боку місцевого населення, вважаючи, що саме «...лише спільною працею всіх працівників... можливо провести хороше монографічне стаціонарне вивчення об'єкту»⁵⁵⁴. В цій розробці Василь Григорович детально зупиняється і на практичних вказівках стосовно проведення самого процесу монографічного дослідження⁵⁵⁵.

Серед останніх студій вченого варто згадати його узагальнюючу наукову роботу, якій належить особливе місце в його науковій спадщині — «Наука і будівництво соціалізму»⁵⁵⁶. Це ніби фінальний акорд у його багатоплановій, складній та, водночас, трагічній симфонії долі. Названа праця містить висновки, що викристалі-

⁵⁵¹ Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К., 1959. — Т. 1 (1917 — черв. 1941 рр.). — С. 528.

⁵⁵² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80, арк. 2, 3, 5.

⁵⁵³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80, арк. 8.

⁵⁵⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80, арк. 10.

⁵⁵⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 80, арк. 16.

⁵⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 74; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76.

зувалися, мов перлина, впродовж його багаторічної безперервної праці як збирача-дослідника, краєзнавця, етнографа Волині, підбиває її підсумки.

Цю працю спіткала досить цікава доля. В архіві вченого маємо чотири приблизно подібні варіанти наукової роботи. Всі вони були писані уже в складний період політичного та професійного бойкоту та вигнання науковця. Це: 1) «Наука і будівництво соціалізму», писана російською і українською мовами і датована 1942 роком⁵⁵⁷ (згадаємо, що в цей час Василь Григорович уже проживав у м. Ростові-на-Дону); 2) «Соціалістичне будівництво і наука», відновлена ним у 1944 р. по записах знищеної під час німецької окупації Ростова-на-Дону попередньої праці⁵⁵⁸; 3) «Методика збирання етнографічного матеріалу», теж відновлений, хоча і дещо видозмінений, варіант першої роботи⁵⁵⁹; 4) «Масова підготовка наукових кадрів в період соціалістичного будівництва», датована 1945 р. — це останній, дещо розширений варіант двох попередніх⁵⁶⁰.

Без будь-якого перебільшення можна стверджувати, що це є дійсно програмна праця. В ній науковець викладає своє власне бачення та розуміння загальної методології етнографічної та краєзнавчої науково-дослідної роботи, увесь свій практичний досвід роботи в цій галузі, йде від узагальнюючих висновків до конкретних міркувань та порад. Її появі передувала величезна дослідницька праця. Зокрема, автор зазначає, що «...музей ... мусить бути справедливий «Вільний Університет» — широка пропаганда для всіх наших економічних досягнень, їх треба розповсюджувати в широкі народні маси, досить нам поділяти людей на розвинених і не розвинених. Зерно, що випадково впало на родючу землю, часто дає великі жнива!»⁵⁶¹.

Наголошуючи на обов'язковій єдності краєзнавчої практики шкіл, виробничих підприємств та місцевого краєзнавчого музею, вчений застерігає від можливої схоластичності, загострюючи увагу на тому, що потрібно прагнути «...закріпити й здійснити єдність не словами, а дійсністю»⁵⁶². Торкаючись питання розробки запи-

⁵⁵⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 74; ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76.

⁵⁵⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77.

⁵⁵⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 75.

⁵⁶⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 78.

⁵⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 5 зв.

⁵⁶² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 18.

тальника, Василь Григорович зупиняється і на такому важливому (не згадуваному в ряді попередніх наукових розробок цієї проблеми) аспекті, як сама форма запитань, звертаючи увагу на те, «щоб поставлене в ньому питання містило в собі одну ґрунтовну думку. Краще ставити більше окремих питань, ніж в одному пакеті скупчувати їх по кілька»⁵⁶³. «Добре розроблений, згідно раніш складеної програми запитальник, — наголошує В. Кравченко, — це вже значна частина завдання виконана»⁵⁶⁴.

У цій науковій розробці В. Кравченко докладно зупиняється і на розгляді самого процесу етнографічного дослідження, набування матеріалу, умовно розділивши його на два основні напрями: письмово-описову роботу та матеріальну частину⁵⁶⁵. Не залишає поза увагою науковець і питання предметності, об'ємності запису: «Життя ніколи не стоїть на одній мірі, — наголошує В. Кравченко, — ось чому і треба вчасно записувати не лише старий, а й новий фольклор. І це мусить бути обов'язковим для кожного свідомого ... дослідника народного побуту»⁵⁶⁶. Вчений віддає перевагу і вважає найбільш доцільним монографічний опис, оскільки саме цей вид дослідження, на думку В. Кравченка, дає найбільш повний комплекс статистичних, економічних та інших відомостей про об'єкт вивчення⁵⁶⁷.

Упродовж усієї цієї наукової роботи в ній відчувається багаторічний практичний особистий досвід вченого як дослідника-етнографа, краєзнавця, а також — глибокі особисті знання предмета. Тому і окреслює Василь Григорович у праці такий особливий момент, який може передбачити лише дослідник-практик, як вимова, транскрипція записів народознавчого матеріалу. «Коли своєрідність звуку не має аналогів в алфавіті», вчений рекомендує використовувати, наприклад, музикальний знак «легата» ^ для подовження «оо», чи «1» — для піднебінного «л». «В таких випадках записувач сам повинен придумати певний знак чи взяти букву з латинського алфавіту, — радить В. Кравченко, — а в зносках пояснити їх вимову»⁵⁶⁸.

Наголошує науковець і на необхідності грамотного завершення процесу етнографічного дослідження, настійно рекомендуючи

⁵⁶³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 25.

⁵⁶⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 28.

⁵⁶⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 64, 67.

⁵⁶⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 62.

⁵⁶⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 35–42.

⁵⁶⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 80, 81.

обов'язкове проведення конференції, лабораторного опрацювання набутого матеріалу⁵⁶⁹.

Найхарактернішими рисами, притаманними численним записам народознавчого матеріалу В.Г. Кравченка, є скрупульозність, практично фотографічна чіткість, відтворення зцінайменших особливостей та нюансів місцевих обрядів, діалектичних тонкощів певної говірки. Деццо пізніше, формулюючи вимоги до запису народознавчого матеріалу, В. Кравченко зазначав: « Щодо самого запису, то всякий дослідник мусить собі поставити за правило: ніколи й нічого не пропускати, записувати діалектично з того, що записує з губи оповідача — казка, оповідь, звичайна розмова й т. п. »⁵⁷⁰.

Дійсно, саме серйозна практична многолітня робота в галузі етнографічного вивчення Волині, і саме вона, дала можливість В. Кравченку зробити висновки про те, як треба вивчати і висвітлювати життя та побут народу, в який спосіб організувати сам процес дослідження, щоб якомога повніше висвітлити його матеріальну і духовну культуру.

Популяризація здобутків фольклористично-етнологічних студій, організація колективної збирацької роботи та заснування народознавчих осередків

Усі свої теоретичні розробки, напрацювання та висновки Василь Кравченко перевіряв, відточував та втілював на практиці — через організацію гуртків, музеїв, видавництво журналів. Теорія та практика в нього йшли поряд.

Широко пропагуючи українське народознавство та краєзнавчу роботу, науковець залучав до неї широкі кола студентства, вчителів, гуртківців, систематично організовував та проводив серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширював територію етнографічних досліджень, намагаючись залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи. І, як справедливо підмітив його вихованець та учень Н. Дмитрук, «якщо до революції в особі Василя Григоровича ми маємо, так би мовити, індивідуаліста-дослідника, що через умови дореволюційного часу самотужки виконував велике й складне завдання — етнографічне дослідження Волині,

⁵⁶⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 86, 87, 88.

⁵⁷⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 518, арк. 76.

то, характеризуючи його пореволюційну діяльність, можемо назвати його колективістом-дослідником»⁵⁷¹. «Для цілковитого освітлення з наукового боку всякого зачепленого питання, що сполучене з побутом людини, сировий матеріал необхідно набувати всюди й від людей усякої нації, що посідають певну територію країни. Вичерпуючого матеріалу, звичайно, ніколи зібрати неможливо взагалі, але скромні сили однієї людини дадуть ще менше. Тут треба спільна й цілком сумлінна праця широких кіл громадянства»⁵⁷², — був переконаний досвідчений науковець.

Як уже відзначалося, з 1920 р. В. Кравченко брав участь у перепідготовці вчителів Волині⁵⁷³, яка проходила на спеціально організованих з цією метою курсах, де Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в природі»⁵⁷⁴. Користуючись цією нагодою, вчений-народознавець не лише пропагує власні наукові здобутки серед широких кіл сільської інтелігенції, а й намагається залучити якомога більшу кількість слухачів до наукової роботи.

Колективний характер науково-дослідної роботи в царині народознавства вчений вважав обов'язковою умовою її успіху. Варто наголосити, що практика залучення слухачів до етнографічної діяльності шляхом проведення екскурсій була, безумовно, корисною у плані навчально-педагогічному, оскільки вона надавала можливості більш ґрунтовного засвоєння матеріалу та водночас сприяла розгортанню пошукової роботи. Перепідготовка вчителів, в інтерпретації В. Кравченка, включала в себе, окрім суто лекційного курсу, і практичні заняття: експедиції та екскурсії, за результатами яких складалася книжка з картами, схемами, ілюстраціями, а експонати матеріальної культури йшли на поновлення експозиції музею. А по поверненні з перепідготовки, згідно з планом Василя Григоровича, вчителі мали те ж саме проробляти у себе в школі, залучаючи до народознавчої та краєзнавчої роботи своїх учнів⁵⁷⁵. Варто відзначити, що такий підхід до науково-дослідної роботи у галузі краєзнавства відповідав тогочасним передовим уявленням про неї. Зокрема, на «Всеросійській конференції

⁵⁷¹ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — №3. — С. 69.

⁵⁷² Кравченко В.Г. З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁵⁷³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од.зб. 3776, арк. 2.

⁵⁷⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

⁵⁷⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 119.

наукових товариств по вивченню місцевого краю», яка відбулася в Москві 1921 р., відомий фольклорист Ю. Соколов у своїй доповіді наголосив, що особливо корисним на сучасному етапі є екскурсійний спосіб за участю цілих груп збирачів з груповим записом⁵⁷⁶.

Аналогічні установки містяться і у статті В. Петрова, вміщеній у щомісячному журналі громадського життя, літератури й науки «Життя й революція». У ній, серед іншого, автор зазначав: «Наша сучасність змагається зв'язати широкі маси населення з наукою, приєднати робітництво й селянство до науки, наблизити науку до мас і маси до науки..., перед діячами науки стоїть завдання ввести маси в процес наукової праці, озброїти їх методами самостійного наукового досліджу, а тим самим змінити індивідуалістичні методи наукового досліджу на колективістичні»⁵⁷⁷.

Саме у такій формі колективного запису 1924 р. музейним колективом на чолі з В. Кравченком з метою вивчення сільського побуту було здійснене дослідження північної частини Коростенської округи — (набуто 20 арк.)⁵⁷⁸. У травні цього ж року разом з курсантами Вищих Житомирських педагогічних курсів Василь Григорович провів серію експедицій у м. Троянів з метою дослідження гончарного виробництва, а у листопаді — с. Барашівку для вивчення доморобних виробництв із дерева. Варто відзначити, що експедиції принесли плідні результати. Молоді початківці під керівництвом Василя Григоровича зібрали цінні матеріали та відомості топографічного, географічного та історико-етнографічного характеру. А програма, підготовлена В. Кравченком напередодні експедиційного обстеження села Троянів, а також набуті в його ході відомості дістали високу оцінку на з'їзді музейних працівників у Харкові, де їх було охарактеризовано як зразок дійсно наукового підходу до вивчення місцевих промислів⁵⁷⁹.

У ході аналізу даного зрізу науково-організаційної діяльності вченого привертає увагу широта географії групових краєзнавчих досліджень, організованих В. Кравченком. Так, 1925 р. з районними організаторами трудових шкіл Волинської губернії Василь

⁵⁷⁶ Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К., 1926. — С. 1.

⁵⁷⁷ Петров В. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // Життя й революція. — Київ, 1925. — №1, 2. — С. 86.

⁵⁷⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14.

⁵⁷⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 79, арк. 1–53; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 154.

Григорович провів обстеження економіки села Станишівки та його окремих індивідуальних господарств (набутий впродовж експедиції матеріал склав 7 аркушів машинопису, а також ілюстративний матеріал). Протягом 8–23 серпня того ж 1925 р. колективом із 120 педагогів Коростенщини було проведено комплексне дослідження побуту і способів господарювання у місті Коростені та селі Іскорости (8 друкованих аркушів ілюстр.)⁵⁸⁰. Рівно через рік, 13–28 серпня 1926 р., колективом у складі 40 викладачів німецьких трудових шкіл Волині, Київщини й Поділля, знову ж таки під керівництвом В. Кравченка, було проведено обстеження німецької колонії «Анети» на предмет соціального розшарування населення, причому результати дослідження були передані до друку в Комісію національних меншин ВУАН⁵⁸¹. Під час наступної сесії, влітку 1927 р., з групою в 38 осіб, здебільшого викладачів шкіл національних меншин Волині, Київщини й Поділля, здійснено обстеження господарського розвитку села Крошні; а наступного року тим же складом — дослідження передмістя Житомира — Мальованки⁵⁸².

На семінарах, організованих В. Кравченком під час перепідготовки вчителів та культосвітніх працівників, вчений обговорив проблеми створення місцевих шкільних музеїв, музеїв при сільбудинках та хатах-читальнях. Крім того, лектор широко пропагував досвід роботи етнографічного відділу Волинського державного науково-дослідного музею, зокрема після його реорганізації за принципом соціального музею⁵⁸³.

При цьому слід наголосити на тому, що В. Кравченко вважав найбільш доцільним і вагомим монографічний опис з використанням у ньому всього комплексу статистичних, історико-етнографічних та економічних відомостей. Наукова методика вченого базувалася на засадах єдності минулих, теперішніх і майбутніх поколінь. Широко використовуючи під час етнографічних досліджень різних куточків Волині техніку монографічного вивчення об'єкту, Василь Григорович наполегливо працював над її удосконаленням і дійшов висновку щодо її найбільшої результативності та ефективності. Згідно з нашими дослідженнями, техніку

⁵⁸⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17.

⁵⁸¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17.

⁵⁸² ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.

⁵⁸³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

монографічного вивчення вчений почав широко впроваджувати у життя вже з 1924 р. І з того часу він надавав їй перевагу і в практичній роботі з гуртківцями та вчителями.

У результаті монографічних вивчень різних об'єктів, зазвичай набувалася велика кількість описів, фото, креслень, малюнків, карт, зразків матеріальної культури. В ході етнографічних експедицій Василь Григорович на практиці підтверджував та закріплював у своїх вихованців ті знання, що перед тим давав їм теоретично. Окрім того, подібна практика була також і найкращою пропагандою краєзнавства, етнографічного вивчення рідного краю та практичним виявленням любові до своєї Батьківщини.

Не залишав поза увагою науковець й іншого важливого виду краєзнавчих досліджень — стаціонарного вивчення об'єкту, прекрасно розуміючи його вагомість. Саме тому 1926 р. етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з В. Кравченком утворив при відділі національних меншин Волині таку інституцію, як «Краєзнавча комісія». Передбачалося, що саме ця організація керуватиме стаціонарним дослідженням побуту всіх національних меншин Волині⁵⁸⁴. З метою реалізації цього завдання 28 грудня 1928 р. В. Кравченко як завідувач етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею встановив ділові контакти з інспектурами німецьких та єврейських шкіл «...в справі дослідження німецького та єврейського населення...»⁵⁸⁵.

Проте варто відзначити, що даний вид етнографічного вивчення, маючи сильні позитивні сторони (тривале в часі постійне спостереження за певним об'єктом, фіксація змін, трансформацій і т. д.), водночас мав і певні недоліки, зумовлені, насамперед, складністю його практичної реалізації, неможливістю застосування цього методу для вивчення всіх цікавих об'єктів. Крім того, при стаціонарному збиранні робота, як правило, проводиться більш досвідченими фольклористами, а експедиційно-екскурсійний метод є корисним, насамперед, в плані навчально-педагогічному для початківців (бо це сприяє кращому засвоєнню матеріалу на практиці та дає змогу краще розібратися в своїх здібностях та уподобаннях-симпатіях до окремих видів фольклору)⁵⁸⁶, а також в справі пропагування народознавчих знань. Враховуючи вищезазначені причи-

⁵⁸⁴ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 13.

⁵⁸⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 16 зв.

⁵⁸⁶ Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К., 1926. — С. 2.

ни, В. Кравченко зазвичай використовував його саме в комплексі з монографічним вивченням, надаючи останньому значну перевагу.

Ось яку характеристику дав йому його учень, аспірант Н. Дмитрук: «Василь Григорович є безпосередній, живий зв'язок старого й молодого покоління етнографів. Безмежно енергійний, упертий до праці, прихильник гуртової роботи, він, не зважаючи на поважний вік свій, ще горить молодечим запалом ... ще їздить десятки верстов в екскурсії — возом, балагулою, автобусом, керує колективними дослідями, сам бере участь у роботі дослідній, дбаючи весь час за те, щоб збагачувати свій музей та посувати наперед справу вивчення нашого ще далеко не вивченого краю... Старий віком, він ще молодий духом, енергією. Він уміє заохотити, піднести настрій, об'єднати всіх навколо себе, стати душею гурту»⁵⁸⁷.

Бажання залучити до народознавчої праці якомога більше ентузіастів спонукає Василя Григоровича до заснування значної кількості етнологічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Так, у 1922 р. за ініціативи В. Кравченка такий гурток було організовано при Житомирських українських педагогічних курсах; у 1924 р. — при Житомирській партійній школі; у 1926 р. — при Звягельській секторній інспектурі німецьких шкіл Волині⁵⁸⁸. У кінці того ж 1926 р. під час перепідготовки вчителів німецьких шкіл Волині краєзнавчий гурток було утворено при 7-річній німецькій школі у селищі Новоград-Волинському. Розроблену В. Кравченком програму «Історія виникнення і розвинення німселиц на Волині» було перекладено німецькою мовою і, саме базуючись на ній, 50 німецьких селищ на Волині проводили свою дослідницьку роботу, а 12 шкіл вивчали у себе окремі галузі виробництва чи промисли⁵⁸⁹. У серпні того ж 1926 р. В. Кравченко разом з краєзнавчим гуртком німецьких вчителів розпочав дослідницьку роботу над проблемою історії виникнення та розвитку німецьких колоній на Волині. Праця провадилася за його безпосереднім керівництвом, а за її результатами мала постати виставка, котру планувалося згодом трансформувати в краєзнавчий шкільний музей⁵⁹⁰. Подібний гурток було сформовано і 1927 р. при Бюро національних меншин Волинського

⁵⁸⁷ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічній діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — №3. — С. 71.

⁵⁸⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁵⁸⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 10.

⁵⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 3776, арк. 2.

окружного виконкому⁵⁹¹. Всього ж, як зазначав В. Кравченко в «Анкеті», заповненій в 30-ті роки (вже під час його роботи в Дніпропетровському музеї), він організував понад 30 гуртків⁵⁹².

Торкаючись теоретичних аспектів краєзнавчої роботи, Василь Григорович у праці «Про краєзнавчі гуртки Волинського наукового товариства краєзнавства» зазначав з цього приводу, що «...краєзнавство — це не окрема якась наука, а комплекс різних наук для дослідження й вивчення в межах певного куточка країни, як природи, так і розвитку людського суспільства на ній, його праці й т. ін.»⁵⁹³. В іншій своїй розробці, повертаючись до цієї проблеми, він наголошував на тому, що «...справедливе краєзнавство то — сама система викладання всіх предметів у школі й то так, щоб уся та робота йшла за гаслом — «пізнай себе самого!»⁵⁹⁴. Задля привнесення елементів організованості в діяльність гуртківців краєзнавчі гуртки Василь Григорович структурно поділяв на природничо-географічну, соціально-економічну та етнографічно (побутово)-історичну підсекції⁵⁹⁵. Крім того, В. Кравченко розробив «Статут краєзнавчого гуртка Волинського наукового товариства краєзнавства при етнографічному відділі Волинського науководослідного музею», який був взірцем для інших подібних гуртків Волинської округи⁵⁹⁶.

При дослідженні привертає увагу той факт, що почин Кравченка знайшов досить жвавий відгук серед молодого покоління волинян, і невдовзі етнологічні гуртки почали виникати по всьому краю, вже з ініціативи його учнів та послідовників. Листуючись з гуртківцями, Василь Григорович направляв їх роботу порадами про способи та плани організації збирацької праці, настановами, надсиленням запитальників цілій розгалуженій мережі кореспондентів-дописувачів⁵⁹⁷.

Взагалі, фольклористичний рух набув досить значного розмаху в зазначений період. Про це свідчить численна кількість листів

⁵⁹¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

⁵⁹² ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 88 зв.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 91 зв.

⁵⁹³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 21.

⁵⁹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 93, арк. 3.

⁵⁹⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 21.

⁵⁹⁶ Див. Додаток 8.

⁵⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 336а; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 418; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360; ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 478. арк. 116.

з місць на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, особисто на ім'я В. Кравченка. Причому, як видно з цієї кореспонденції, Василь Григорович підтримував з ними стале листування впродовж досить тривалого часу⁵⁹⁸. Варто також зазначити, що організована В. Кравченком мережа кореспондентів не залишалася в незмінному вигляді, а постійно розширювалася за рахунок залучення до справи нових ентузіастів з уже освоєних теренів і нових районів дослідження⁵⁹⁹.

Особливо активну роботу провадив організований В. Кравченком етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах, чисельність якого сягала близько 40 чоловік. Роботою гуртківців керував безпосередньо Василь Григорович, він же розробляв плани роботи та програми. Протягом 1922–1924 рр. гуртківці підготували 13 випусків рукописного журналу «Етнограф» (в 1925 р. його було перейменовано на «Краєзнавство»)⁶⁰⁰. Журнал видавався під безпосереднім керівництвом В. Кравченка. Проте, як зазначав Василь Григорович, сама ідея створення цього журналу прийшла його талановитому учневі та майбутньому аспірантові Н. Дмитруку; саме на останнього була покладена і вся технічна робота по випуску журналу⁶⁰¹. Матеріали для видання, як правило, збирали учні. Роль самого вченого зводилася до того, що він періодично включав до рукописного збірника свої

⁵⁹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360, арк. 76–78.

⁵⁹⁹ Для кращої ілюстративності вищезазначеного наведемо деякі приклади листування такого плану:

- а) Лист з с. Смолдирів Баранівського р-ну Волинської округи від учителя Ф.Ю.Таргона від 18 вересня 1926р., в якому йдеться про те, що вчитель за дорученням В. Кравченка займається збором етнографічних матеріалів (Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 336 а);
- б) Мова про те, що запитальники одержано і йде збір відповідей — у листах учня В.Андрійчука (1929 р.), та — від члена Краєзнавчого гуртка у с. Колодяжному Л.Л. Рябчука (1927 р.) — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 360;
- в) Про те, що всі вказівки В. Кравченка «прийнято до відому й керівництва», та про готовність до співробітництва йдеться в листах з Першого Всеукраїнського Музею Єврейської Культури періоду 1928–1929 рр. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 478, арк. 116.

⁶⁰⁰ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Під ред. М.Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 227.

⁶⁰¹ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 137б, арк. 38.

наукові статті, зібрані ним кращі зразки фольклору⁶⁰². Так, практично кожне число журналу містило і теоретичну роботу відомого фольклориста (зокрема, — статті В. Кравченка «Завдання науки етнографії»⁶⁰³, «Походження віри»⁶⁰⁴, «Народний побут»⁶⁰⁵, «Чудо в м. Калинівці на Поділлі» та «Про Осапатову долину»⁶⁰⁶). А робота «Подорож студентів III курсу Житомирських українських педагогічних курсів до с. Барашівки Троянівського району Житомирської округи», вміщена в №12 журналу за 1924 р., була особливо відзначена в науковому двомісячнику українознавства «Україна»⁶⁰⁷. Крім того, кожне число журналу обов'язково містило вступну статтю, написану В. Кравченком (так звані «уваги керівника»), яка розкривала спрямування цього номера журналу, давала певні теоретичні роз'яснення, уточнення стосовно матеріалів, вміщених у часописі. Журнал порушував широкий спектр народознавчих проблем, торкався як питань фольклору, народної музики (причому, до більшості пісенних зразків наводилися мелодії), так і матеріалів з народного побуту. В. Кравченко ввів за правило обов'язково обговорювати матеріали готового до виходу в світ свіжого номеру журналу на загальних зборах гуртківців, а також після виходу чергового номеру поглиблено студіювати та згодом дискутувати з питань, порушених журналом. «Читання журналу — то було завжди свято для цілої школи, — писав з цього приводу Василь Григорович, — і воно завжди викликало величезні дискусії цілком наукового змісту»⁶⁰⁸.

Досить високу наукову оцінку вищезгаданому рукописному виданню дав відомий український фольклорист, літературознавець,

⁶⁰² ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 1376, арк. 38.

⁶⁰³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 70, арк. 4, 4 зв. — це журн. «Етнограф» №4, 1922 р.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 71, арк. 2, 2 зв. — це журн. «Етнограф» №5, 1922 р.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 72, арк. 3, 3 зв., 4 — це журн. «Етнограф» №2, 1923 р.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 73, арк. 4, 4 зв., 5, 5 зв. — це журн. «Етнограф», №7, 1923 р.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 74, арк. 2, 2 зв., 3, 3 зв. — це журн. «Етнограф» №8, 1923 р.

⁶⁰⁴ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 75, арк. 2, 2 зв., 3 — це журн. «Етнограф» №9, 1923 р.; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 78, арк. 2, 2 зв., 3 — це журн. «Етнограф» №11, 1924 р.

⁶⁰⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 74, арк. 8–13 зв. — це журн. «Етнограф» №8, 1923 р.

⁶⁰⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 76, арк. 16, 18 зв.

⁶⁰⁷ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Під ред. М. Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 227.

⁶⁰⁸ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 1376, арк. 39, 40.

професор Київського університету (з 1900 р.), дійсний член ВУАН (з 1922 р.) та директор її Етнографічно-фольклорної комісії, дійсний член НТШ, дійсний член-кореспондент АН СРСР, засновник та редактор «Літературно-Наукового Вісника» (1925–1930 рр.) А. Лобода, зазначивши в грудні 1925 р., що хоч журнал і рукописний, але «...заслугує на більш широку увагу»⁶⁰⁹. Досить прикметним є той факт, що після того, як два примірники журналу дістали високу оцінку і були особливо відзначені на педагогічній нараді у Харкові, В. Кравченкові (який на той час працював бібліотекарем на Житомирських педагогічних курсах) навіть запропонували викладати там курс етнографії⁶¹⁰.

Принагідно варто відзначити, що сама ідея рукописних видань була на той час досить популярною серед освітян (позитивну роль в цьому випадку, як не дивно це звучить, зіграли брак коштів, паперу та інші фактори, які робили неможливим видання достатньої кількості друкованих видань). Зокрема, в архіві В. Кравченка зберігається ще декілька подібних рукописних видань. Серед них, наприклад, три числа рукописного журналу літературної студії при Житомирських українських педагогічних курсах імені Драгоманова «Творець-пролетар» (1923–1924 рр.)⁶¹¹; випуск рукописного «політично-літературно-сатиричного» (як визначили самі видавці) журналу Будівельної професійної школи №2 імені Артема м. Житомира «Світ» (1924 р.)⁶¹²; четверте число рукописного гумористично-карикатурного журналу Сільськогосподарської школи с. Турчинівка Житомирської області «Бджілка» (1924 р.)⁶¹³; рукописний журнал «Побут людей (загадки, пісні, перекази)» учнів трудової школи с. Кюдня Житомирського р-ну (1927 р.)⁶¹⁴.

Взагалі варто відзначити, що 20-ті роки в Україні були своєрідним «зоряним часом» для краєзнавства. Вся краєзнавча робота в країні була централізована «Всесоюзним Центральним Бюро Краєзнавства» (ЦБК), заснованим 1921 р. при Російській академії наук в Ленінграді⁶¹⁵. ЦБК мало і свої періодичні видання — журнали

⁶⁰⁹ Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — 1925. — №1–2. — С. 208, 209.

⁶¹⁰ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 137 б, арк. 41, 42.

⁶¹¹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 85; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 86; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 87.

⁶¹² ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 88.

⁶¹³ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 89.

⁶¹⁴ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 90.

⁶¹⁵ Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. — К., 1968. — С. 53.

«Краеведение» та «Известия ЦБК». В Україні ж подібна організація — «Республіканський Комітет Краєзнавства» (РКК) була створена при Головнауці (Харків) трохи пізніше, у 1925 р.⁶¹⁶. Саме РКК і займався спрямуванням та координуванням роботи всіх краєзнавчих осередків України.

Регулярно проходили Всеукраїнські краєзнавчі наради, видавався бюлетень «Краєзнавство». Краєзнавчий рух, базований на ентузіазмі мас і підтримуваний цілеспрямованою урядовою політикою, набув небувалого розмаху. Зокрема, у 1929 р. в Україні існувало 51 краєзнавче товариство та 658 гуртків⁶¹⁷.

Академік М. Грушевський у своїй програмній статті «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання», (датованій вереснем 1924 р.), називав «...організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшій розумінні слова ... справою пекучою та невідкладною...», наголошував на тому, що то є одним з важливих завдань та обов'язків цивілізованої держави⁶¹⁸. Акцентуючи увагу на тому, що «...матеріал по історії культури інтелектуальної...» є «...делікатний, крухий і зникомий...» він закликав «...збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для сього матеріалу... Треба берегти для *будучого досліду* якнайбільше фольклорного матеріалу...»⁶¹⁹.

Таким чином, узагальнюючи наведені факти, можна з впевненістю констатувати, що 20-ті роки були досить сприятливими часом для таких захоплених та відданих всім серцем своїй справі людей, як Василь Кравченко. Саме в ці роки державна політика повністю збігалася з його прагненнями та устремліннями в галузі розвитку національної культури, і він мав добрі умови для безперешкодного втілення своїх наукових задумів.

⁶¹⁶ Там само. — С. 53.

⁶¹⁷ Данилюк Ю.З. Український Комітет Краєзнавства та його діяльність // ІV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень — К., 1989. — С. 35–36.

⁶¹⁸ Грушевський М.С. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — Кн. 5. — С. 3.

⁶¹⁹ Грушевський М.С. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — Кн. 5. — С. 10–11.

Розробка принципів функціонування музейних установ та їх практичне втілення

Уся наукова діяльність Василя Кравченка та, до певної міри, все його свідоме життя так чи інакше були тісно пов'язані з музейними установами. Природно, що неординарна, творча особистість залишила досить помітний слід в історії розвитку української музейної справи.

Музейна діяльність Василя Григоровича протікала здебільшого в стінах Волинського науково-дослідного музею, що знаходився у місті Житомирі. В дореволюційній Україні було лише 36 музеїв⁶²⁰ і Волинський музей поправу вважався не лише одним з найстаріших, а й — найавторитетніших, відзначався оригінальною і багатою колекцією експонатів, науковими підходами при їх організації. Власне, відлік часу існування Волинського науково-дослідного музею розпочався з 15 лютого 1901 р., коли Товариство дослідників Волині включило до себе вже існуючий, але надзвичайно бідний краєзнавчий музей, що розміщувався у приміщенні Житомирської російської публічної бібліотеки⁶²¹. Колекція музею аж ніяк не вражала своїми масштабами, отож і всі його експонати вміщувалися лише в одній бібліотечній кімнаті. Завдяки енергійній праці членів Товариства дослідників Волині, впродовж короткого часу відбувається швидке зростання кількості експонатів, позитивні зміни спостерігаються і з погляду показників їх якості. Зокрема, уже 1909 року антрополого-етнографічна збірка музею включає в себе вже понад 354 одиниці зберігання⁶²². Ще через два роки зусиллями членів Товариства дослідників Волині музей отримує в своє розпорядження окреме приміщення⁶²³.

⁶²⁰ Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К., 1959. — С. 19;

На 1931 р. мережа музеїв в Україні значно зросла: 19 державних та 55 місцевих музеїв НКО УСРР, 24 музеї інших урядництв УСРР, нерахуючи закладів музейного типу при наукових інститутах, технікумах і т. п. — Див.: ЦДАВО України, м. Київ, ф. 166, оп. 9, од.зб. 371, арк. 2. — це «Статут та постанова ВУЦВКУ про музеї УРСР. 1929–1931 рр.»; Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К., 1959. — С. 286.

⁶²¹ Крайко К.А. Коли було засновано Житомирський краєзнавчий музей? // УІЖ — 1979. — №2. — С. 178.

⁶²² Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 62.

⁶²³ Збірник Волинського науково-дослідного музею. Передмова. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 3.

Варто наголосити, що В. Кравченко, будучи активним членом Товариства дослідників Волині, з перших днів існування музею бере активну участь у його роботі. Зокрема, Василь Григорович на громадських засадах (як і решта співробітників) активно працює в етнографічному відділі, виконуючи обов'язки його завідувача. Самостійною установою Волинський музей стає з 1911 р., коли він отримує власну управу⁶²⁴, хоча формально він і надалі вважався власністю Товариства. Кошти на утримання музею, для поповнення його колекцій частково надавала міська влада, частково — губернське земство та департамент хліборобства. Лише з 1921 р. музей, його штатний розпис (всього 116 чоловік) переходить на утримання комісаріату народної освіти⁶²⁵.

Дослідники-музезознавці відзначають, що вже в перше пореволюційне десятиліття Волинський науково-дослідний музей, маючи добірні збірки з геології, археології, етнографії, стає провідним науковим закладом України⁶²⁶. Особливо вигідно вирізнялася етнографічна колекція музею. В ній стараннями керівника Василя Григоровича та під його безпосереднім керівництвом йшов непинний процес зростання та вдосконалення експозиції, яка ілюструвала такі галузі та явища етнографічної науки, як духовна культура, фольклор, культи, народне мистецтво, музика, матеріальний побут [див. додаток 6]. Але при цьому не залишалися поза увагою і старі експозиції, над якими весь час ішла робота по вдосконаленню та формуванню на їх основі нових, більш придатних для використання в просвітницькій діяльності.

Сучасники В. Кравченка справедливо зазначали, що «відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати свої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»⁶²⁷. «Музей — люстро країни, де його утворено»⁶²⁸, — писав у своїх замітках вчений, небезпідставно

⁶²⁴ Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М. Грушевського. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 225.

⁶²⁵ Там само. — С. 225.

⁶²⁶ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 150.

⁶²⁷ Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — №3. — С. 68.

⁶²⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 93, арк. 18.

вважаючи, що рівень культури будь-якої країни визначається кількістю та якістю її музеїв.

Велику увагу приділяв Кравченко і науково-дослідній роботі відділу, серйозно та відповідально підходив до процесу побудови музейної експозиції, прекрасно розуміючи її важливу роль, оскільки саме музейна експозиція безпосередньо звернута до широких верств суспільства. І, як справедливо підкреслили автори монографії «Історичне краєзнавство в УРСР», саме вона є науково обґрунтованою, динамічною, активно функціонуючою моделлю історико-культурних процесів, що дозволяє не тільки простежити багатомісячну біографію краю, але й постійно відчувати актуальні проблеми його сьогодення⁶²⁹. Регулярно проводив науковець і роботу по вивченню та науковому описанню фондів, розробці наукових основ комплектування фондів збірок, розробці певних наукових проблем відповідних профілю відділу, займався, по мірі можливостей, і всестороннім вивченням свого краю та його ресурсів, не залишав поза увагою і науково-консультаційної роботи.

«Відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати якої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими»⁶³⁰. Науково-дослідна робота етнографічного відділу Волинського музею протягом 20 — початку 30-х років, як видно з його звітів, була спрямована на збір етнографічного матеріалу про духовну культуру окремих районів Волинського краю⁶³¹, дослідження певних галузей виробництва, народних промислів (кушнірства та рибальства по р. Тетереву⁶³², солом'яного виробництва на Смолянщині, ловецтва за пташками, ткацтва, гутництва тощо⁶³³). Крім того, співробітники відділу працювали над завершенням об'ємної роботи з комплектації експозиції «природа на вдиховлена»⁶³⁴. Відділ детально і комплексно обстежував райони компактного проживання представників національних меншин

⁶²⁹ Історичне краєзнавство в УРСР. — К., «Наукова думка», 1989. — С. 140.

⁶³⁰ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічній діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1990. — №3. — С. 68; Залізний. Волинський Музей (Етнографічний відділ) // Червоний шлях. — 1928. — №8. — С. 168–169.

⁶³¹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 92 зв.

⁶³² ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 83 зв.

⁶³³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 415, арк. 12, 13.

⁶³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 415, арк. 8 зв.

в Україні, зокрема євреїв, німців, поляків⁶³⁵. Особливо плідною була пошукова робота зі збору та опрацювання фольклорно-побутового матеріалу, отриманого від гуртка робітників-євреїв м. Житомира. За результатами обстеження В. Кравченком було розроблено програму «Єврейський календар»⁶³⁶, планувалося також створення при етнографічному відділі Волинського музею «Кутка єврейства»⁶³⁷.

Варто наголосити, що активна науково-дослідна діяльність В. Кравченка у сфері вивчення побуту, звичаїв, вірувань представників національних меншин Волині в цей час була абсолютно співзвучна державній політиці коренізації. Крім того, значним стимулом активного розгортання місцевими музеями комплексних етнографічних досліджень у цій сфері стала постанова Головна науки за вересень 1928 р. про активізацію музейної роботи серед національних меншостей⁶³⁸. У контексті цього завдання в травні 1929 р. при тій же Етнографічній комісії було утворено спеціальний Кабінет вивчення національних меншостей (керівник — Є. Рихлік), на який покладалися завдання вивчення культури, в тому числі народної творчості різних національних груп та народностей, у їх взаємовпливах з українською культурою. Це було позитивним кроком, оскільки за даними П. Костенка, на 1925 р. в Україні проживало понад 2.400.000 осіб, що належали до національних меншостей, а саме: 1.550.000 євреїв, 363.000 німців, 240.000 поляків, 87.000 болгар, 29.000 греків⁶³⁹.

Реалізуючи державну програму в цій сфері керований В. Кравченком етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею також активно займався вивченням культури національних меншин Волині, проводячи монографічне обстеження фабрик і заводів, на яких працювали здебільшого саме представники національних меншин. Зокрема, відповідно до розробленого В. Кравченком плану, було здійснене монографічне вивчення культури та побуту польського⁶⁴⁰, чеського⁶⁴¹, німецького⁶⁴², єврейсько-

⁶³⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 57.

⁶³⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 5, арк. 15.

⁶³⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 5, арк. 10.

⁶³⁸ Еженедельник НКП. — 1928. — №39.

⁶³⁹ Костенко П. З життя національних меншостей на Україні // Знання — Харків, 1925. — №16. — С. 23.

⁶⁴⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.

⁶⁴¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.

⁶⁴² ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 39; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.

го⁶⁴³ населення краю через дослідження Биківського та Мар'янівського гутних промислів⁶⁴⁴, процесу виробництва на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, тваринницької та торфорозробної галузей на Мархлевщині⁶⁴⁵. Внаслідок проведеного у 1929–1931 роках монографічного обстеження Мархлевського порцелянового заводу, розташованого в польському районі, було зібрано матеріал, який зайняв понад 20 аркушів машинопису, крім того, містив 7 креслень, 252 малюнки, 72 фото. 1929 р. 5 аркушів машинопису текстового матеріалу та ілюстрацій увінчали експедиційну роботу в німецькій сільськогосподарській комуні при колгоспі Стара Буда Пулинського району. Крім того, на початку 30-х років етнографічний відділ Волинського музею здійснив досить продуктивне обстеження побуту в сільськогосподарських колективах — артилей с. Дзікунки та містечка Пулинок, де компактно проживали представники німецької, єврейської, української та польської національних меншин. У 1931 р. було також проведено монографічне обстеження чеського сільськогосподарського колективу с. Крошні Житомирського району та Мар'янівської скляної Гути Мархлевського (польського) району⁶⁴⁶.

Практичному вивченню особливостей побуту, проявів духовної культури національних меншин, які проживали у волинському краї, передувала серйозна підготовча робота відділу. Зокрема, В. Кравченко розробив деталізовану програму, яка передбачала дослідження природно-географічних умов досліджуваної місцевості, процесів виробництва та збуту готової продукції, побуту та відпочинку місцевого населення⁶⁴⁷. В процесі дослідження проводився також запис місцевих легенд, переказів, замовлянь, прикладів народної медицини; обов'язково складалися різноманітні креслення, виконувалися акварельні ілюстрації та фото, що наочно демонстрували місцеві особливості процесу виробництва, окремі його елементи, знаряддя праці чи зразки продукції.

⁶⁴³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 157 д; ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 228; ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, од. зб. 229.

⁶⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.

⁶⁴⁵ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 40; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 41; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 58; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 59; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 60; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 61; ЦДАВО України ф. 166, оп. 9, од. зб. 376, арк. 18–22.

⁶⁴⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 32; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв., 15.

⁶⁴⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 102, 11 арк. — «Програма по дослідженню німецьких колоній». Нім. мовою.

Етнографічний відділ Волинського музею, керований В. Кравченком, здійснюючи монографічні дослідження культурно-побутових особливостей того чи іншого району краю чи певної етнічної групи, надавав перевагу вивченню насамперед кустарних промислів та різноманітних місцевих ремесел. Окрім суто етнографічного інтересу, такий підхід обумовлювався і необхідністю дослідження продуктивних сил краю для більш повного та раціонального використання місцевих природних ресурсів.

У контексті етнографічного вивчення національних меншин Волині, як завідувач етновідділу Волинського музею, В. Кравченко протягом 1929–1931 рр. підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН: надсилав туди відомості (звіти) про результати експедицій, малюнки, креслення, а також написані на їх основі наукові роботи. Підтвердження цьому знаходимо у листі з Кабінету нацменшин від 20 травня 1930 р. та від 17 серпня 1930 р. на ім'я Василя Григоровича⁶⁴⁸. Крім того, в архіві вченого містяться дані, що вказують на факт фінансової підтримки цією установою етнографічних досліджень В. Кравченком національних меншин Волині, що проводилися етнографічним відділом Волинського музею (зокрема, про це йдеться у листах з Кабінету до В. Кравченка від 29 серпня 1929 р., 20 травня 1930 р. та ін.⁶⁴⁹).

При дослідженні діяльності В.Г. Кравченка в царині музейної справи привертає увагу факт тісної його співпраці з іншими музейними установами країни, його безкорислива допомога менш досвідченим колегам, а то й маститим вченим-теоретикам. Зокрема, Харківському музею українського мистецтва Василь Григорович сприяв у справі збирання писанок⁶⁵⁰; ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті в експедиціях В. Кравченком, зацікавили фахівців Українського театального музею ВУАН, де вони певний час експонувалися⁶⁵¹; на прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті В. Кравченко

⁶⁴⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140, 140 зв.

⁶⁴⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 134, 134 зв., 137.

⁶⁵⁰ Лист з музею Українського мистецтва м. Харкова від 8 квітня 1925 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 460, арк. 9.

⁶⁵¹ Лист до В. Кравченка з Українського театального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 469, арк. 90. Є і листи, датовані 1927, 1928, 1929 рр. — тобто, можна говорити про сталі контакти.

«...виказував сприяння Комісії в укладанні порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції»⁶⁵²; на прохання Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури вчений надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети⁶⁵³; на запрошення Кабінету радянської літератури при Науково-дослідному інституті імені Тараса Шевченка у Харкові Василь Григорович брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка організувала збирання «Живого народнього слова доби революції»⁶⁵⁴; докладні настанови та поради щодо утворення та формування колекції краєзнавчого музею надавав завідувач етнографічного відділу Волинського музею і директору Коростенського краєзнавчого музею Козубівському, додаючи до листа і проект «Статуту шкільного краєзнавчого гуртка»⁶⁵⁵.

Взагалі варто відзначити, що як справжній вчений Василь Кравченко не замикався в стінах свого музею. Важливою передумовою наукового зростання він справедливо вважав необхідність постійного пошуку, поглиблення своїх знань, у тому числі й через обмін досвідом зі своїми колегами. Саме з цією метою у липні 1926 р. він здійснив десятиденну службову подорож по музеях України з метою огляду їх експозицій, ознайомлення з організаційними засадами та обміну досвідом⁶⁵⁶. Шлях Василя Григоровича проліг через відомі музейні центри — Київ, Полтаву та Харків, де він мав змогу оцінити працю кращих музейних установ України. Як людина справді сумлінна та відповідальна, протягом усієї своєї подорожі вчений вів окремого щоденника, де зі фотографічною чіткістю зразу ж, «по гарячих слідах» занотовував усе побачене та почуте. З усіх оглянутих музейних установ найбільш високо Василь Григорович оцінив Київський етнологічний музей, занотувавши

⁶⁵² Лист до В.Г. Кравченка з науково-дослідного Інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу від 23 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 471, арк. 98.

⁶⁵³ Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури, датований 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 466, арк. 83.

⁶⁵⁴ Лист до В.Г. Кравченка з науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 474, арк. 113.

⁶⁵⁵ Лист В. Кравченка за 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 545, арк. 162–166.

⁶⁵⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, 55.

у щоденнику, що «...справа, щодо організації цього Музею, задумана дуже широко й гарно»⁶⁵⁷. Також схвальні відгуки заходимо в його подорожньому щоденнику і стосовно Полтавського державного музею. Зокрема, вчений виділяє ту обставину, що «...в музеї цьому за 35 років його існування дозволяно дуже гарні збірки»⁶⁵⁸, водночас, він критично зауважує, що як науковий заклад, на жаль, Полтавський музей «...уявляє з себе щось невиразне, ... будь-якої системи тут ще не досягнуто»⁶⁵⁹. Досить приємне враження справив на В. Кравченка і Харківський соціальний музей. Зокрема, він особливо схвально відгукується про історичний, мистецький та етнографічний відділи музею⁶⁶⁰. Але болем і сумом сповнені рядки його щоденника, де він говорить про загальний стан музейної справи в Україні, відзначаючи, що відповідальні музейні посади досить часто обіймають люди, які не просто недостатньо освічені, а й взагалі є малописьменними та, водночас, безпідставно амбіційними⁶⁶¹.

Окрім збагачення досвідом та новими власними думками, проектами, що визріли під впливом побачених під час відрядження як досягнень, так і чужих недоліків та упущень, десятиденна подорож дала змогу Василю Григоровичу реалізувати ще один важливий задум — домовитися про фінансування етнографічних експедицій, які проводилися спільно з учителями німецьких шкіл Волині. З цією метою він возив до Харкова листа від інспектора національних меншин Волинської округи до Інспекторіату національних меншин УРСР⁶⁶².

Василь Кравченко був твердо переконаний, що музей своєю роботою синтезує як досягнення експедиційних пошуків, так і результати усієї політико-освітньої діяльності взагалі. Як досвідчений музейєвіст-практик, він не обходив увагою жоден з етапів музейної роботи — збір матеріалів, облік та інвентаризація музейної колекції, збереження та вивчення музейних фондів, науково-дослідна робота, опрацювання тематико-експозиційних планів, культурно-масова та видавнича робота.

Окрім наукової та організаційної роботи, В. Кравченко провадив і чималу роботу з організації нових музейних осередків Жи-

⁶⁵⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 44.

⁶⁵⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 69.

⁶⁵⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 77.

⁶⁶⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 55, арк. 117 зв.

⁶⁶¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 69.

⁶⁶² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, арк. 1.

томирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до поживлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю «потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства»⁶⁶³. Зокрема, один з «найрезультативніших» окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею — Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) — своїм виникненням завдячував саме В. Кравченку та його аспіранту К. Черв'яку⁶⁶⁴.

У результаті плідної роботи В. Кравченка та двох інших його аспірантів — Ю. Герасимчука та Н. Дмитрука, було закладено сільський краєзнавчий музей при школі у селі Дідковичі, районний музей у місті Лугинах⁶⁶⁵. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник у 1925 р., був також організований учнем В. Кравченка — аспірантом Ю. Герасимчуком, котрий і очолив його роботу. Варто наголосити, що і народознавчі дослідження в музеї провадилися його працівниками за розробленими В. Кравченком програмами (частина з них вийшла друком у «Бюлетені Бердичівської Наросвіти»⁶⁶⁶).

Наприкінці 20-х — початку 30-х років утвердився погляд на музей як на осередок масової освітньої роботи, що передбачало проведення регулярних щорічних етнографічних виставок, лекційної роботи, як музейних, так і позамузейних екскурсій. У руслі даної тенденції Василь Григорович також приділяв велику увагу проведенню регулярної культурно-освітньої роботи в очолюваному ним відділі. Систематично здійснювалося оновлення експозиції за рахунок здобутих в численних експедиціях нових матеріалів та проведення екскурсій широкого тематичного спектру [див. додаток 6].

Як завідувач етнографічного відділу багато уваги приділяв В. Кравченко і виставковій діяльності. Взагалі екскурсійно-виставкова робота в зазначений період визначалася однією з основних у справі політичної освіти та виховання трудящих мас. Політичне керівництво країни ставило завдання «...шляхом безпосереднього

⁶⁶³ Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁶⁶⁴ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 142.

⁶⁶⁵ Там само. — С. 142.

⁶⁶⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 19, арк. 36, 37.

наочного ознайомлення і самодіяльного дослідження — вивчення трудящими масами як сучасного стану держави в господарсько-економічному, соціально-побутовому та ідеологічному її проявах, так і процесу її розвитку в найголовніших фазах та етапах»⁶⁶⁷. Отож, реалізуючи дану вказівку, В. Кравченко у 1930–1931 рр. організував та провів виставку «Колгоспний рух в Мархлевському та Пулинському районах за дослідженими матеріалами»⁶⁶⁸. Активно залучав до цієї справи Василь Григорович і своїх аспірантів. Зокрема, маємо свідчення про проходження чергової «Виставки зразків народного мистецтва» на селі (вона мала місце 6.04.31–1.06.31 рр.), яку впорядковував разом з В. Кравченком його учень Н. Дмитрук⁶⁶⁹.

Не оминає своєю увагою науковець і такого важливого аспекту просвітньої діяльності як лекційна робота. Він регулярно виступає з лекціями перед населенням, на базі етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею організовує семінари, активно займається перепідготовкою вчителів і культосвітніх працівників.

Особисто Василь Григорович зазначав, що протягом 1900–1920 рр. ним було прочитано близько 40 лекцій; а в період 1920–1927 років ця цифра вже зростає до 800, а за іншими даними — до 1000⁶⁷⁰. Серед програмних лекцій науковця варто згадати такі з них, як: «Етнографія»⁶⁷¹, «Завдання науки етнографії»⁶⁷², «Звичаєве право на Україні»⁶⁷³, «Суспільно-економічне життя людини і культ», «Матеріальний бік народного побуту», «Походження віри й свята», «Краєзнавство в натурі», «Утворення краєзнавчих місцевих музеїв побуту»⁶⁷⁴, «Про організацію сільських музеїв»⁶⁷⁵, «Значення вивчення побуту нацменів», «Методи проведення колективом краєзнавчої науково-дослідної роботи»⁶⁷⁶; «Культ різдвя-

⁶⁶⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К., 1959. — Т. 1 (1917 — черв. 1941 рр.). — С. 175.

⁶⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1502, арк. 6.

⁶⁶⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 86, 88 зв., 89 зв.

⁶⁷⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 154; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 16.

⁶⁷¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 137 а, арк. 1–36 зв.

⁶⁷² ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 137 б, арк. 75–101.

⁶⁷³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 137 в, арк. 105–115.

⁶⁷⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25.

⁶⁷⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 1–41.

⁶⁷⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

них свят»⁶⁷⁷; «Походження свята Різдва й колядок»⁶⁷⁸; «Про народне право»⁶⁷⁹. Причому лекційні аудиторії вченого були досить різнопланові за своїм складом — це і вчительство, і відвідувачі Житомирського будинку освіти, й учасники Дитячої конференції Волині, і студенти Житомирського Інституту народної освіти, і слухачі Вищих жіночих педагогічних курсів тощо⁶⁸⁰.

Багатолітня праця Василя Кравченка в музейних установах України, сповнена духом творчості та наукового пошуку, дозволила йому не лише залишити після себе добрий слід у практичних справах Волинського, а згодом — Дніпропетровського музеїв, а й сказати своє вагоме слово в теорії музеєвістики. Будучи одним з перших в пореволюційній Україні теоретиків етнографічної та краєзнавчої музейної справи, вчений спеціально присвятив тематиці розвитку музейної справи та музеєзнавства низку наукових розробок. Це: «Утворення музею», «Історичний огляд походження музеїв взагалі», «Про організацію сільських музеїв», «Соціалістичне будівництво і наука», «Програма по улаштуванню етнографічного музею», «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею».

Наскрізною думкою, яка проходила майже через усі праці вченого, була теза про те, що «...Музей — то саме життя! Щодо краєзнавчого музею, то це — інституція, яка собою повинна всебічно репрезентувати певну країну, чи то невеличку її галузь з боків: а) природничого, б) суспільного, та в) культурно-історичного»⁶⁸¹.

Багато цінних теоретичних порад, настанов і практичних рекомендацій стосовно організації музейної справи містить розробка В. Кравченком «Утворення музею». В ній автор наголошував на тому, що музей повинен бути комплексом, але комплексом не механічним, а діалектичним, тобто має відображати зв'язок людини з суспільством, виробничими відносинами. В цій же праці він докладно зупиняється на понятті структури місцевого краєзнавчого музею.

Заслуговує на пильну увагу фахівців і наукова праця В. Кравченка «Історичний огляд походження музеїв взагалі», у якій автор дає огляд музейної справи від античних часів до першого Історичного музею, що був закладений наприкінці XV ст. Всебічно

⁶⁷⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 20, арк. 2.

⁶⁷⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 19.

⁶⁷⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 125 зв.

⁶⁸⁰ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 20, арк. 2; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 19; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 4, арк. 90, 104, 120 зв., 125 зв., 134.

і глибоко розглядає питання закладення музею, детально зупиняється на передумовах, з яких треба виходити, і вимогах яких слід дотримуватись, розпочинаючи цю важливу та відповідальну справу. Зокрема, науковець наголошує на тому, що «...всі культурні нації дивляться на музей, як на одну з своїх вищих культурно-просвітних інституцій, яка мусить їхнім мешканцям навчати показувати — як все те, що минуло, так і те, що існує, а також все те, з чого складається їхнє сучасне життя»⁶⁸². Серед іншого, Василь Григорович зауважує, що цей процес досить складний і відповідальний, вимагає певного досвіду, попередньої підготовки та ознайомлення з цією справою: «Керівник перш за все повинен знати, що музей повинен складатись з усього того, що скласифіковано наукою у відповідні рубрики згідно науковим вимогам і, можна би додати, — вимогам самого життя, ... треба щоб музейний працівник сам став у становище одвідувача — стати в рівень його розуміння»⁶⁸³.

У архіві вченого зберігається ще один рукопис, дотичний до зазначеної проблематики — «Про організацію сільських музеїв». У цій роботі (а це одна з його лекцій, прочитаних перед вчителями) В. Кравченко докладно зупиняється на різних, з його погляду найбільш важливих, практичних рекомендаціях стосовно цього процесу. «Нема що казати — революція річ страшна, — зазначав Василь Григорович, — але власне Україна мусить подякувати їй за те, що національна свідомість через неї якось раптово почала всмоктуватись в селянські маси, зараз же цеє треба вмючи продовжувати... А в цій справі перше місце буде належати учителям...», оскільки саме вчитель «...може зі своїх учнів зробити все те, чого він сам забажає»⁶⁸⁴. Розмірковуючи безпосередньо над самим процесом формування сільського музею, науковець наголошував на абсолютній необхідності проведення серії лекцій з етнографії на учительських курсах з метою закладення основ етнографічних знань, оскільки заснування музею «...вимагає певного досвіду від самого керовника-учителя...»⁶⁸⁵. Крім того, досвідчений музеєвіст-практик наголошував на необхідності залучення до участі в процесі організації музею та набуванні необхідних експонатів широкого

⁶⁸¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 68, арк. 2.

⁶⁸² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 88, арк. 4.

⁶⁸³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 88, арк. 5,6.

⁶⁸⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 4,5.

⁶⁸⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 18 зв.

загалу місцевого населення — школярів, селян⁶⁸⁶. Не оминав увагою вчений і такого суттєвого та важливого аспекту, як правильна та грамотно виконана каталогізація музейних надходжень, зазначаючи, що «...це річ дуже серйозна...»⁶⁸⁷. «На каталог треба дивитись, як на річ першорядну і за нього треба братись одразу, і то, уміючи», — наголошує Василь Григорович⁶⁸⁸. Не повинні були, на думку вченого, майбутні організатори місцевих музеїв нехтувати жодним з трьох складових обліку музейної колекції: первинної обробки експонатів (актування та реєстрація в книзі первинного обліку), інвентаризації (що є основним видом документальної та юридичної охорони експонатів), та — складання допоміжних форм обліку (картотек, додаткових покажчиків, описів, і т. п.). Не випускає науковець з уваги і важливість шкільних екскурсій під керівництвом вчителя. Зокрема, він радив по завершенні її задавати учням завдання по виготовленню макетів, малюнків, детальних описів процесу виробництва і т. п. «Потім, — продовжував свою думку Василь Григорович, — краще має вступити (після спільного з учнями обговорення) до шкільного музею»⁶⁸⁹.

Багато плідних думок та практичних рекомендацій стосовно музейної справи містить і вже згадуваний раніше цикл праць В. Кравченка «Соціалістичне будівництво і наука»⁶⁹⁰. «Музейна справа досить велика та складна, — зазначає науковець, — неможна створення музеїв залишити на поталу долі. В музейному будівництві має існувати загальна струнка система»⁶⁹¹. «Краєзнавство — без керівництва з боку місцевих краєзнавчих музеїв — неможливе, — читаємо в тій же роботі. — Музеї навіть часто з'являються якимись пасинками в справі ... будівництва держави»⁶⁹². Зазначаючи, що важливою ланкою роботи музею є його науково-дослідна робота, Василь Григорович умовно поділяв її на три основні складові: експедиції, виставки, та організація музею⁶⁹³. Причому, вчений наголошував на тому, що в її процесі треба не тільки фіксувати статистику, але й — простежити динаміку досліджуваного об'єкту.

⁶⁸⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 20, 21 зв., 22.

⁶⁸⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 23.

⁶⁸⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 24.

⁶⁸⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 91, арк. 31–36.

⁶⁹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77.

⁶⁹¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 9.

⁶⁹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 1.

⁶⁹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 76, арк. 21.

У вступному слові до цієї праці В. Кравченко зазначав, що довгий час праці у відділі етнографії Волинського науково-дослідного музею показав йому, що «...сама постановка справи взагалі в краєзнавчих музеях поставлена стереотипно-кабінетно, так як вона не мала ув'язки з побутом сучасної живої людини»⁶⁹⁴, робота краєзнавчих музеїв на той час була сконцентрована на здобуванні експонатів. І саме тоді, як згадує Василь Григорович, у нього зародилася принципово нова думка: «...науково-дослідну роботу краєзнавчого музею проводити колективами учнів, робітників і т. д.»⁶⁹⁵. Підкреслюючи надзвичайно важливу роль музею у вихованні людини та розширення її світогляду, В. Кравченко підмічає, що «...людина скоріше засвоює ... матеріал тоді, коли на власні очі бачить його на реальних предметах»⁶⁹⁶. І саме краєзнавчий музей, на думку вченого, у своїх стінах має відображати «як усі місцеві ресурси природних багатств, так і боротьбу людини з природою на підкорення її собі на користь»⁶⁹⁷. «Краєзнавчий музей, — наголошує В.Г. Кравченко, — повинен являти собою вищий науково-дослідний інститут. Тут молоді покоління ... повинні черпати для себе натхнення, шукати широкі шляхи до самостійності — власної творчості»⁶⁹⁸. А для того, щоб дійсно добитися найвищої результативності у науково-дослідній роботі, краєзнавча практика місцевих учбових закладів, підприємства, та місцевий краєзнавчий музей, на думку вченого, мають утворювати ланки єдиного цілого механізму⁶⁹⁹.

Працюючи над проблематикою розробки наукових принципів організації музейної справи, В. Кравченко написав і детальну «Програму по улаштуванню етнографічного музею». У вступному слові до цієї програми науковець зазначав, що діяльність всякого етнографічного музею перш за все має бути спрямована на розробку етнографічних знань про конкретну місцевість, а також — підвищення загального рівня освіти місцевих жителів шляхом наочного огляду зібраних речей⁷⁰⁰.

Про процес обробки нових надходжень до музейної колекції в стислій формі вчений розповідає у роботі «Лабораторна обробка

⁶⁹⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 3.

⁶⁹⁵ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 3 зв.

⁶⁹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 9.

⁶⁹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 9.

⁶⁹⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 13.

⁶⁹⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 20.

⁷⁰⁰ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 28, арк. 1.

речей, що вступили до музею». У ній, зокрема, Василь Григорович зазначає, що правильний та грамотний облік та інвентаризація музейної колекції є необхідною умовою для нормальної роботи музею загалом⁷⁰¹.

Упродовж усієї наукової праці багато уваги приділяв В. Кравченко і вихованню музейних кадрів. Найбільш плідно ця праця просувалася впродовж 1927–1931 рр., коли він обіймав посаду керівника аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею⁷⁰², звідки вийшла ціла плеяда талановитих учених-музеєвістів. Сама ідея створення мережі аспірантур при провінційних музеях мала на меті відновлення існуючого «прориву у підготуванні нової зміни за роки війни та революції (1917–1924)»⁷⁰³ та виховання кадрів молодих музеєвістів високої кваліфікації. А оскільки в Україні не існувало спеціальних закладів, які б здійснювали підготовку цієї категорії науковців, то таке завдання покладалося на місцеві музеї⁷⁰⁴ (див. додаток 1). З цією метою 18 червня 1930 р. Наркомпрос прийняв постанову щодо реорганізації системи музейної освіти. В цьому документі, крім інших заходів, підкреслювалася нагальна необхідність створення інституту аспірантури при центральних музеях з для підготовки висококваліфікованих музейних працівників⁷⁰⁵.

Василь Григорович віддав багато часу та енергії цій важливій справі. Під час трирічного навчання в аспірантурі майбутні науковці, під керівництвом досвідченого вченого через студіювання спеціальної літератури, підготовку та обговорення рефератів та наукових доповідей, запозичення досвіду в інших наукових закладах України, засвоювали ази теоретичної підготовки. Крім того, багато уваги приділялося і практичній науково-дослідній роботі, яка передбачала участь у наукових експедиціях, самостійне

⁷⁰¹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 29.

⁷⁰² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108; ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 26, арк. 14 зв.

⁷⁰³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1467, арк. 17, 17 зв. — з «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 році».

⁷⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1467, арк. 17. — із «Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927/28 операц. році», це є складова «Звіту народного Комісаріату Освіти УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927/28 р.»

⁷⁰⁵ Бюлетень Наркомпроса. — 1930. — №20. — С. 540.; Юрєнева Т.Ю. Підготовка музейних кадрів в 1930-е гг. (інститут музейної аспірантури) // Музей и власть. Сборник научных трудов. — М., 1991. — С. 125.

дослідження та збір матеріалів, систематизацію та обробку здобутих матеріалів із наступним складанням звітів про виконану роботу. Не менш вагомим для підготовки майбутніх науковців було і те, що В. Кравченко був небезпідставно переконаний у необхідності в цій ситуації підготовки не лише дослідників, а і практичних організаторів музеїв — тому, за час навчання в аспірантурі вихованці мали в обов'язковому порядку на практиці пройти усі стадії музейної роботи (консервація, інвентаризація, експонування, проведення екскурсій, складання путівника-провідника за експонатами відділу тощо)⁷⁰⁶.

Досить важливим, на нашу думку, було залучення аспірантів до наукових експедицій, як організованих етнографічним відділом Волинського музею, так і відрядження їх до інших наукових закладів, а саме: Етнографічної комісії ВУАН, Етнографічної секції кафедри української культури тощо⁷⁰⁷.

Що ж до практичного розподілу роботи на три роки навчання в аспірантурі, то він здійснювався за розробленим В. Кравченком планом. Протягом першого року через опрацювання спеціальної літератури відбувалося теоретичне ознайомлення аспірантів з усіма дисциплінами етнографічної науки; на другому році розпочиналася активна дослідницька робота; третій рік був повністю присвячений теоретичній обробці набутих матеріалів. Окрім того, протягом усього часу навчання практикувалися виступи аспірантів з науковими доповідями та рефератами перед робітниками освіти⁷⁰⁸ [див. додаток 3].

Варто зазначити, що як науковий керівник В. Кравченко брав активну участь у процесі навчання та написання наукових досліджень своїх вихованців. Реагуючи на нагальні проблеми молодих науковців, Василь Григорович з готовністю їм допомагав як у виборі та окресленні тематики дослідження, так і висловлював свої зауваження та побажання з приводу їх наукових здобутків⁷⁰⁹. Систематичного характеру набуло проведення з аспірантами семінарів, читання та обговорення написаних молодими науковцями доповідей, регулярні літні виїзди в різні куточки Волинського та Поліського країв для експедиційних досліджень⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 2.

⁷⁰⁷ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 2.

⁷⁰⁸ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 35 зв.

⁷⁰⁹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 6, арк. 13 зв., 14, 29, 33, 57, 60 зв., 63 зв, 72.

⁷¹⁰ Див. Додаток 5.

Під час аналізу проблематики, над якою працювали аспіранти В. Кравченка, звертає на себе увагу поступове розмежування напрямів дослідницьких пошуків, виділення у 1926–1927 роках у структурному підрозділі аспірантури етнографічного відділу Волинського музею підсекцій власне етнології та краєзнавства⁷¹¹.

Вагомий внесок В. Кравченка у виховання молодих науковців був відзначений винесенням йому подяки аспірантури етнографії на зборах аспірантури Волинського музею, що відбулися 11 серпня 1931 р.⁷¹².

Проте політика згортання процесів українізації неминуче негативно відбивається і на краєзнавчій роботі на місцях, обумовлює поступове її згасання та занепад. Врешті, самі за себе говорять такі дані: у 1939 р. музеї УРСР налічували всього-на-всього 155 штатних співробітників⁷¹³. Виявом нового курсу в діяльності музеїв стало приділення виключної уваги організації масової пропаганди при одночасному зниженні уваги до науково-дослідної та фондової робіт. Від музеїв очікувалася практична участь у всіх політичних кампаніях країни, що, врешті, не було чимось винятковим на той час. І Всеросійський музейний з'їзд, що мав місце у грудні 1930 р. у Москві, проголосив кінцевою метою діяльності музеїв масову просвітницьку роботу, скеровану на формування марксистсько-ленінського світогляду, наголосивши, що основою для подібної діяльності має бути наукова робота, а засобом — експозиційна⁷¹⁴; висунув завдання обов'язкового створення в музеях відділів соціалістичного будівництва⁷¹⁵. Звичайно, що подібне рішення автоматично набувало загальносоюзного масштабу, а втілення його в життя було просто справою часу. А це, у свою чергу, детермінувало кардинальну зміну пріоритетів у музейному будівництві, принісши корінну перебудову музейних експозицій. Тепер стояло завдання не стільки дослідити, як проілюструвати «...у формі логічних понять...» історію розвитку суспільно-економічних

⁷¹¹ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 7, арк. 61 зв.

⁷¹² ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101 зв.

⁷¹³ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 206.

⁷¹⁴ Труды I Всероссийского музейного съезда. — М., 1931. — Т.1. — С. 87.

⁷¹⁵ Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XIII — XX вв.) // Сборник научных трудов. — М., 1991. — Часть I. — С. 142.

формацій. Такий підхід обумовлював відповідну боротьбу з «безідейним» показом речей — так званим «речовим фетишизмом».

Результатом подібних безпрецедентних дій стало знецінення музейних колекцій, їхнє зубожіння, безповоротна загибель численної кількості цінних та рідкісних експонатів. Саме у такому ключі було здійснено перебудову і у Волинському музеї, внаслідок якої непоправної шкоди зазнала до цього часу багата музейна колекція. Звичайно, що страшенно постраждало від цього і улюблене дітище Василя Григоровича — зібрання етнографічного відділу. «З мого етнографічного музею в Житомирі 2/3 здали в брукхт лише тому, що там була показана еволюція історичного розвитку певних процесів виробництва, — з неприкритою гіркотою і боєм пише В. Кравченко до свого товариша Т. Подрябіннікова, — отже, зовнішній вигляд, або «шовінізм» чумацького воза, кепсько впливали на деякі естетичні емоції нового керівника (директора музею. — Авт.), тому й руйнація»⁷¹⁶.

«Нове» трактування призначення музеїв, принципів формування їх експозицій входило у глибоке протиріччя з концептуальними поглядами досвідченого музеєвіста, викликало в нього різке неприйняття. Адже В. Кравченко вважав, що музейні експонати — речові свідки минулих епох — мають слугувати невичерпною темою для розуміння розвитку самого життя людства. «А якщо так, то невже їх треба викидати лише для того, щоб вони однією своєю присутністю в музеї не могли викликати у ідилічно настроєних квасних патріотів шовіністичних згадок про минуле їх батьківщини?» — читаємо в праці «Соціалістичне будівництво і наука», написаній вченим у 1944 р. уже у вигнанні, в м. Ростові-на-Дону⁷¹⁷.

Таким чином, можна з впевненістю констатувати, що Василь Кравченко зробив суттєвий внесок у розвиток вітчизняного народознавства, його фольклористично-етнологічна діяльність перебувала у тісному зв'язку з розвитком тогочасної української науки, а отже — відбивала як безперечні успіхи, так і певні недоліки, спричинені проблемами становлення молодшої наукової галузі, а також ідеологізацією суспільного життя країни в часи становлення тоталітаризму.

Формування В. Кравченка як етнологіка-практика та етнологіка-теоретика відбувалося під впливом і під безпосереднім керівництвом

⁷¹⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 537 а, арк. 89, 89 зв.

⁷¹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 77, арк. 13.

вом одного з основоположників вітчизняного народознавства Б. Грінченка; згодом важливу роль у становленні його наукових прийомів, методики та методології дослідницької праці відіграла тісна співпраця з Товариством дослідників Волині, а ще пізніше — комісіями для вивчення звичаєвого права, історичної пісенності, культурно-історичної, етнографічної, кабінетом примітивної культури Всеукраїнської Академії Наук.

Надзвичайно широким і багатоплановим був спектр наукових зацікавлень ученого. Зокрема, він охоплював проблеми розвитку етнології, фольклористики, історичного краєзнавства, діалектології. Науковим кредо В. Кравченка було комплексне, всебічне вивчення народного життя у всій різноманітності його форм і проявів, як у зрізі матеріальному, так і духовному. Внаслідок цього, в науковому доробку вченого містяться праці, присвячені з одного боку монографічному дослідженню різноманітних промислів і виробничих галузей, характерних для Волинського краю, а з другого — вірувань, звичаїв, обрядовості, пісенної культури, звичаєвого права та інших проявів духовної культури волинян. Причому зацікавлення викликали не лише життя, побут, вірування автохтонного населення. Чимало уваги приділялося вивченню особливостей проявів матеріальної і духовної культур численних національних меншин, які населяли край (німців, поляків, євреїв, чехів).

Важливою особливістю наукової праці В. Кравченка було широке практичне втілення наукових здобутків у галузі фольклорно-етнологічної праці через організацію краєзнавчих музеїв, етнологічних гуртків.

Багато уваги приділяв учений популяризаторській діяльності, яку здійснював у формі лекційної пропаганди, організації семінарів, курсів перепідготовки працівників освіти і культури тощо.

Прийоми і методи організації пошукової роботи ґрунтувалися на залученні до неї широких кіл громадськості (вчителів, учнів, слухачів педагогічних курсів, селян-ентузіастів). За глибоким переконанням ученого-народознавця, сам колективний характер збирацької роботи забезпечував найбільший успіх. Причому, В. Кравченко прагнув до налагодження постійних контактів зі своїми респондентами, допомагав їм у розширенні народознавчих знань та спонукав до створення місцевих краєзнавчих осередків.

Надзвичайно важливе місце в теоретичному доробку В. Кравченка займали проблеми організації музейної справи, якій він віддав більшу частину свого життя. На думку вченого, музей мав

являти собою цілісний комплекс, відбивати зв'язок людини з суспільством. Відштовхуючись від такого розуміння призначення музейних установ, Василь Григорович протягом усього життя невтомно працював над поповненням і вдосконаленням колекцій етнографічних відділів Волинського, а згодом — Дніпропетровського музеїв.

Чимало сил й енергії Василь Григорович віддав підготовці високоосвічених музейних фахівців через їх навчання в аспірантурі, а згодом — здійснення керівництва подальшої праці в місцевих дослідницьких і музейних установах.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Зібраний і проаналізований у дослідженні матеріал про життя, суспільно-політичну, наукову та науково-організаційну діяльність Василя Григоровича Кравченка дає всі підстави говорити про неординарність його особистості як людини, громадянина та вченого. Поза всяким сумнівом, Василь Григорович залишив помітний слід в історії розвитку національного руху в Україні. Вагомим є його внесок й у розвиток вітчизняної етнології, фольклористики, діалектології, музейної справи, історичного краєзнавства. Теоретичні узагальнення та практичні рекомендації вченого в цих галузях гуманітарних знань сприяли поступові української науки на етапі її становлення. Зберігають свою цінність вони і нині.

Аналізуючи наукову діяльність ученого, варто наголосити, що спектр його наукових зацікавлень вражає своєю широтою та багатоплановістю. Так, Василь Кравченко цікавиться проблемами розвитку етнології, фольклористики, історичного краєзнавства, релігієзнавства, діалектології тощо. Народознавчі праці дослідника відзначаються комплексністю і всебічністю вивчення народного життя, врахування різноманітності його проявів і форм, причому, як у зрізі матеріальної, так і духовної культури. Внаслідок сповідування таких принципів наукової праці в доробку вченого містяться, з одного боку, монографічні дослідження різноманітних промислів і виробничих галузей, а з другого — вірувань, звичаїв, обрядовості, пісенної культури, звичаєвого права та інших проявів духовної культури волинян. Привертає увагу і той факт, що зацікавленість у Василя Григоровича викликали не лише життя, побут, вірування автохтонного населення Волині, а й численних національних груп, які населяли край (поляків, євреїв, німців, чехів та ін.). Характерною рисою наукової праці Василя Кравченка в царині народознавства було залучення до пошукової, збирацької роботи широких кіл громадськості (вчителів, учнів, студентів, слухачів педагогічних курсів, ентузіастів з місьць). Вчений був переконаний, що саме колективний характер збирацької роботи може забезпечити розширення географії пошуків, гарантуватиме успіх загалом.

У науковому доробку вченого, поруч із дослідженнями власне етнологічного плану, значне місце посідають проблеми організації музейної справи. Це й не дивно, адже саме з діяльністю музейних установ (передовсім Волинського науково-дослідного музею)

була пов'язана більша частина його життя. У царині музейної справи Василь Григорович сповідував принцип, що музей має становити цілісний комплекс, відбивати зв'язок людини з суспільством. На музей Кравченко дивився як на важливий засіб виховання національно-свідомих громадян. Отож протягом усього життя вчений не лише наполегливо працював над поповненням колекцій та вдосконаленням експозицій Волинського науково-дослідного музею, а й віддав чимало сил і часу для того, щоб у краї з'явився цілий ряд міських, сільських, шкільних музеїв. Саме вони, на думку вченого, мали засвідчити зв'язок поколінь, і саме вони повинні були допомагати у вихованні молодого покоління. Тісно перегукувалися з таким баченням ролі музею у вихованні молоді зусилля Кравченка, спрямовані на популяризацію народознавчих знань. Вчений віддає багато часу організації серед волинян лекційної пропаганди, проведенню семінарських занять, курсів перепідготовки працівників освіти й культури. Завдяки зусиллям Василя Григоровича у краї виникає цілий ряд етнографічних гуртків, які не лише пропагують народознавчі здобутки, а й допомагають в організації етнологічних досліджень життя і побуту земляків.

Окрім того, варто відзначити, що науковий доробок народознавця високо оцінюється представниками академічної науки, широко використовується у їх теоретичних доробках. Отже, з впевненістю констатуємо, що напрями наукових досліджень В. Кравченка йшли у контексті пріоритетних завдань тогочасної вітчизняної науки, а їх теоретичний рівень відповідав вимогам передової академічної науки.

Утвердження в країні тоталітарного режиму спричиняє згорання політики «коренізації», сплеск репресій стосовно національно-свідомої інтелігенції. В нових умовах влада потребувала вже не музеїстів-учених, а музеїстів-ідеологів. В. Кравченко, який відзначався активністю в роки визвольних змагань і неодноразово демонстрував свою національно-свідому позицію, згодом не лише не відповідав цим новим завданням, а й викликав недовіру влади. Внаслідок чого Василь Григорович як «антирадянськи» налаштований «український шовініст», котрий проводив агітацію, «направлену на відокремлення України», в числі перших відчув на собі караючі функції тоталітарного режиму. Вже під час першого акту великої трагедії кінця 20-х рр., так званого процесу «СВУ», вченого було заарештовано і віддано під слідство. І хоч сфабрикованих

слідчими матеріалів було недостатньо для притягнення В. Кравченка до судової відповідальності, звинувачення в антирадянській діяльності стають причиною звільнення з роботи та непереборною перешкодою для продовження наукових досліджень.

Останнє десятиліття життя вченого, наповнене поневірками, матеріальною скрутою, безрезультатними пошуками справедливості, намаганнями повернутися до наукової праці, змусили його відчувати на собі весь трагізм долі подвижників українського національного відродження.

Таким чином, аналіз життя, суспільно-політичної і наукової діяльності Василя Григоровича Кравченка переконують у тому, що він залишив помітний слід в історії українського національного руху, зробив суттєвий внесок у розвиток вітчизняного народознавства. У суспільно-політичному плані йому була притаманна чітка громадянська позиція, активістський тип політичного мислення. Фольклорно-етнологічна діяльність ученого перебувала у генетичному зв'язку з розвитком тогочасної української народознавчої науки, внаслідок чого відбила як її безперечні успіхи, так і певні недоліки, зумовлені проблемами становлення молодій галузі, а також дискримінаційними заходами російського самодержавства та ідеологізацією суспільного життя в умовах становлення тоталітаризму. Проте загалом науковий спадок Василя Кравченка є значним, високопрофесійним, містить у собі чимало по-справжньому унікальних матеріалів, які й понині зберігають свою наукову цінність.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

<i>ІР НБУ</i>	Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського
<i>БУД</i>	Братство української державності
<i>БУПП</i>	Будинок примусової праці
<i>вид.</i>	видання
<i>вип.</i>	випуск
<i>ВИШ</i>	Вища школа
<i>ВКП(б)</i>	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
<i>ВСНГ</i>	Вища Рада Народного Господарства
<i>Вукопіс</i>	Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини
<i>ВУАН</i>	Всеукраїнська Академія наук
<i>ВУЦВК</i>	Всеросійський центральний виконавчий комітет
<i>ВЦРПС</i>	Всесоюзна Центральна Рада Професійних Союзів
<i>ВЧК</i>	Всеросійська Надзвичайна Комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем
<i>Головліт</i>	Головне управління при Совміні СРСР по охороні державних таємниць та друку
<i>Головмузей</i>	Головне управління в справах музеїв та охорони старовини Наркомпросу РСФСР
<i>Головнаука</i>	Головне управління науковими, музейними та науково-художніми установами Наркомпросу РСФСР
<i>ДАЖО</i>	Державний архів Житомирської області
<i>див.</i>	дивись
<i>ІМФЕ</i>	Сектор рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України імені М.Т. Рильського
<i>ІНО</i>	Інститут народної освіти
<i>ІР НБУВ</i>	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського
<i>КДБ</i>	Комітет державної безпеки
<i>КС</i>	«Киевская старина»
<i>ЛНВ</i>	«Літературно-Науковий Вісник»
<i>м.</i>	місто, містечко
<i>НАНУ</i>	Національна Академія наук України
<i>Наркомос, НКП</i>	Народний комісаріат освіти

<i>НКВС</i>	Народний комісаріат внутрішніх справ
<i>НТЕ</i>	«Народна творчість та етнографія» (журнал)
<i>НТШ</i>	Наукове товариство імені Т. Шевченка
<i>обл.</i>	область
<i>ОДПУ</i>	Об'єднане державне політичне управління
<i>пов.</i>	повіт
<i>прим.</i>	примітка
<i>проф.</i>	професор
<i>р.</i>	рік
<i>РКК</i>	Республіканський комітет краєзнавства
<i>р-н</i>	район
<i>«РОБОС» (спілка)</i>	Спілка робітників освіти
<i>с.</i>	село
<i>СВУ</i>	Спілка визволення України
<i>СНР</i>	Союз наукових робітників
<i>т.</i>	том
<i>т-во</i>	товариство
<i>т. д.</i>	Так далі
<i>т. п.</i>	Тому подібне
<i>ТУП</i>	Товариство українських поступовців
<i>УПСФ</i>	Українська партія соціалістів-федералістів
<i>УСФ</i>	Українські соціалісти-федералісти
<i>ЦБК</i>	Центральне бюро краєзнавства
<i>ЦВК</i>	Центральний виконавчий комітет
<i>ЦДАВО України</i>	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
<i>ЦДІА</i>	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
<i>ЦК</i>	Центральний комітет

ДОДАТКИ

Додаток 1 Хронологічний показник творчості Василя Кравченка

Наукові роботи

1917

Особисті начерки В.Г. Кравченка (1917 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 5, од. зб. 617, арк. 64–99.

1921

Кравченко В.Г. Волинь. Науковий нарис (1921 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 96, арк. 57–81.

1922

Старий. До майбутніх етнографів Волині // Селянська біднота. — Житомир, 1922. — 23 вересня.

1924

Кравченко В.Г. Короткий історичний огляд про походження крашанки та писанки на Паску (1924 р.). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 27, арк. 63–70.

1925

Кравченко В.Г. Лабораторна обробка речей, що вступили до музею (1925 р.). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 29, 3 арк.

1926

Кравченко В.Г. Матеріали до складання етнографічної карти Дніпропетровщини» (1926–1933 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 162, 121 арк.

1927

Кравченко В.Г. Краєзнавство в натурі (методика краєзнавчої роботи) (1927 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 68, 31 арк.

Кравченко В.Г. Техніка краєзнавчої (науково-дослідної) праці в натурі (1927 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 69, 59 арк.

Кравченко В.Г. Німецькі та чеські колонії на Волині // Знання. — 1927. — №9.

1928

Кравченко В.Г. Шопка (Вертеп) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 6. — С. 41–54.

Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67–144; Передмова. — С. 3.

1940

Кравченко В.Г. Наука і будівництво соціалізму (1940 р., 1942 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 76 (укр. мовою), 70 арк.

Кравченко В.Г. Наука і будівництво соціалізму (1940 р., 1942 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 74 (рос. мовою), 70 арк.

1941

Кравченко В.Г. Методика по збиранню етнографічного матеріалу (1941–1942 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 75, 60 арк.

1944

Кравченко В.Г. Соціалістичне будівництво і наука (1944 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 77, 98 арк.

1945

Кравченко В.Г. Масова підготовка наукових кадрів в період соціалістичного будівництва (1945 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 78.

1995

Кравченко В. Щоденник / Підготовка до друку Ю. П'ядик // Неопалима купина. — К., 1995. — №7–8. — С. 25–48.

б/д

Кравченко В.Г. Політехнізація школи (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 80, 91 арк.

Кравченко В.Г. Коротенький нарис історії руху та розвинення сект на Волині (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 82, 16 арк.

Кравченко В.Г. Волинь (нарис) (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 83, 15 арк.

Кравченко В.Г. Дещо про фольклор та чумакування (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 84, 32 арк.

Кравченко В.Г. Історичний огляд походження музеїв взагалі (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 88, 21 арк.

Кравченко В.Г. Утворення музею (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 90.

Кравченко В.Г. Про організацію сільських музеїв (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 91, 41 арк.

Кравченко В.Г. Про організацію сільських музеїв (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 92, 41 арк.

Кравченко В.Г. Різні замітки та уривки з робіт по краєзнавству (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 93, 22 арк.

Ключі до записів В. Кравченка (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 136 а.

Різні замітки В. Кравченка (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 136 в, д, 20 арк.

Монографічні описи

1924

Кравченко В.Г. Екскурсія студентів Житомирських курсантів в справі дослідження за гончарським виробництвом до м. Троянова Житомирської округи (1924 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 145 а, 23 арк.

Кравченко В.Г. Народне (звичаєве) право в с. Гладковичі Овруцького повіту Коростенської округи на Волині (1924 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 156 б, арк. 5–20.

1925

Кравченко В.Г. Обстеження м. Коростеня та с. Іскорости вчителями Коростенської округи (1925 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 147, 197 арк.

Кравченко В.Г. Обслідування села Денешів вчителями Житомирської округи за програмами й вказівками зав. етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею В.Г. Кравченка (1925, 1926 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 148, 68 арк.

1927

Кравченко В.Г. Обслідування передмістя Житомиру — Мальванки під час перепідготовки вчителів нацменів (німці й поляки)

Волині. Етнографічний опис (1927 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 149, 41 арк.

1928

Кравченко В.Г. Збірка етнографічних матеріалів: звичаєве право в с. Бегах на Коростенщині. Записав Кравченко В. (1928 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 158–159, 228 арк.

1929, 1930

Кравченко В.Г. Пулинський український колгосп імені 12-річчя Жовтня (1929–1930 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 157, 97 арк.

Кравченко В.Г. Житомирська єврейська сільськогосподарська артіль «Друкар-колективіст» (1929–1930 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 157 б, 28 арк.

Волинський музей. Німецький колгосп «Стара Буда» Пулинського району на Волині (1929 р.). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 39, 150 арк.

Волинський музей. Мархлевський порцеляновий завод — монографічне вивчення (1929–1932 рр.). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 40–41; 58–61, 203 арк.

1930, 1931

Кравченко В.Г. Синьгурський колгосп (1930–1931 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 157 в, 16 арк.

Кравченко В.Г. Мар'янівський колгосп імені 12-ти річчя Жовтня (1931 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 157 г.

б/д

Кравченко В.Г. Етнографічний опис с. Рижани Володарського району Житомирської обл., зроблені гуртками за програмами і вказівками В.Г. Кравченка (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 152 б, 50 арк.

Кравченко В.Г. Єврейський колгосп в м. Пулинах (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 157 д, 4 арк.

Рукописні журнали

Етнограф. — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 67–80;

Краєзнавство. — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 81–82.

Творець-пролетар (літературної студії при Житомирських українських педагогічних курсах імені Драгоманова). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 85–87.

рукописні журнали «Побут людей» (Коднянської трудшколи), «Бджілка» (сільськогосподарської школи с. Турчинівка Житомирської області), «Світ» (2-ї Будівельної профшколи імені Артема, м. Житомир). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 88–90.

Програми-запитальники

1921

Кравченко В.Г. Програма по збиранню матеріалів з етнографії (1921 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 99, 150 арк.

Кравченко В.Г. Етнографічний програм (1921 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 100, 211 арк.

Кравченко В.Г. Програма по улаштуванню Етнографічного музею. Перероблено і пристосовано до збирання матеріалів в межах України (1921 р.). — ІМФЕ, ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей», од. зб. 28, 16 арк.

1922

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про народну медицину (1922–1930 рр.) — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 103, 53 арк.

1923

Кравченко В.Г. Інструкція та короткий програм-схема до збирання фольклорних та етнографічних матеріалів (1923 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 101, 26 арк.

Кравченко В.Г. Програми про житло (1923–1924 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 107, 18 арк.

1924

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про обрядовість річного циклу (1924 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 111, 37 арк.

1926

Кравченко В.Г. Програми по дослідженню німецької колонії (1926 р.), нім мова. — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од зб. 102, 11 арк.

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та ін. обряди, сполучені з народженням (1926 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 124, арк. 8–187.

1927

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про народний одяг (1927 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 119, 46 арк.

Кравченко В.Г. Програм вивчення гончарства // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — №2. — С. 11–15; №3. — С. 17–19.

Кравченко В.Г. План для дослідження за процесом певного виробництва чи то заняття // Бюлетень Бердичівської Окрнаросвіти. — 1927. — №5–7.

1928

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про народне мистецтво (1928 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 104, арк. 54–60.

Кравченко В.Г. Програми про обслідування торжища (1928 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 109, арк. 116–162.

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про народні вірування та уявлення (1928–1931 рр. та б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2. од. зб. 123, арк. 1–41 зв.

1929

Кравченко В.Г. Програма по вивченню кооперації (1929 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 117, 12 арк.

1933

Кравченко В.Г. Програми-схеми по збиранню матеріалів до проведення колективом монографічного вивчення радгоспів, колгоспів, сільськогосподарських товариств, комун (1933 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 126, 74 арк.

1940

Кравченко В.Г. Загальні програми для дослідження колгоспів, підприємств, занять (1940 р.). — ІМФЕ, ф. 15, оп. 2, од. зб. 74, «Кравченко В.Г.», 10 арк.

б/д

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про пережиткові соціальні інституції (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 105, арк. 61–66.

Кравченко В.Г. Програми: обряди, сполучені з сватанням, заручинами й весіллям (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 112, арк. 38–144.

Кравченко В.Г. Програми: вмирання, похорон та ін. обряди, що відбуваються за небіжчиків (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 113, арк. 145–199.

Кравченко В.Г. Коротенький програм. Юдейський календар (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 120, 2 арк.

Кравченко В.Г. Програми по збиранню матеріалів про дитячі гри та лічилки (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 121, арк. 52–56.

Кравченко В.Г. Програма по вивченню культурних закладів (школи, хати-читальні, сільбудинка, лікнепа) (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 127, 2 арк.

Кравченко В.Г. Програми: відношення місцевого селянства до комуни, а комунарів до церкви (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 128, арк. 183–185.

Програми до збирання етнографічних матеріалів по народному (звичаєвому) праву (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 129, 255 арк.

Кравченко В.Г. Програма до монографічного дослідження селища й садиби та їх розвинення (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 79, 20 арк.

Кравченко В.Г. Як і що досліджувати (програма). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», од. зб. 705, 11 арк.

Лекції

1921

Лекції з етнографії В. Кравченка (1921–1924 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 137 а, 36 арк.

Кравченко В.Г. Лекції з етнографії (1921–1924 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 137 б.

1924

Завдання науки етнографії. Лекція, прочитана в 1924 р. на ЖУПК Кравченком, рукопис. — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», од. зб. 137б, арк. 75–101.

1991

Кравченко В.Г. Про чумакування. З лекцій, прочитаних перед студентами Житомирських вищих педагогічних курсів / підготовка до друку М. Малюк // Україна. — 1991. — Вип. 25. — С. 191–197.

б/д

Кравченко В.Г. Звичаєве право на Україні (лекція) (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 137 в, арк. 105–115.

Етнографічні матеріали

1882

Кравченко В.Г. Етнографічні записи з Волині, фольклорні матеріали (1882–1904 та 1889–1901 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 186 а-в — 195.

1895

Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б.Д. Гринченко. — Чернигов, 1895. — Т. 1, 2.

1899

Кравченко В.Г. Из народных рассказов о проклятых детях // Киевская старина. — 1899. — Т. XXVI. — С. 772–774.

1902

Кравченко В.Г. Свадьба в селе Курозванах. — Житомир, 1902. — 34 с.

1911

Кравченко В.Г. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир: Друк. «Робітник», 1911. — Т. 1, XIV. — 200 с.

1914

Кравченко В.Г. Этнографические материалы, собранные в Волынской и соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1911. — Т. 5; 1914. — Т. 12.

Кравченко В.Г. Частушки та пісні, зібрані в Горьківській, Удмуртській, Московській, Володимирській та Ростовській областях (1914–1936 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 193, 147 арк.

1920

Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. — Житомир: Друкарня «Робітник», 1920. — Т. 3. — 160 с.

Кравченко В.Г. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали. — Житомир: Друк. «Робітник», 1920. — 160 с.

1925

Кравченко В.Г. Калинівські пісні // Етнографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 62–65.

Кравченко В.Г. Єврейські обряди та ін. (1925–1926 рр.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 228, 21 арк.

1926

Кравченко В.Г. Осапатова долина // Етнографічний вісник. — 1926. — Кн. 2. — С. 50–61.

Кравченко В.Г. Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську. До статті К. Грушевської «Дума про пригоду на морі поповича» // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1 і 2. — С. 150–151.

1927

Кравченко В.Г. Вогонь (матеріал, зібраний на Правобережжі) // Первісне громадянство. — 1927. — Кн. 1–3. — С. 147–182.

Кравченко В.Г. Псалми, що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 71–78.

Кравченко В.Г. «З недавнього минулого Волині» (1927 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», од. зб. 704. — 11 арк.

1928

Кравченко В.Г. Обряди, сполучені з сватанням, заручинами та весіллям (1928 р.). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», од. зб. 704 а, 22 арк.

1995

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис про Волинь / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Берегиня. — К., 1995. — №1–2. — С. 14–25; 1995. — №3–4. — С. 111–121.

1996

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис (про Волинь) / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Древліани: Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: інститут народознавства НАНУ. — 1996. — С. 257–283.

б\д

Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю в межах Волині. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир: Друкарня «Робітник», б/д. — Т. 1. — 312 с.; Т. 2. — 200 с.

Кравченко В.Г. З недавнього минулого Волині // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. — С. 466–472.

Кравченко В.Г. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Васильом Кравченком. — Житомир: Друкарня «Робітник», б/д. — Т. 2, IV — 312 с.

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис (про Волинь) (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 1, од. зб. 81, 38 арк.

Кравченко В.Г. Калатало (розвідка). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 70.

Кравченко В.Г. Про горілку та самогон. — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 71.

Кравченко В.Г. Про гуральництво (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 79, 133 арк.

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 81.

Кравченко В.Г. Вода (коротенький нарис, прикмети, прислів'я, приказки про воду) (б/д). — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 2, од. зб. 85, 8 арк.

Кравченко В.Г. Сватання у євреїв. — ІМФЕ, ф. 15 «Кравченко В.Г.», оп. 3, од. зб. 229.

Літературні праці

1902

Кравченко В.Г. Буденне життя. Психологічні малюнки. — Львів, 1902. — 301 с.

1909

Кравченко Василь. Над морем // Літературно-науковий Вісник. — 1909. — Кн. 4.

Додаток 2
Показники розвитку та наповнення аспірантур
при музеях у 1925–1928 рр.*

№	музеї	спеціальність	з якого року існує	кількість аспірантів на 1928 р.
1	Одеський історико-археологічний музей	Класична археологія, епіграфіка, матеріальна культура, мистецтво	1925–1926	3
2	Всеукраїнський музейний городок	Порівняльна історія культур, історія українського друкарства, українське мистецтво	1925–1926	5
3	Харківський музей українського мистецтва	Українське мистецтво	1927–1928	1
4	Київський музей мистецтв	Західноєвропейське мистецтво	1925–1926	2
5	Дніпропетровський краєзнавчий музей	Археологія, українське народне мистецтво	1925–1926	1
6	Волинський науково-дослідний музей	Геологія, етнографія	1927–1928	5
7	Всеукраїнський історичний музей імені Шевченка	Українське мистецтво, археологія, епіграфіка	Передбачається ввести	

* Витяг з Доповідної записки про музейну справу в УРСР у 1927–1928 операційному році (Звіт Наркомосу УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927–1928 р., статистичні відомості пор державні музеї за 1927 р.). — ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1467, арк. 17 зв.

Додаток 3
Календар праці аспірантури при етнографічному
відділі Волинського державного музею *.

Термін	Тема	Доповідач
1	2	3
8.03.1928 р.	Завдання та обсяг етнографії як науки в минулому й тепер	Я.С. Зелениця
5.04.1928 р.	Основи світогляду первісної людини	І.А. Піонтківський
3.05.1928 р.	Матеріальний бік побуту.	М.С. Сивайов
7.06.1928 р.	Земельне право в с. Дідковичах (звичаєве право)	Н.К. Дмитрук
липень та серпень 1928 р.	Дослідчі роботи на периферії	
13.09.28 р.	Шлюбне право (звичаєве право)	Я.С. Зелениця
11.10.28 р.	Фольклор	І.А. Піонтківський
8.11.28 р.	Народне мистецтво	М.С. Сивайов
6.12.28 р.	Спроба стаціонарного дослідження в с. Дідковичах	Н.К. Дмитрук
23.09.30 р.	Ткацтво	Ю.В. Герасимчук
7.10.30 р.	Нове в музейній справі	Г.П. Ілюченко
23.11.30 р.	Бджільництво	Я.С. Зелениця
7.11.30 р.	Археологія	(семінар)
23.11.30 р.	Народне будівництво на Волині	М.С. Сивайов
7.12.30 р.	Діалектичний матеріалізм	(семінар)
23.12.30 р.	Підсумки обробки матеріалів по дослідженню колгоспів (польського) при с. Дзікунках і м. Пулина	(семінар)
7.01.31 р.	Археологія	(семінар)
23.01.31 р.	Сектантство на Волині	І.А. Піонтковський
7.02.31 р.	Діалектичний матеріалізм	(семінар)
23.02.31 р.	Народне будівництво за писаними джерелами	М.С. Сивайов

* Складено на основі: ІМФЕ, ф. 16/7, арк. 5, 5 зв., 37; Там само, ф. 16/31, арк. 7 зв., 8.

1	2	3
7.03.31 р.	Студювання краєзнавчої літератури	Н.К. Дмитрук
23.03.31 р.	Скотарство	В.П. Забродський
7.04.31 р.	Нове в етнографічній науці	(одноденний семінар)
23.04.31 р.	Народженець у єврействі	О.О. Ліпман
7.05.31 р.	Гончарство	Н.К. Дмитрук
23.05.31 р. — 7.06.31 р.	Розроблення проекту плану літньої краєзнавчої праці	
25.06.31 р. — 1.09.31 р.	Дослідча робота на периферії	

Додаток 4
«Список головнішої літератури,
що мають простудіювати аспіранти секції
етнографії при Волинському державному музеї*

1. Тахтаров К.М. Очерк по истории первобытной культуры. — М., 1907.
2. Тайлор. Антропология.
3. Деникер. Человеческие рассы.
4. Проф. Ратцель. «Народоведение». — Т. 1, 2.
5. Шурц Г. История первобытной культуры. — Вып. 1, 2. — М., 1923.
6. Вейле К. Хімічна та механічна технологія первісних народів.
7. Пынин А. История русской этнографии.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1-9.
9. Грушевський М.С. Історія української літератури. — Т. 1-5.
10. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. — Ч. 1. — К., 1893.
11. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. — К., 1890.
12. Волков Ф.К. Украинский народ в его прошлом и настоящем (этнографические особенности украинского народа).
13. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный Край. — Т. 1-7.
14. Афанасьев-Чужбинский. Быт малорусского крестьянина.
15. Грінченко Б.Д. Етнографічні матеріали. — Т. 1-3. — Чернівці.
16. Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали. — Т. 1-3. — Житомир.
17. Братченко А.В. Домашняя жизнь Волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки.
18. Братченко А.В. Волынское Полесье, его прошлое и настоящее.
19. Братченко А.В. Немецкие колонии в Волынской губернии.
20. Перлштейн А. Волынское Полесье.
21. Праці Потебні, Веселовського та ін.
22. Zelenin D. Ostlawische (russische) Volkskunde. — Berlin, 1927.
23. Феноменов М.Я. Современная деревня. Опыт краеведческого исследования одной деревни.

*Складено на основі: ІМФЕ, ф. 16/7, арк. 7, 8.

24. Н. і В. Харузіни. Етнографія. — Москва.
25. Таранушенко С.А. Мистецтво Слобожанщини.
26. Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — Київ.
27. Кристер А.С. Програми до збирання звичаєвого права. — Київ, 1925.
28. Записи Русского Географического Общества по отделению этнографии. — Т. I — XXXIX.
29. Этнографическое обозрение. — Москва.
30. Киевская Старина. — Киев.
31. Записки Українського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові.
32. Труды Общества Исследователей Волыни. — Т. 1, 5, 12.
33. Живая Старина. — Петроград.
34. Художественный фольклор.
35. Этнография (1926–1929). — Москва — Ленинград.
36. Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН (1920–1929 рр.). — Київ
37. Україна (1924–1929). — Київ.
38. Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1925–1928). — Київ.
39. Етнографічний Вісник ВУАН (1925–1929). — Київ.
40. Краеведение. — Москва.
41. Краєзнавство. — Харків.
42. Большая Советская Энциклопедия.
43. Энциклопедический Словарь Брокгауза и Эфрона.

Додаток 5
«Тематичний план праці аспірантів «*

I. Теоретична підготовка

1. Етнографія

Матеріальний бік побуту:

- а) промисли й заняття;
- б) народна техніка;
- в) житло;
- г) одяг;
- д) їжа, напої та ін.

2. Фольклор.

- а) казки, народні пісні, приказки, загадки, звичаї та ін.

3. Народне мистецтво.

- а) образотворче народне мистецтво;
- б) народна музика та ін.

4. Звичаєве право.

- а) родинне право;
- б) спадкове право;
- в) речове право;
- г) право зобов'язань.

III. Дослідча праця.

За об'єкт береться одне з селищ, де й провадиться стаціонарне дослідження за окремими програмами, детально опрацьованими.

IV. Праця у музеї.

- а) наукова обробка експонатів у лабораторії відділу;
- б) реставрація майна (каталог, картки);
- в) монтажування;
- г) консервація;
- д) експонування за відповідними методами;
- е) складання Провідника за об'єктами відділу;
- ж) проведення екскурсій, як за об'єктами музею, так і з окремими групами.

* ІМФЕ, ф. 16/7, арк. 2 зв., 3 — розроблена В. Кравченком.

Додаток 6
Динаміка зростання кількості експонатів
етнографічного відділу
Волинського науково-дослідного музею
за 1923–1927 рр.*

<i>Рік</i>	<i>Кількість експонатів (одиниць зберігання)</i>
1923	1501
1924	1594
1925	1633
1926	1749
1928	1897

* *Складено на основі:* ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 262, арк. 96 («Річний звіт Волинського Н/Д музею за 1924/25 академічний рік»); Там само, ф. 166, оп. 4, од. зб. 190, арк. 3 («Годовой отчет Волинского Н/И музея за 1923/24г. (январь — март)»); Там само, ф. 166, оп. 5, од. зб. 729, арк. 312 («Звіт Волинського Н/Д музею за другий квартал 1923/24 рр. (січень — березень)»); ІМФЕ, ф. 16/5, арк. 152 зв. («Щоденники етнографічного відділу Волинського музею. 1828 р.»); Там само, ф. 16/7, арк. 12 («Праця етнографічного (побутового) відділу Волинського музею за 1926/27 рр.»); Афанасьєв І.І. Установи народної освіти на Волині: По матеріалах Губнаросвіти на 1 січня 1924 р. — Житомир, Губнаросвіта, 1924. — С. 695; ІМФЕ, ф. 16/5, арк. 152 зв. («Щоденники етнографічного відділу Волинського музею за 1926–1927 рр.»); ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 415, арк. 13 зв. («Звіт Волинського Н/Д музею за другий квартал 1923/24 рр. (м. січень — березень)»).

Додаток 7
Таблиця показників аспірантської підготовки
при етнографічному відділі Волинського н/д музею
за 1927–1930 рр.

Рік	Кількість аспірантів (№)	Прізвища
1927	5	точно встановити неможливо
1928	7	Герасимчук Ю.В. Забродський В.Н. Сивайов М.С. Ліпман Й.С. Зелениця Я.С. Піонтківський І.А. Дмитрук Н.К.
1930	9	Рубан І.М. Герасимчук Ю.В. Ілюченко Г.П. Зелениця Я.С. Сивайов М.С. Піонтковський І.А. Дмитрук Н.К. Забродський В.Н. Ліпман Й.С.

* *Складено на основі:* ІМФЕ, ф. 16/7, арк. 1, 5, 37;

Там само, ф. 16/6, арк. 57;

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од. зб. 1467, арк. 17 зв. («Доповідна записка про музейну справу в УРСР у 1927/28 операц. році»).

Додаток 8

Гурток краєзнавства при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею.

Проект статуту*

1. Для поширення наукових знаннів по краєзнавству, як по межах Волині, так і по суміжних з нею округах...
2. Гурток працює в цілковитому контактї й за керівництвом Етнографічного відділу музею.
3. Справами гуртка порядкують загальні збори членів гуртка.
4. Виконавчим органом гуртка є його Бюро.
5. Бюро обирається загальними зборами гуртка.
6. Загальні збори затверджують план праці...
10. Членами гуртка можуть бути:
 - а) учителі,
 - б) студенти вузів,
 - в) всі бажаючі громадяни на молодше 16-ти років.
12. Якщо по вузах або в партшкoлі, при військових частинах, чи то по якихось інших установах будуть виникати гуртки краєзнавства, то всякий з них посилає свого представника в склад Бюро гуртка при Етнографічному відділі, де він має право рішучого голосу.
13. Головну свою увагу гурток звертає на:
 - а) максимальне поширення своїх членів;
 - б) найширше розповсюдження літератури по краєзнавству, етнографії (етнології);
 - в) на збирання матеріалів по галузям етнографії: фольклор, народна музика, народне мистецтво, звичаєве право, матеріальний народний побут. Причому, праця провадиться по завданням і програмам Етновідділу музею а також — користуючись програмами, надрукованими в етнологічній літературі;
 - г) на збирання експонатів і наукове обґрунтування їх для Етновідділу музею;
 - д) на закладання гуртків при вузах, трудшколах, в/ч й т. п. й дає нпрямок праці по тих гуртках;
 - е) на організацію екскурсій по краєзнавству з дослідницькою метою;
 - ж) на агітацію й популяризацію краєзнавчої (етнологічної) справи через пресу.

* ІМФЕ, ф. 16/19, арк. 1-4. — цей документ був розроблений В.Г. Кравченком, рукопис).

Гурток має своїм завданням: провадити свою діяльність в тісному контактi з Волинським науково-дослідним музеєм та його етнографічним відділом, з місцевими науковими й навчальними установами, Секцією Наукових Працівників при спілці «Робос», партійними, професійними організаціями, школами й т. п. і взагалі прикладає всіх зусиль, аби надати своїй діяльності широкого громадського значення, зацікавити зазначені організації до краєзнавчої (етнологічної) справи й втягнути їх до активної праці.

24.12.1925 р. (Статут був прийнятий на загальних зборах гуртка 5.02.1926 р.)

Додаток 9
Пояснююча записка до протоколу Бюра СНР
від 9.04.1927 року

«*До I-ї категорії*» намічено тт., що не задовольняють на думку Бюра, вимог для усталених самостійних наукових робітників, але провадять: 1) науково-педагогічну працю по Вузах, або 2) дослідчу роботу по інших установах наукового чи науково-прикладного значіння, або 3) являються досвідченими керівниками установ громадського, державного значіння, скеровуючи роботу своїх співробітників в науковому напрямку і науково обробляючи відповідні матеріали, або 4) справжні початкуючі наукові робітники: аспіранти дослідчих кафедр та наукові співробітники наукових чи науково-дослідних установ.

До II-ї категорії намічено тт., що мають певний науковий або науково-педагогічний стаж, (не менш 3–5 років). Де котрі з тт., намічених до II категорії, не мають друкованих самостійних досліджень, але в такому разі приймався до уваги їх солідний науковий, або науково-педагогічний стаж (більш 5-ти років), самостійність праці і, навіть, в більшості випадків, керівництво певною галуззю наукової, або науково-педагогічної роботи других (своїх співробітників).

До III-ї категорії намічалось не багатьох членів СНР, що являють собою не лише самостійних наукових дослідників, що дали солідні наукові праці і являються видатними знавцями й фахівцями в своїй галузі (наприклад проф. Зінчук, проф. Беліцький, археолог Гошкевич, лікар-гігієніст Гошкевич М.І.), але й фахівці-дослідники, що багатолітнім досвідом і глибокою ерудицією проявили себе видатними знавцями в своїй галузі й організаторами дослідчої та науково-досвідної роботи, наприклад, проф. Шиман, проф. Рубін, проф. Данилевський, або молодий вузівський робітник, але гарний дослідник української мови проф. Шумлянський. Ці останні фахівці-дослідники, правда, не мають солідних наукових досліджень, але кожний в своїй галузі являється видатним знавцем»*.

* ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 80.

Додаток 10
Географія етнографічних досліджень
В.Г. Кравченка*

№ п/п	Місце запису за сучасним адміністративно-територіальним поділом	Рік запису	Від кого здійснено запис	Записувач
1	2	3	4	5
<i>Житомирська обл.</i>				
1.	м. Житомир	1898, 1899 рр. 13.12.1921 р. 1925 р. 1925 р. 1927 р. 26.12.1929 р. 1929–1930 рр.	О. Хвисечко (жебрак), С. Михновський О.Ф. Лопато О. Козачук С.Ф. Можаровський та О.М. Пустернак Яблонський (БУППР) Пашківський	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
2.	с. і хут. Крошна (нині ввійшло в смугу м. Житомира)	невід.	невід.	Перегида (учень)
3.	с. Смоківка (нині ввійшло в смугу м. Житомира)	19.07.1901 р.	К. Слободжанюк (лірник)	В.Г. Кравченко
<i>Андрушівський р-н</i>				
4.	сmt. Червоне 1897 р. 28.02.1898 р. 1897 р., 1901 р.	Назаров О. Виговський О. Бондаренко	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко	
5.	с. Малі Мошківці 12.12.1897 р., 1898 р. 22.12.1897 р.	К. Сукач Н. Стельмах, П. Струтовський	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко	
6.	с. Івниця 1899 р. 27.05.1927 р.	Давидюк Х. Козел	В.Г. Кравченко К.Н. Шишко (вчитель)	
7.	с. Зарубинці	1925 р.	невід.	Магрело (студент)

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
Баранівський р-н				
8.	с. Дібрівка	13.12.1929 р.	невід.	Шеремета (БУППР)
9.	с. Йосипівка	12.11.1929 р. 1929 р.	Ф. Соболевський невід.	В.Г. Кравченко С. Огнивий (учень)
10.	с. Смолдирів	1926 р.	невід.	Коротюк (учень)
Бердичівський р-н				
11.	с. Садки	невід.	П.О. Іщенко	В.Г. Кравченко
12.	с. Слободище	1889, 1897, 1898, 1899 рр. 1897 р. 7.11.1897 р. 25.02.1897 р.	О. Перін О. Перін І.К. Бондар С. Стороженко С. Стороженко	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
13.	с. Никонівка	1889 р., 1890 р.	Г. Супрунович (дяди́ха)	В.Г. Кравченко
Володарсько-Волинський р-н				
14.	с. Дворище	невід. 1924 р.	невід. невід.	О.О. Любименко (учитель) В.Г. Кравченко
15.	с. Ставки	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
16.	с. Софіївка	17.02.1890 р.	невід.	В.Г. Кравченко
17.	с. Топорище	1927 р.	невід.	Ш. Райтблат
18.	с. Волянщина	8.11.1913 р.	Г. Ткачук	В.Г. Кравченко
19.	с. Добринь	1.01.1931 р.	невід.	Г.П. Іллюченко
20.	с. Писарівка	29.12.1927 р.	невід.	О.О. Любименко (вчитель)
21.	с. Рижани	1929 р.	А. Шелестуха	О.О. Любименко (вчитель)
Дзержинський р-н				
22.	смт. Миропіль	1928 р.	невід.	Колесник (учень)
Ємільчинський р-н				
23.	с. Андрієвичі невід.	1902 р.	невід. від Паламарчука	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
24.	с. Лука	10.07.1921 р.	О. Кондратенко	Н. Дмитрук

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
<i>Житомирський р-н</i>				
25.	с. Двірець	невід. 1923 р.	невід. невід.	В.Г. Кравченко С.Д. Пуздрач
26.	с. Дениші	невід. 1926 р. 1929 р.	невід. Годованюк (учень) І.Я. Ковтун (учитель) ДПУ	В. Пашківський В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
27.	с. Левків	невід. 1896 р.	невід. С. Батюта	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
28.	с. Сінгури	невід. 19.10.1927 р. та 10.04.1927 р.	невід. Т.П. Марци- нюк (селянин)	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
29.	с. Скоморохи	невід. 1930 р.	невід.	В. Затворниць- кий (селянин)
30.	с. Станишівка	невід. невід.	невід. невід.	В.Г. Кравченко П. Воронець (учень)
31.	с. Троянів	1925 р.	невід.	І.М. Колесник
32.	с. Буки	21.07.1901 р.	Омелянченко	В.Г. Кравченко
33.	с. Іванківці	1899 р.	В. Давидюк	В.Г. Кравченко
34.	с. Вереси	11.11.1910 р.	О. Безверхий	В.Г. Кравченко
35.	с. Барашівка	24.11.1924 р.	невід.	Павлюк, Сав- ченко (студенти)
36.	с. Висока Піч	1922 р.	К. Павлюкова	Столяр (студент)
37.	с. Кодня	1926 р.	Баранюк	І. Станишівсь- кий (учень)
38.	с. Ліщин	2.09.1924 р.	А. Білий	В.Г. Кравченко
39.	с. Рудня-Городище	1928 р.	С. Павлюк	С. Рудюк
	с. Тулин (це село було приєднано до с. Ліщин)	2.04.1923 р. невід.	Н. Аполонсь- кий М. Пухтаевич	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
40.	с. Ліщин	7.01.1911 р.	М. Савченко	В.Г. Кравченко
<i>Коростенський р-н</i>				
41.	м. Коростень	1927 р.	Боцяк, Дячен- ко (школярки)	В.Г. Кравченко
42.	с. Бехи	1928 р. невід. 1928 та 1929 рр.	невід. невід. невід.	В.І. Лук'янів В.Г. Кравченко І.М. Бех (казчук)

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
43.	с. Іванівка	1928 р.	невід.	О. Іваненко (учень)
44.	с. Іскорость	1925 р.	С. Бондарчук (знахар)	В.Г. Кравченко
45.	с. Новаки	27.01.1926 р.	невід.	Х.О. Погоненко
<i>Коростишівський р-н</i>				
46.	с. Кам'яний Брід	невід.	С. Криворучко	В.Г. Кравченко
47.	м. Коростишів	1925 р.	невід.	В. Руда (студ.)
48.	с. Старосільці	невід.	невід.	І.Ф. Шатилюк (учитель)
49.	с. Скочище	1525 р.	невід.	В. Руда (студ.)
<i>Лугинський р-н</i>				
50.	с. Червона Волока	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
51.	смт. Лугини	невід. 1922 р.	Д. Назарчук	Я.Ф. Потапчук
<i>Любарський р-н</i>				
52.	с. Великий Браталів	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
53.	смт. Любар	1896 р. 1896 р.	Ю. Козельська Чернецький	В.Г. Кравченко
54.	с. Мотовилівка	1920 р.	невід.	Мощенков
<i>Малинський р-н</i>				
55.	смт. Чоповичі	1927 р.	невід.	Кириченко (учитель)
<i>Народицький р-н</i>				
56.	смт. Народичі	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
57.	с. Ласки	28.07.1901 р. 17.07.1903 р.	Северин В. Макарчук	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
58.	с. Старий Дорогинь	13.07.1903 р., 16.07.1903 р., 13.12.1903 р.	Н. Мазурчук	В.Г. Кравченко
59.	с. Христинівка	16.07.1904 р.	Настя, Ю. Горбатюк	В.Г. Кравченко
60.	с. Снитище	14.12.1910 р.	М. Кротова	В.Г. Кравченко
<i>Новоград-Волинський р-н</i>				
61.	с. Кленова	невід.	невід.	Ф.М. Петрук
62.	с. Бронники	26.07.1897 р.	А. Яремчук	В.Г. Кравченко
63.	с. Великий Молодьків	29.10.1929 р.	Г.Ф. Пасічник (БУППР)	В.Г. Кравченко

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
64.	м. Новоград-Волинський (було — Звягель)	10.12.1929 р.	І. Зафт (БУППР)	В.Г. Кравченко
<i>Овруцький р-н</i>				
65.	с. Виступовичі	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
66.	с. Гладковичі	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
67.	с. Журба	1928 р.	невід.	Я.Ф. Білошицький (вчитель)
68.	с. Великі Мошки	невід.	невід.	В.У. Прус
69.	с. Велика Фосня	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
70.	с. Гуничі	12.07.1903 р. 16.07.1903 р. 13.08.1903 р.	Р. Макарчук дівчина Мотря У. Гунич, М. Хирдан, У. Акаданський, дівчина Мотря	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
71.	с. Корчівка	21.11.1901 р., 27.11.1921 р., 30.12.1901 р., 1909 р.	М. Лавник	В.Г. Кравченко
72.	с. Антоновичі	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
73.	с. Підчашся	14.02.1901 р. 1902 р. 20.07.1903 р. 22.07.1903 р.	Л. Штанкевич М. Ковальчук Я. Юрковський	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
<i>Олевський р-н</i>				
74.	с. Копище	невід.	невід.	Х.О. Погоненко
75.	с. Лопатичі	1925 р. 31.12.1924 р.	Горпина невід.	В.Г. Кравченко В. Старовіт
<i>Попільнянський р-н</i>				
76.	с. Великі Лісівці	1920–1924 рр.	невід.	О.Р. Обаріус-Можаровська
77.	с. Паволоч	12.01.1901 р.	Г. Макаревич	В.Г. Кравченко
<i>Радомишльський р-н</i>				
78.	с. Потіївка	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
79.	с. Леніне (було — Ставки)	невід.	невід.	В.Г. Кравченко

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
Ружинський р-н				
80.	с. Мар'янівка	невід.	Хлопицький	В.Г. Кравченко
Червоноармійський р-н				
81.	с. Новий Завод	2.11.1929 р.	К. Ключикський (БУППР)	В.Г. Кравченко
82.	с. Стрибіж	1898 р., 1908 р.	Андрущенко	В.Г. Кравченко
83.	с. Сколобів	1928 р.	Хомулко (селянин)	В.Г. Кравченко
84.	с. Тетірка	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
85.	с. Колодіївка	1901 р.	невід.	В.Г. Кравченко
Черняхівський р-н				
86.	с. Браженка	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
87.	с. Забріддя	невід. 19.12.1900 р. 1889 р. 3.12.1904 р. 2.06.1928 р. 3.07.1903 р. та 3.12.1904 р.	невід. О. Рисінська І. Петровський І. Петровський П.В. Костецький Л. Рисінська	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
88.	с. Селець	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
89.	с. Сліпчиці	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
90.	с. Стирти	10.07.1927 р.	невід.	О. Козачукова
Чуднівський р-н				
91.	с. Дубище	1895 р. невід.	С. Катюха В.У. Прус	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
92.	с. Тютюнники	1897 р.	Н. Захарчук	В.Г. Кравченко
93.	м. П'ятка	1897 р.	Ю. Горбатюк	В.Г. Кравченко
94.	с. Бейзимівка	1895 р.	С. Гуменюк (лірник)	В.Г. Кравченко
95.	с. Бурківці	невід.	Л. Любчак	В.Г. Кравченко
96.	смт. Великі Коровинці	невід.	невід.	А.Н. Буйницький
97.	с. Троца	6.02.1921 р.	Г. Кравець (студ.)	В.Г. Кравченко
98.	с. Тютюнники	1897 р.	Н. Захарчук	В.Г. Кравченко

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
Вінницька обл.				
<i>Липовецький р-н</i>				
99.	смт. Липовець	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
<i>Немирівський р-н</i>				
100.	смт. Брацлав	1922 р.	невід.	К.П. Іванченко
<i>Погребищенський р-н</i>				
101.	смт. Погребище	1927 р.	Г.Г. Рибаківа	В.Г. Кравченко
<i>Тростянецький р-н</i>				
102.	с. Ободівка	17.09.1929 р.	А. Токарь (ДПУ)	В.Г. Кравченко
<i>Шаргородський р-н</i>				
103.	с. Деречин	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
104.	с. Зведенівка	1927 р.	Кіндратюк	В.Г. Кравченко
Волинська обл.				
<i>Володимир-Волинський р-н</i>				
105.	с. Стенжаричі	19.03.1921 р.	С.С. Филімо- нюк	В.Г. Кравченко
106.	с. Хмелів	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
<i>Горохівський р-н</i>				
107.	с. Бужани	невід.	К. Олійник	В.Г. Кравченко
<i>Ковельський р-н</i>				
108.	с. Солотвин	1923–1930 рр. 1928 р.	невід. невід.	П.В. Кіндратюк М.М. Анкалюк
<i>Турійський р-н</i>				
109.	с. Свинарні	29.12.1900 р.	М. Даришев	В.Г. Кравченко
<i>Дніпропетровська обл.</i>				
110.	Дніпропетровщина	1927 р.	невід.	О.Ю. Фридрих (вчитель, німець)
<i>Новомосковський р-н</i>				
111.	м. Новомосковськ	1897 р.	Г.І. Кравченко (батько)	В.Г. Кравченко
Запорізька обл.				
<i>Бердянський р-н</i>				
112.	м. Бердянськ	1897 р. 12.06.1897 р.	В. Заєць Г.І. Кравченко (батько)	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
<i>Київська обл.</i>				
114.	<i>Київщина</i>	1901 р.	Манджула (солдат)	В.Г. Кравченко
<i>Білоцерківський р-н</i>				
115.	м. Біла Церква	невід.	лірник	В.Г. Кравченко
<i>Миронівський р-н</i>				
116.	с. Ведмедівка	1888 р.	невід.	В.Г. Кравченко
117.	с. Кулешів	21.03.1924 р.	Гербавський	В.Г. Кравченко
<i>Тетіївський р-н</i>				
118.	с. Галайки	20.10.1927 р.	Я. Черепенкова	В.Я. Щербина (студент)
<i>Чорнобильський р-н</i>				
119.	с. Іллінці	1887 р.	Г. Орловська	В.Г. Кравченко
120.	с. Машево	29.12.1900 р.	Г. Лопух	В.Г. Кравченко
<i>Кіровоградська обл.</i>				
<i>Олександрівський р-н</i>				
121.	с. Цвітна	невід.	Паляруш	В.Г. Кравченко
<i>Полтавська обл.</i>				
<i>Гадяцький р-н</i>				
122.	с. Березова Лука	1926 р.	В. Бутенкова	О. Албул
<i>Диканський р-н</i>				
123.	с. Вільшане	1897 р. 20.08.1900 р. 1907 р.	від матері від матері від матері	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
<i>Кременчуцький р-н</i>				
124.	м. Кременчук	1889 р.	О.Ю. Роммельмейер	В.Г. Кравченко
<i>Решетилівський р-н</i>				
125.	смт. Решетилівка	невід.	дівчина Оляна	В.Г. Кравченко
<i>Семенівський р-н</i>				
126.	с. Біляки	невід.	І. Чопенків	В.Г. Кравченко
<i>Ровенська обл.</i>				
<i>Гоцанський р-н</i>				
127.	с. Курозвани	1889–1891 рр.	Л. Зіневич (денщик В.Г. Кравченка)	В.Г. Кравченко

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
<i>Дубнівський р-н</i>				
128.	с. Мокре	27.03.1923 р.	Столярчук (міліціонер)	В.Г. Кравченко
<i>Корецький р-н</i>				
129.	м. Корець	20.04.1899 р.	Варвара М.	В.Г. Кравченко
<i>Червоноармійський р-н</i>				
130.	с. Підзамче	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
131.	с. Батьків	1914 р.	О.А. Фотинський	В.Г. Кравченко
<i>Сумська обл.</i>				
<i>Сумський р-н</i>				
132.	с. Рогізне	невід.	від матері В.Г. Кравченка	В.Г. Кравченко
<i>Ямпільський р-н</i>				
133.	с. Марчихина Буда	невід.	С. Ковальов	В.Г. Кравченко
<i>Тернопільська обл.</i>				
<i>Збаразький р-н</i>				
134.	сmt. Вишнівець	4.03.1893 р.	невід.	В.Г. Кравченко
135.	с. Колодне	1893 р.	Х. Ковальова	В.Г. Кравченко
<i>Козівський р-н</i>				
136.	с. Купчинці	невід.	М. Левицька	В.Г. Кравченко
<i>Кременецький р-н</i>				
137.	м. Кременець	1893 р.	невід.	В.Г. Кравченко
138.	с. Лопушне	1903 р.	невід.	В.Г. Кравченко
		1927 р.	невід.	М.М. Левицька-Палецька
<i>Лановецький р-н</i>				
139.	с. Борщівка	1893 р.	П. Леміщук	В.Г. Кравченко
<i>Монастириський р-н</i>				
140.	с. Савелівка	9.04.1889 р.	П. Дехтяр	В.Г. Кравченко
<i>Шумський р-н</i>				
141.	с. Потуторів	1894 р.	С.Андрущук	В.Г. Кравченко
		16.11.1896 р.	невід.	В.Г. Кравченко
142.	с. Темногайці	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
143.	сmt. Шумське	1893 р.	П. Куприянишина П. Куприянишина	В.Г. Кравченко
		2.01.1894 р.		В.Г. Кравченко
		3.05.1912 р.		В.Г. Кравченко

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
			В. Пуздровська та О. Савчук	
<i>Хмельницька обл.</i>				
<i>Білогірський р-н</i>				
144.	с. Велика Боровиця	1895 р.	П. Соколюк (лірник)	В.Г. Кравченко
<i>Волочиський р-н</i>				
145.	с. Дзеленці	невід.	невід.	із зшитка В. Дашкевича
<i>Городоцький р-н</i>				
146.	с. Тростянець	1927 р.	А. Мисяк	В.Г. Кравченко
147.	с. Турчинці	13.10.1927 р.	А.С. Мисяк	В.Г. Кравченко
<i>Ізяславський р-н</i>				
148.	с. Михнів	1929 р.	невід.	Л. Ленцівський
149.	с. Припутні	1924–1925 рр.	невід.	П.М. Жолтовський (учитель)
<i>Красилівський р-н</i>				
150.	сmt. Антоніни	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
<i>Летичівський р-н</i>				
151.	с. Свічна	1897 р.	невід.	В.Г. Кравченко
152.	хут. Соснова (зараз його не існує)	невід.	М. Левитська	В.Г. Кравченко
<i>Славутський р-н</i>				
153.	с. Великий Скнит	31.05.1918 р. 1923 р.	Назарчук невід.	В.Г. Кравченко М.М. Палецька
154.	с. Жуків	невід.	невід.	А.М. Йосипчук (вчитель)
155.	с. Клепачі	невід.	невід.	Ф. Гуменюк
156.	с. Лисиче	19.02.1931 р.	В. Шпарук	В.Г. Кравченко
157.	с. Піддубці	невід.	невід.	С. Гуєнко (вчитель)
158.	с. Понора	1889 р.	Макаренюк	В.Г. Кравченко
159.	с. Славути	1927 р. 1928 р. 1932 р.	невід. невід. невід.	П. Палецький Жмудська (школярка), В. Поліщук (учень)

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
160.	с. Хвощівка	1928 р.	невід.	Н. Артемчук
<i>Старокостянтинівський р-н</i>				
161.	с. Губин	1923 р.	невід.	Хома (студ.)
162.	с. Капустин	1926 р.	невід.	П.М. Жолтовський
163.	с. Старий Остропіль	24.04.1898 р.	М. Левитська	В.Г. Кравченко
<i>Теофіпольський р-н</i>				
164.	с. Романів	3.02.1930 р.	П. Іванів (БУШПР)	В.Г. Кравченко
<i>Хмельницький р-н</i>				
165.	с. Тиранівка	1899 р.	К. Верещака	В.Г. Кравченко
<i>Шепетівський р-н</i>				
166.	с. Хмелів (село зникло)	невід.	Пилипчук	В.Г. Кравченко
167.	с. Хролин	невід.	Пилипчук	В.Г. Кравченко
<i>Ярмолинецький р-н</i>				
168.	с. Корначівка	10.11.1926 р.	невід.	Ф.М. Петрук
<i>Черкаська обл.</i>				
169.	м. Черкаси	8.01.1930 р.	Л.М. Студзінський (БУШПР)	В.Г. Кравченко
		1897 р.	Г. Базилевич	В.Г. Кравченко
<i>Жашківський р-н</i>				
170.	с. Адамівка	1890 р.	Проценко	В.Г. Кравченко
<i>Кам'янський р-н</i>				
171.	с. Калинівка	1889 р.	Очеретяний (солдат)	В.Г. Кравченко
<i>Корсунь-Шевченківський р-н</i>				
172.	с. Дрaбівка	1890 р.	Омелянченко	В.Г. Кравченко
<i>Маньківський р-н</i>				
173.	с. Тимошівка	1889 р.	Сидоренко	В.Г. Кравченко
<i>Смілянський р-н</i>				
174.	с. Кармазинівка	1887, 1888, 1889 рр.	П. Кузьменко (жебрак)	В.Г. Кравченко
175.	с. Ташлик	невід.	Ф. Тагашлик	В.Г. Кравченко
<i>Черкаський р-н</i>				
176.	с. Вергуни	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
177.	сmt. Руська Поляна	10.12.1891 р.	невід.	В.Г. Кравченко

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

178.	с. Сагунівка	невід.	Мироненко	В.Г. Кравченко
179.	с. Хрещатик	1889, 1890, 1891 рр.	І. Шевченко	В.Г. Кравченко
180.	с. Худяки	1889, 1890, 1891 р.	Т. Харенко	В.Г. Кравченко
		невід. невід.	Т. Христич Т. Даренко	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
<i>Чигиринський р-н</i>				
181.	с. Боровиця	1893, 1897, 1898 рр.	баба Ковбасиха	В.Г. Кравченко
182.	невід. (Чигирин. пов.)	1891 р.	В. Ліхнякевич	В.Г. Кравченко
183.	невід. (Чигирин. пов.)	1888 р.	В. Коробка	В.Г. Кравченко
<i>Шполянський р-н</i>				
184.	с. Бурти	15.05.1889 р.	П. Коробай	В.Г. Кравченко
<i>Чернігівська обл.</i>				
185.	невід. (Чернігів губ.)	27.02.1901	р. Яловий	В.Г. Кравченко
<i>Сосницький р-н</i>				
186.	с. Волинка	невід.	Дятловська	В.Г. Кравченко

* Таблицю складено на основі: ІМФЕ, ф. 15–2/136 а, арк. 1–13 (рукопис В.Г. Кравченка «Скорочений показник до моїх записів фольклору»); Там само, ф. 15–2/136а, арк. 13–19 зв. (рукопис його ж «Ключ до етнографічних матеріалів, зібраних професором В.Г. Кравченком»); Кравченко В.Г. Пісні. Хрестини та весілля (етнографічні матеріали). — Житомир: Друк. «Робітник», 1911 р. — Т. 1. — 200 с.; Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали) зібрані Васильом Кравченком. — Житомир: Друк. «Робітник». — Т. 2. — Б/д. — 196 арк.; В. Кравченко З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир. — 1928 р. — С. 67–69.

Додаток 11
Райони досліджень із неконкретизованими
В.Г. Кравченком місцями досліджень*

№ п/п	Місце запису за сучасним адміністративно-територіальним поділом	Рік запису	Від кого здійснено запис	Записувач
1.	Одещина	1924 р.	невід.	М. Столяр (учитель)
2.	Овруччина	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
3.	Сумська окр.	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
4.	Острозький пов.	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
5.	Київщина	невід.	невід.	В.Г. Кравченко

* Таблицю складено на основі: ІМФЕ, ф. 15–2/136 а, арк. 1–13 (рукопис В.Г. Кравченка «Скорочений показник до моїх записів фольклору»); Там само, ф. 15–2/136 а, арк. 13–19 зв. (рукопис його ж «Ключ до етнографічних матеріалів, зібраних професором В.Г. Кравченком»); Кравченко В.Г. Пісні. Хрестини та весілля (етнографічні матеріали). — Житомир: Друк. «Робітник», 1911 р. — Т. 1. — 200 с.; Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали) зібрані Васильом Кравченком. — Житомир: Друк. «Робітник». — Т. 2. — Б/д. — 196 арк.; В. Кравченко З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир. — 1928 р. — С. 67–69.

Додаток 12
Населені пункти, місцезнаходження яких
не можна реконструювати
за наявними поясненнями
В.Г. Кравченка (сіл таких немає в довіднику)*

№ п/п	Назва населеного пункту та його місцезнаходження (за вказаними В.Г. Кравченком координатами)	Рік запису	Від кого здійснено запис	Записувач
1	2	3	4	5
1.	с. Барбарівка, Пулинський р-н, Житомирська окр.	12.02.1926 р.	невід.	П. Міаковський
2.	с. Вацьків (біля м. Житомира)	невід.	невід. В.Г. Кравченко	
3.	с. Велика Татаринівка, Житомирський пов.	1899 р. та 12.10.1921 р.	Є. Павленко	В.Г. Кравченко
4.	с. Верещаки, Любарський р-н, Бердичівська окр.	невід.	невід.	В.Г. Кравченко
5.	с. Веркіївка, Чернігівська губ., Ніжинський пов.	27.02.1901 р.	Яловий	В.Г. Кравченко
6.	с. Генрихівка, Пулинський р-н, Житомирська обл.	невід.	невід.	В. Андрійчук
7.	с. Горбилів, Потіївський р-н, Житомирська обл.	20.09.1928 р.	невід.	С.А. Немировський
8.	с. Грижани, Горошківська вол., Житомирський пов.	16.10.1899 р.	Я. Сапожник (лірник)	В.Г. Кравченко

* Таблицю складено на основі: ІМФЕ, ф. 15–2/136 а, арк. 1–13 (рукопис В.Г. Кравченка «Скорочений показник до моїх записів фольклору»); Там само, ф. 15–2/136 а, арк. 13–19 зв. (це рукопис його ж «Ключ до етнографічних матеріалів, зібраних професором В.Г. Кравченком»); Кравченко В.Г. Пісні. Хрестини та весілля (етнографічні матеріали). — Житомир: Друк. «Робітник», 1911 р. — Т. 1. — 200 с.; Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали) зібрані Васильом Кравченком. — Житомир: Друк. «Робітник». — Т. 2. — Б/д. — 196 с.; Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир. — 1928 р. — С. 67–69.

Т.М. Лобода

1	2	3	4	5
9.	с. Істрепчина, Глухівський пов.	невід.	О. Жеб	В.Г. Кравченко
10.	с. Казьонна Слобідка, Володарський р-н, на Коростенщині	невід.	А.В. Альошинський (учитель)	П. Кучеренко (учень)
11.	с. Капенці, Олевський р-н, на Коростенщині	1926 р.	невід.	Х.О. Погоненко
12.	с. Коростеневичі, на Холмщині	25.08.1927 р.	невід.	А.В. Альошинський (учитель)
13.	с. Кримка, Радомишльський р-н, Житомирська обл.	2.02.1930 р.	невід.	М.І. Шкідченко
14.	с. Мечиславівка, Городнянський р-н, на Коростенщині	невід.	невід.	Ф.М. Петрук
15.	м. Ногайськ, Бердянський пов.	невід.	М. Андрущенко бабуся М. Кравченко	В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко В.Г. Кравченко
16.	с. Ортель Королевський, на Холмщині	25.08.1927 р.	невід.	А.В. Валюшинський (учитель)
17.	с. Плюваки, на Черкащині	1889 р.	невід.	В.Г. Кравченко
18.	с. Пруси, Черкаський пов.	1890 р.	І. Гончар	В.Г. Кравченко
19.	с. Ромашинці, Трушівецька вол., Чигиринський пов.	26.05.1889 р.	М. Сербищенко	В.Г. Кравченко
20.	с. Рублівка, Рублівський р-н, на Вороніжчині	невід.	Олійник (червоний командир)	В.Г. Кравченко
21.	с. Свинобичі, Баранівський р-н, Волинська окр.	1.02.1922 р.	невід.	Т.З. Підрябінніков (учитель)
22.	с. Сітовки, Христинівська вол., Овруцький пов.	22.07.1903 р.	В. Лось	В.Г. Кравченко
23.	с. Словута, Глухівський пов.	1889, 1890, 1891, 1892 рр.	Грищенко	В.Г. Кравченко

Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність

1	2	3	4	5
24.	с. Тирнівка, Миропільська вол., Звягельський пов., на Волині	1915 р.	невід.	К. Верещак
25.	с. Хатьминівка, Глухівський пов.	1890, 1892 рр.	Житніков	В.Г. Кравченко
26.	Язовецька слобідка, Народицька вол., Овруцький пов.	14.07.1903 р.	дівчина Меланка	В.Г. Кравченко

Додаток 13
Географія етнографічних записів
В.Г. Кравченка у Росії
(час заслання до м. Коврова та життя
в м. Ростові-на-Дону)

№	Назва населеного пункту та його місцезнаходження (за поданими В.Г. Кравченком даними)	Дата запису
1	д. Абакумово, Ягодниской вол., Судогодского уезда, Владимирской губ.	1.11.1914 р.
2	с. Мошок, Судогодского уезда, Владимирской губ.	1.11.1914 р.
3	с. Сенино, Великовской вол., Ковровского уезда	1.11.1914 р.
4	д. Шустово, Судогодского уезда, Владимирской губ.	1.11.1914 р.
5	с. Спасское, Богословской вол., Владимирского уезда и губ. 21.01.1915 р.	
6	г. Владимир	31.01.1915; 1.02.1915 рр.
7	г. Ковров	2.02.1915; 10.02.1915; 3.03.1915; 30.05.1915; 25.06.1915 рр.
8	д. Ильино, Всегодичской вол., ковровского уезда, Владимирской губ.	6.04.1915 р.
9	д. Пушнина, Воршинской вол., Владимирского уезда и губ.	21.07.1915 р.
10	д. Голиковка, Воскресенской вол., Ковровского уезда, Владимирской губ.	15.12.1915 р.
11	г. Вятка	11.03.1936 р.
12	Белохолуницкий завод Горьковского края	08.1936 р.
13	Ижевский оружейный завод Горьковского края	08.1936 р.
14	д. Казарино, Ильинской вол., Кинешминского уезда, Костромской губ. (а нынче — Кинешминский р-н ИПО)	08.1936 р.
15	г. Москва	08.1936 р.
16	Николо-Погост, Балахнинского р-на, Горьковского края	08.1936 р.
17	д. Путятино, Тейковского р-на, ИПО	08.1936 р.
18	г. Симферополь	08.1936 р.
19	г. Ростов-на-Дону	14.11.1936 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ В КИЄВІ

Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського, і волинського генерал-губернатора. Секретна частина»:

оп. 862, од. зб. 219 «Справа про проведення обшуку у письменника та етнографа Кравченка (Корсак-Могильний), належного до Житомирського товариства українофілів «Просвіта», який обвинувачується в поширенні творів українських письменників». — 34 арк.

Ф. 1599 «Помічник начальника волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому, Старокостянтинівському повітах, м. Житомир»:

оп. 1, од. зб. 169 «Циркуляри департаменту поліції та листування з унтер-офіцерами додаткового штату про ... збір відомостей про діяльність в м. Житомирі філіального відділення мазепинського товариства «Просвіта». — 44 арк.

Ф. 1335 «Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир»:

оп. 1, од. зб. 1346 «Переписка з Київським, Полтавським, Харківським ГЖУ та ін. установами про діяльність Волинського товариства «Просвіта», про збір відомостей і встановлення нагляду за особами, які підозрюються у приналежності до цих організацій». — 200 арк.

оп. 1, од. зб. 1347 «Листування з департаментом поліції, Волинським губернатором, Чернігівським ГЖУ та ін. установами про збір відомостей, встановленні нагляду та арешті осіб, належних і підозрюваних у належності до укр. с-д союзу («Спілка»), УРСДРП, укр. товариству «Просвіта» та ін. організаціям». — 208 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ
ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В КИЄВІ**

Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УРСР»:

оп. 1, од. зб. 704 «Протоколи засідань музейної комісії Наркомосу УСРР». — 23 арк.

оп. 1, од. зб. 706 «Справа про організацію краєзнавчих музеїв». — 105 арк.

оп. 2, од. зб. 291 «Звіт Житомирського інституту народної освіти за липень 1920 — червень 1921 рр. Автобіографії викладачів». — 110 арк.

оп. 2, од. зб. 451 «Матеріали про організацію та роботу Всеукраїнської академії наук (постанова Раднаркому УСРР та статут про завдання Всеукраїнської академії наук ..., списки співробітників Всеукраїнської академії наук на 1921–1923 рр.)». — 634 арк.

оп. 2, од. зб. 733 «Списки музеїв України. 1922 р.». — 84 арк.

оп. 3, од. зб. 282 «Житомир. Матеріали про стан і роботу Житомирських 3-річних пед. курсів (звіти, списки викладачів і курсантів та ін.). — 96 арк.

оп. 3, од. зб. 415 «Звіти про діяльність Волинського науково-дослідного центрального музею. 1923–1925 рр.». — 15 арк.

оп. 4, од. зб. 190 «Звіти про роботу музеїв за 1923–1924 та 1924–1925 рр.». — Арк. 3–14.

оп. 4, од. зб. 191 «Звіти про роботу музеїв за 1923–1924 рр.». — 316 арк.

оп. 4, од. зб. 192 «Звіти про діяльність музеїв України за 1920–1924 рр.». — 272 арк.

оп. 4, од. зб. 193 «Доповідна записка та листування з музеями України про їх роботу. 1924 р.». — 73 арк.

оп. 4, од. зб. 622 «Учбові програми, плани, звіти, та списки викладачів Звягільських пед. курсів, Житомирських пед. курсів Волинської губ.». — 69 арк.

оп. 4, од. зб. 629 «Бюлетені та звіти Житомирського інституту народної освіти і листування... Звіт про роботу Житомирських вищих 3-х річних українських педагогічних курсів за 1923/24 рр.». — 69 арк.

оп. 5, од. зб. 262 «Річні звіти музеїв про їх роботу за 1924–1925 рр.». — Арк. 95–97.

оп. 5, од. зб. 728 «Доповідні записки, операційні плани роботи державних музеїв України на 1925–1926 рр.». — 64 арк.

оп. 5, од. зб. 729 «Звіти Волинського, ... Чернігівського держ. музеїв ... про їх роботу за 1924–1925 рр. і матеріали до них». — Арк. 312–376.

оп. 5, од. зб. 750 «Плани та звіти науково-дослідних кафедр і музеїв України про їх роботу. 1 жовтня — 30 жовтня 1925 р.».

оп. 6, од. зб. 5913 «Структура, особистий склад Всеукраїнської академії наук на 1927 р.» — Арк. 31–265 зв.

оп. 6, од. зб. 5928 «Матеріали наукових товариств України про їх роботу (протоколи, звіти, плани, доповідні записки, списки наукових товариств України)». — 121 арк.

оп. 7, од. зб. 626 «Анкети та списки наукових робітників України, зареєстрованих Укрголовнаукою Наркомосу УРСР». — 94 арк.

оп. 7, од. зб. 636 «Анкети наукових працівників...» (1927–1928 рр.). — Арк. 15–20 зв.

оп. 8, од. зб. 443 «Річні звіти про роботу музеїв України за 1927–1928 рр.» — Арк. 351–353 зв.

оп. 8, од. зб. 445 «Біографічні відомості про директорів музеїв УРСР за станом на 1 січня 1928 р.» — 15 арк.

оп. 8, од. зб. 477 «Анкети наукових робітників зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Укрнауки УРСР».

оп. 8, од. зб. 478 «Анкети наукових робітників зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Укрнауки УРСР».

оп. 8, од. зб. 479 «Анкети наукових робітників зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Укрнауки УРСР».

оп. 8, од. зб. 480 «Анкети наукових робітників зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Укрнауки УРСР».

оп. 8, од. зб. 481 «Анкети наукових робітників зареєстрованих Експертно-кваліфікаційною комісією Укрнауки УРСР».

оп. 9, од. зб. 241 «Список наукових робітників музеїв... УРСР. Список центральних і місцевих музеїв України» (1929 р.). — Арк. 32.

оп. 9, од. зб. 371 «Статут та постанова ВУЦВКУ про музеї УРСР. 1929–1931 рр.».

оп. 9, од. зб. 376 «Матеріали щодо проведення наукових експедицій та досліджень Волинським науково-дослідним музеєм (плани, звіти, кошториси, листування)». — Арк. 18–22.

оп. 9, од. зб. 379 «Матеріали про роботу музеїв України. 1929–1930 рр.».

оп. 9, од. зб. 871 «Постанова ВУЦВК і РНК УРСР про затвердження положення про аспірантуру при науково-дослідних установах. 25 листопада 1930 р.» — Арк. 119–122.

оп. 9, од. зб. 1467 «Звіт Наркомосу УРСР про стан музейної справи на Україні у 1927–1928 рр., статистичні відомості про державні музеї за 1927 р.» — Арк. 921 зв.

оп. 9, од. зб. 1502 «Листування про святкування 30-річного ювілею Волинського науково-дослідного музею» (1930–1931 рр.). — Арк. 6.

оп. 9, од. зб. 1506 «Листування з музеями України про затвердження штатів Дніпропетровського історико-археологічного музею та асигнування коштів на ремонтні роботи. 1930–1932 рр.».

оп. 10, од. зб. 549 «Доповідні записки групи музейних і бібліотечних установ і музеїв та листування з ними..., стан та роботу музеїв. 1931–1932 рр.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 576 «Листування з Дніпропетровським, Миколаївським і Одеським краєвими історико-археологічними музеями ... про організацію і проведення археологічних експедицій. 1931 р.» — Арк. 2–15.

оп. 10, од. зб. 587 «Наркомос УРСР. Сектор науки. Списки персонального складу наукових та науково-дослідних установ України» (1931 р.). — Арк. 53–54.

оп. 10, од. зб. 905 «Відомості науково-дослідних установ України про склад наукових робітників» (1931 р.). — Арк. 104–118.

оп. 10, од. зб. 1385 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1386 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1387 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1388 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1389 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1390 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1391 «Листування з науково-дослідними установами про ... проведення наукових експедицій та археологічних розкопок..., поповнення бібліотек і музеїв. 1932 р.» — М/ф.

оп. 10, од. зб. 1393 «Матеріали про роботу музеїв України. 1932–1933 рр.».

оп. 10, од. зб. 1397 «Акти, висновки та доповідні записки про обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв. 1932–1933 рр.» — М/ф.

оп. 12, од. зб. 3776 «Особова справа на Кравченко В.Г. (1927 р.). — Арк. 1–2 зв.

**ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРУ
ТА ЕТНОЛОГІЇ НАНУ ІМЕНІ М.Т. РИЛЬСЬКОГО В КИЄВІ,
СЕКТОР РУКОПИСНИХ ФОНДІВ**

Ф. 14 «Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т.Рильського НАН України»:

оп. 1, од. зб. 7 «Щоденники» (1892–1897 рр.).

оп. 1, од. зб. 9 «Щоденники» (1897–1898 рр.).

оп. 1, од. зб. 10 «Щоденники» (1898 р.).

оп. 1, од. зб. 11 «Щоденники» (1898–1899 рр.).

оп. 1, од. зб. 27 «Щоденники» (1906–1909 рр.).

оп. 1, од. зб. 28 «Щоденники» (1906–1909 рр.).

оп. 1, од. зб. 29 «Щоденники» (1907–1908 рр.).

оп. 1, од. зб. 30 «Щоденники» (1907–1908 рр.).

оп. 1, од. зб. 62 «Щоденники» (1928–1929 рр.).

оп. 1, од. зб. 63 «Щоденники» (1928–1929 рр.).

Ф. 15 «Кравченко В.Г.»:

од. зб. 48 «Щоденники» (1924–1926 рр.).

од. зб. 49 «Щоденники» (1924–1926 рр.).

од. зб. 50 «Щоденники» (1924–1926 рр.).

од. зб. 51 «Щоденники» (1924–1926 рр.).

од. зб. 1376 «Завдання науки етнографії. Лекція, прочитана в 1924 р. на ЖУПК Кравченком», рукопис. — Арк. 75–101.

од. зб. 537а «Листування» (1912–1945 рр.).

од. зб. 692 «Листування» (1888 р.) — Лист В.Г. Кравченка до М.Ф. Комарова (1888 р.).

од. зб. 693 «Листування» (1892, 1931 рр.).

од. зб. 694 «Листування» (1896 р.).

- од. зб. 695 «Листування» (1896 р.).
- од. зб. 697 «Листування» (1887–1891 рр.). — Листи В.Г. Кравченка до своєї дружини.
- од. зб. 698 «Листування» (1887–1891 рр.). — Листи В.Г. Кравченка до своєї дружини.
- од. зб. 701 «Листування» (1901 р.). — Лист В. Кравченка до свого брата П.Г.Кравченка.
- од. зб. 704 Кравченко В.Г. «З недавнього минулого Волині» (1927 р.). — 11 арк.
- од. зб. 704а Кравченко В.Г. «Обряди, сполучені з сватанням, заручинами та весіллям» (1928 р.). — 22 арк.
- од. зб. 705 Кравченко В.Г. «Як і що досліджувати (програма)». — 11 арк.
- оп. 1, од. зб. 1–2 «Біографічні документи В.Г. Кравченка 1877–1934 рр.». — 171 арк.
- оп. 1, од. зб. 3 «Біографічні документи В.Г. Кравченка 1935–1939 рр.». — Арк. 270–377.
- оп. 1, од. зб. 4 «Біографічні документи В.Г. Кравченка 1940–1945 рр.». — Арк. 400–445.
- оп. 1, од. зб. 5 «Щоденники» (1886–1895 рр.). — Арк. 4–371 зв.
- оп. 1, од. зб. 6 «Щоденники» (1886–1895 рр.).
- оп. 1, од. зб. 8 «Щоденники» (1897 р.).
- оп. 1, од. зб. 12 «Щоденники» (1899 р.).
- оп. 1, од. зб. 15 «Щоденники» (1899–1901 рр.).
- оп. 1, од. зб. 16 «Щоденники» (1899–1901 рр.).
- оп. 1, од. зб. 17 «Щоденники» (1901 р.).
- оп. 1, од. зб. 18 «Щоденники» (1901 р.).
- оп. 1, од. зб. 19 «Щоденники» (1901–1904 рр.).
- оп. 1, од. зб. 20 «Щоденники» (1901–1904 рр.).
- оп. 1, од. зб. 21 «Щоденники» (1901–1904 рр.).
- оп. 1, од. зб. 22 «Щоденники» (1902–1903 рр.).
- оп. 1, од. зб. 23 «Щоденники» (1902–1903 рр.).
- оп. 1, од. зб. 24 «Щоденники» (1902–1903 рр.).
- оп. 1, од. зб. 25 «Щоденники» (1903–1905 рр.). — Арк. 94 зв. — 182.
- оп. 1, од. зб. 26 «Щоденники» (1903–1905 рр.). — Арк. 94 зв. — 182.
- оп. 1, од. зб. 31 «Щоденники» (1908–1909 рр.).
- оп. 1, од. зб. 32 «Щоденники» (1908–1909 рр.).
- оп. 1, од. зб. 33 «Щоденники» (1908–1909 рр.).

- оп. 1, од. зб. 34 «Щоденники» (1909 р.).
оп. 1, од. зб. 35 «Щоденники» (1909 р.).
оп. 1, од. зб. 36 «Щоденники» (1909 р.).
оп. 1, од. зб. 37 «Щоденники» (1909–1911 рр.).
оп. 1, од. зб. 38 «Щоденники» (1909–1911 рр.).
оп. 1, од. зб. 39 «Щоденники» (1909–1911 рр.).
оп. 1, од. зб. 40 «Щоденники» (1914 р.). — Арк. 23–86.
оп. 1, од. зб. 41 «Щоденники» (1914 р.).
оп. 1, од. зб. 42 «Щоденники» (1915–1923 рр.).
оп. 1, од. зб. 43 «Щоденники» (1915–1923 рр.). — Арк. 4, 17,
17 зв., 52, 70.
оп. 1, од. зб. 44 «Щоденники» (1915–1923 рр.).
оп. 1, од. зб. 45 «Щоденники» (1924 р.).
оп. 1, од. зб. 46 «Щоденники» (1924 р.).
оп. 1, од. зб. 47 «Щоденники» (1924 р.).
оп. 1, од. зб. 52 «Щоденники» (1925 р.).
оп. 1, од. зб. 53 «Щоденники» (1925 р.).
оп. 1, од. зб. 54–55 «Щоденники подорожі до м. Києва, Полтави
та Харкова з метою оглянути музеї» (1926–1927 рр.). — 122 арк.
оп. 1, од. зб. 56 «Щоденники» (1926–1927 рр.).
оп. 1, од. зб. 57 «Щоденники» (1926–1927 рр.).
оп. 1, од. зб. 58 «Щоденники» (1926–1927 рр.).
оп. 1, од. зб. 59 «Щоденники» (1927 р.).
оп. 1, од. зб. 60 «Щоденники» (1927–1928 рр.). — Арк. 63.
оп. 1, од. зб. 61 «Щоденники» (1927–1928 рр.).
оп. 1, од. зб. 64 «Щоденники» (1930–1933 рр.). — Арк. 50–144.
оп. 1, од. зб. 65 «Щоденники» (1934–1939, 1941–1945 рр.). —
Арк. 12–166.
оп. 1, од. зб. 66 «Спогади та записні книжки 1917–1929 рр.».
оп. 1, од. зб. 81 Кравченко В.Г. «Етнографічний нарис (про
Волинь)» (б/д). — 38 арк.
оп. 1, од. зб. 547 «Службова та громадська діяльність В.Г. Крав-
ченка 1907–1934 рр.» — Арк. 1–85 зв.
оп. 1, од. зб. 690 «Щоденники» (1885–1886 рр.). — Арк. 4–35 зв.
оп. 1, од. зб. 691 Кравченко В.Г. «Спогади Кравченка Василя
про своє дитинство» (1915 р.). — Арк. 2–4.
оп. 2, од. зб. 68 Кравченко В.Г. «Краєзнавство в натурі (мето-
дика краєзнавчої роботи)» (1927 р.). — 31 арк.
оп. 2, од. зб. 69 Кравченко В.Г. «Техніка краєзнавчої (науко-
во-дослідної) праці в натурі» (1927 р.). — 59 арк.

- оп. 2, од. зб. 70 Кравченко В.Г. «Калатало (розвідка)».
оп. 2, од. зб. 71 Кравченко В.Г. «Про горілку та самогон».
оп. 2, од. зб. 74 (рос. мовою), Кравченко В.Г. «Наука і будівництво соціалізму» (1940 р., 1942 р.). — 70 арк.; та Кравченко В.Г. «Загальні програми для дослідження колгоспів, підприємств, за-
нять» (1940 р.). — 10 арк.
оп. 2, од. зб. 75 Кравченко В.Г. «Методика по збиранню етно-
графічного матеріалу» (1941–1942 рр.). — 60 арк.
оп. 2, од. зб. 76 (укр. мовою) Кравченко В.Г. «Наука і будів-
ництво соціалізму» (1940 р., 1942 р.). — 70 арк.
оп. 2, од. зб. 77 Кравченко В.Г. «Соціалістичне будівництво
і наука» (1944 р.). — 98 арк.
оп. 2, од. зб. 78 Кравченко В.Г. «Масова підготовка наукових
кадрів в період соціалістичного будівництва» (1945 р.).
оп. 2, од. зб. 79 Кравченко В.Г. «Про гуральництво» (б/д). —
133 арк.
оп. 2, од. зб. 80 Кравченко В.Г. «Політехнізація школи» (б/д). —
91 арк.
оп. 2, од. зб. 81 Кравченко В.Г. «Етнографічний нарис» (б/д).
оп. 2, од. зб. 82 Кравченко В.Г. «Коротенький нарис історії
руху та розвинення сект на Волині» (б/д). — 16 арк.
оп. 2, од. зб. 83 Кравченко В.Г. «Волинь (нарис)» (б/д). —
15 арк.
оп. 2, од. зб. 84 Кравченко В.Г. «Дещо про фольклор та чума-
кування» (б/д). — 32 арк.
оп. 2, од. зб. 85 Кравченко В.Г. «Вода (коротенький нарис,
прикмети, прислів'я, приказки про воду)» (б/д). — 8 арк.
оп. 2, од. зб. 88 Кравченко В.Г. «Історичний огляд походжен-
ня музеїв взагалі» (б/д). — 21 арк.
оп. 2, од. зб. 90 Кравченко В.Г. «Утворення музею» (б/д).
оп. 2, од. зб. 91 Кравченко В.Г. «Про організацію сільських
музеїв» (б/д). — 41 арк.
оп. 2, од. зб. 92 Кравченко В.Г. «Про організацію сільських
музеїв» (б/д). — 41 арк.
оп. 2, од. зб. 93 Кравченко В.Г. «Різні замітки та уривки з ро-
біт по краєзнавству» (б/д). — 22 арк.
оп. 2, од. зб. 96 Кравченко В.Г. «Волинь. Науковий нарис»
(1921 р.). — Арк. 57–81.
оп. 2, од. зб. 99 Кравченко В.Г. «Програма по збиранню ма-
теріалів з етнографії» (1921 р.). — 150 арк.

оп. 2, од. зб. 100 Кравченко В.Г. «Етнографічний програм» (1921 р.). — 211 арк.

оп. 2, од. зб. 101 Кравченко В.Г. «Інструкція та короткий програм-схема до збирання фольклорних та етнографічних матеріалів» (1923 р.). — 26 арк.

оп. 2, од. зб. 102 Кравченко В.Г. «Програми по дослідженню німецької колонії» (1926 р.), нім мова. — 11 арк.

оп. 2, од. зб. 103 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про народну медицину» (1922–1930 рр.) — 53 арк.

оп. 2, од. зб. 104 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про народне мистецтво» (1928 р.). — Арк. 54–60.

оп. 2, од. зб. 105 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про пережиткові соціальні інституції» (б/д). — Арк. 61–66.

оп. 2, од. зб. 107 Кравченко В.Г. «Програми про житло» (1923–1924 рр.). — 18 арк.

оп. 2, од. зб. 109 Кравченко В.Г. «Програми про обслідування торжища» (1928 р.). — Арк. 116–162.

оп. 2, од. зб. 111 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про обрядовість річного циклу» (1924 р.). — 37 арк.

оп. 2, од. зб. 112 Кравченко В.Г. «Програми: обряди, сполучені з сватанням, заручинами й весіллям» (б/д). — Арк. 38–144.

оп. 2, од. зб. 113 Кравченко В.Г. «Програми: вмирання, похорон та ін. обряди, що відбуваються за небіжчиків» (б/д). — Арк. 145–199.

оп. 2, од. зб. 117 Кравченко В.Г. «Програма по вивченню кооперації» (1929 р.). — 12 арк.

оп. 2, од. зб. 119 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про народний одяг» (1927 р.). — 46 арк.

оп. 2, од. зб. 120 Кравченко В.Г. «Коротенький програм. Юдейський календар» (б/д). — 2 арк.

оп. 2, од. зб. 121 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про дитячі гри та лічилки» (б/д). — Арк. 52–56.

оп. 2, од. зб. 123 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про народні вірування та уявлення» (1928–1931 рр. та б/д). — Арк. 1–41 зв.

оп. 2, од. зб. 124 Кравченко В.Г. «Програми по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та ін. обряди, сполучені з народженням» (1926 р.). — Арк. 8–187.

оп. 2, од. зб. 126 Кравченко В.Г. «Програми-схеми по збиранню матеріалів до проведення колективом монографічного вивчення

радгоспів, колгоспів, сільськогосподарських товариств, комун» (1933 р.). — 74 арк.

оп. 2, од. зб. 127 Кравченко В.Г. «Програма по вивченню культурних закладів (школи, хати-читальні, сільбудинка, лікнепа)» (б/д). — 2 арк.

оп. 2, од. зб. 128 Кравченко В.Г. «Програми: відношення місцевого селянства до комуни, а комунарів до церкви» (б/д). — Арк. 183–185.

оп. 2, од. зб. 129 «Програми до збирання етнографічних матеріалів по народному (звичаєвому) праву» (б/д). — 255 арк.

оп. 2, од. зб. 136а «Ключі до записів В. Кравченка» (б/д) оп. 2, од. зб. 136в, д «Різні замітки В. Кравченка» (б/д). — 20 арк.

оп. 2, од. зб. 137а «Лекції з етнографії В. Кравченка» (1921–1924 рр.). — 36 арк.

оп. 2, од. зб. 137б Кравченко В.Г. «Лекції з етнографії» (1921–1924 рр.).

оп. 2, од. зб. 137в Кравченко В.Г. «Звичаєве право на Україні (лекція)» (б/д). — Арк. 105–115.

оп. 2, од. зб. 546 «Листування» — лист В. Кравченка до Коднянської містечкової єврейської Ради» (1929 р.). — Арк. 2, 2зв.

оп. 3, од. зб. 79 Кравченко В.Г. «Програма до монографічного дослідження селища й садиби та їх розвинення» (б/д). — 20 арк.

оп. 3, од. зб. 145а Кравченко В.Г. «Експерсія студентів Житомирських курсантів в справі дослідження за гончарським виробництвом до м. Троянова Житомирської округи» (1924 р.). — 23 арк.

оп. 3, од. зб. 147 Кравченко В.Г. «Обстеження м. Коростеня та с. Іскорости вчителями Коростенської округи» (1925 р.). — 197 арк.

оп. 3, од. зб. 148 Кравченко В.Г. «Обслідування села Денешів вчителями Житомирської округи за програмами й вказівками зав. етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею В.Г. Кравченка» (1925–1926 рр.). — 68 арк.

оп. 3, од. зб. 149 Кравченко В.Г. «Обслідування передмістя Житомиру — Мальованки під час перепідготовки вчителів нацменів (німці й поляки) Волині. Етнографічний опис» (1927 р.). — 41 арк.

оп. 3, од. зб. 152 б Кравченко В.Г. «Етнографічний опис с. Рижани Володарського району Житомирської обл., зроблені гуртками за програмами і вказівками В.Г. Кравченка» (б/д). — 50 арк.

оп. 3, од. зб. 156 б Кравченко В.Г. «Народне (звичаєве) право в с. Гладковичі Овруцького повіту Коростенської округи на Волині» (1924 р.). — Арк. 5–20.

оп. 3, од. зб. 157 Кравченко В.Г. «Пулинський український колгосп імені 12-річчя Жовтня» (1929–1930 рр.). — 97 арк.

оп. 3, од. зб. 157 б Кравченко В.Г. «Житомирська єврейська сільськогосподарська артіль «Друкар-колективіст» (1929–1930 рр.). — 28 арк.

оп. 3, од. зб. 157 в Кравченко В.Г. «Синьгурський колгосп» (1930–1931 рр.). — 16 арк.

оп. 3, од. зб. 157 г Кравченко В.Г. «Мар'янівський колгосп імені 12-ти річчя Жовтня» (1931 р.).

оп. 3, од. зб. 157 д Кравченко В.Г. «Єврейський колгосп в м. Пулинах» (б/д). — 4 арк.

оп. 3, од. зб. 158–159 Кравченко В.Г. «Збірка етнографічних матеріалів: звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині. Записав Кравченко В.» (1928 р.). — 228 арк.

оп. 3, од. зб. 162 Кравченко В.Г. «Матеріали до складання етнографічної карти Дніпропетровщини» (1926–1933 рр.). — 121 арк.

оп. 3, од. зб. 186 а-в — 195 Кравченко В.Г. «Етнографічні записи з Волині, фольклорні матеріали» (1882–1904 та 1889–1901 рр.).

оп. 3, од. зб. 193 Кравченко В.Г. «Частушки та пісні, зібрані в Горьківській, Удмуртській, Московській, Володимирській та Ростовській областях (1914–1936 рр.)». — 147 арк.

оп. 3, од. зб. 228 Кравченко В.Г. «Єврейські обряди та ін.» (1925–1926 рр.). — 21 арк.

оп. 3, од. зб. 229 Кравченко В.Г. «Сватання у євреїв».

оп. 4, од. зб. 264 а «Листування» (1885–1891 рр.) — листи Т. Зіньківського до В.Г. Кравченка.

оп. 4, од. зб. 264 г «Листування» — листи Г.О. Мачтети (письменника) до В.Г. Кравченка (1898, 1901 рр.).

оп. 4, од. зб. 264 д «Листування» (1899–1913 рр.). — листи Гнатюка В.Я. — Арк. 42–63.

оп. 4, од. зб. 264 л «Листування» (1903 р.) — лист В. Стефаника до подружжя Кравченків. — Арк. 176.

оп. 4, од. зб. 264 м «Листування» (1903–1928 рр.) — листи С. Єфремова до В. Кравченка.

оп. 4, од. зб. 264 н «Листування» (1908–1927 рр.) — листування з Грушевським М.С. — Арк. 181–184 зв.

оп. 4, од. зб. 268 «Листування» (1909–1910 рр.) — листи Ф.К. Вовка до В.Г. Кравченка. — Арк. 165–174.

оп. 4, од. зб. 269 «Листування» (1910 р.) — лист М. Грінченкової до В. Кравченка. — Арк. 95, 96.

оп. 4, од. зб. 274 «Листування» (1912 р.) — лист сина Михайла до Кравченків.

оп. 4, од. зб. 275 «Листування» (1912–1915 рр.) — листи А. Шахматова до В. Кравченка. — Арк. 170–172.

оп. 4, од. зб. 276 «Листування» (1912 р.) — лист М. Коцюбинського до В. Кравченка. — Арк. 174.

оп. 4, од. зб. 278 «Листування» (1915 р.).

оп. 4, од. зб. 300 «Листування» (1925–1928 рр.) — листи К.М. Грушевської до В.Г. Кравченка. — Арк. 14–39.

оп. 4, од. зб. 303 «Листування» (1925 р.) — лист К. Квітки до В. Кравченка. — Арк. 55, 55 зв.

оп. 4, од. зб. 326 «Листування» (1926 р.) — лист Абрамовича до В. Кравченка.

оп. 4, од. зб. 336а «Листування» (1926 р.) — лист вчителя Ф.Ю. Таргона (с. Смолдирів Баранівського р. Волинської окр.) до В.Г. Кравченка. — 3 арк.

оп. 4, од. зб. 352 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 360 «Листування» (1927 р.) — лист від Л.Л. Рябчука (краєзнавчий гурток с. Колодяжне). — Арк. 76–78.

оп. 4, од. зб. 366 «Листування» (1927 р.) — лист від Ю. Абрамовича (Коростенський музей). — Арк. 107.

оп. 4, од. зб. 369 «Листування» (1927–1932 рр.) — листи Герасимчука Ю. (краєзнавчий гурток в м. Лугинь).

оп. 4, од. зб. 395 «Листування» (1928–1932 рр.) — листи Ф.В. Мефедової (директора Волинського музею) до В.Г. Кравченка.

оп. 4, од. зб. 406 «Листування» (1928–1935 рр.) — листи Д. Зеленина до В. Кравченка. — Арк. 120–128.

оп. 4, од. зб. 407 «Листування» (1928–1931 рр.) — листи Д.І. Яворницького до В.Г. Кравченка. — Арк. 135–141.

оп. 4, од. зб. 417 «Листування» (1929 р.) — лист Є. Кагарова до В. Кравченка. — Арк. 11.

оп. 4, од. зб. 418 «Листування» (1929 р.) — лист від учня В. Андрійчука до В.Г. Кравченка. — 2 арк.

оп. 4, од. зб. 435 «Листування» (1931 р.).

оп. 4, од. зб. 441 «Листування» (1932 р.) — листи М. Тарасенка (комісія біографічного словника УАН) до В.Г. Кравченка. — Арк. 113–114 зв.

оп. 4, од. зб. 446 «Листування» (1933–1940 рр.) — листи Гнатюка В.Я. — Арк. 121–125, 132 зв.

оп. 4, од. зб. 453 «Листування» (1915 р.).

оп. 4, од. зб. 454 «Листування» (1912 р.) — лист з «Товариства дослідників Волині» до В.Г. Кравченка. — Арк. 1.

оп. 4, од. зб. 455 «Листування» (1912 р.) — лист з Академії Наук СРСР, відділу російської мови та словесності до В.Г. Кравченка. — Арк. 2.

оп. 4, од. зб. 456 «Листування» (1917 р.) — лист з українсько-го товариства «Просвіта» до В.Г. Кравченка. — Арк. 3.

оп. 4, од. зб. 457 «Листування» (1918 р.) — листи з Комісії по заготовці наочних підручників при волинській губернській шкільній раді до В.Г. Кравченка. — Арк. 4.

оп. 4, од. зб. 458 «Листування» (1924 р.).

оп. 4, од. зб. 459 «Листування» — листи з Всенародної бібліотеки України при ВУАН (1925 р.). — Арк. 8.

оп. 4, од. зб. 460 «Листування» (1925 р.) — лист з Музею українського мистецтва м. Харкова до В.Г. Кравченка. — Арк. 9.

оп. 4, од. зб. 461 «Листування» (1925–1930 рр.) — листи В. Петрова (Етнографічна комісія ВУАН) до В.Г. Кравченка. — Арк. 21–38.

оп. 4, од. зб. 462 «Листування» (1925, 1929 рр.) — листи з ВУАН до В.Г. Кравченка. — Арк. 57, 58.

оп. 4, од. зб. 463 «Листування» (1926–1930 рр.) — листи з Історичної секції ВУАН до В.Г. Кравченка. — Арк. 64–74.

оп. 4, од. зб. 466 «Листування» (1927 р.) — лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури до В.Г. Кравченка. — Арк. 83.

оп. 4, од. зб. 467 «Листування» (1927 р.) — лист з Українського комітету краєзнавства до В.Г. Кравченка. — Арк. 85.

оп. 4, од. зб. 469 «Листування» (1929 р.) — листи з УАН українського театрального музею до В.Г. Кравченка. — Арк. 90.

оп. 4, од. зб. 470 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 471 «Листування» (1927 р.) — лист з Науково-дослідного інституту Порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті до В.Г. Кравченка. — Арк. 98.

оп. 4, од. зб. 474 «Листування» (1928 р.) — листи з науково-дослідного інституту імені Тараса Шевченка у Харкові до В.Г. Кравченка. — Арк. 113.

оп. 4, од. зб. 478 «Листування» (1928–1929 рр.) — листи з Першого всеукраїнського музею єврейської культури до В. Кравченка. — Арк. 116.

оп. 4, од. зб. 482 «Листування» (1929–1930 рр.) — листи з «Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при І Московському університеті до В.Г. Кравченка. — Арк. 128–131.

оп. 4, од. зб. 483 «Листування» (1929 р.) — листи з Науково-дослідної кафедри єврейської культури при ВУАН до В.Г. Кравченка. — Арк. 132–133.

оп. 4, од. зб. 484 «Листування» (1929–1931 рр.) — лист з Кабінету національних меншин (Етнографічна комісія ВУАН) до В.Г. Кравченка. — Арк. 134–140 зв.

оп. 4, од. зб. 509 «Листування» (1889–1930 рр.).

оп. 4, од. зб. 510 «Листування» (1912 р.) — лист В. Кравченка до Шахматова О.О. — Арк. 1–2.

оп. 4, од. зб. 511 «Листування» (1923 р.).

оп. 4, од. зб. 512 «Листування» (1925 р.).

оп. 4, од. зб. 513, 513 а «Листування» (1924–1925 рр.) — листи В.Г. Кравченка до М.С. Грушевського. — Арк. 20–38.

оп. 4, од. зб. 514 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 515 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 516 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 517 «Листування» (1927 р.).

оп. 4, од. зб. 518 «Листування» (1927 р.) — лист В. Кравченка до Яценка (Етнологічно-краєзнавча секція Харківської науково-дослідної кафедри). — Арк. 75–78 зв.

оп. 4, од. зб. 519 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 520 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 521 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 522 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 523 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 524 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 525 «Листування» (1928 р.).

оп. 4, од. зб. 527 «Листування» (1929 р.).

оп. 4, од. зб. 528 «Листування» (1929–1930 рр.).

оп. 4, од. зб. 529 «Листування» (1929–1930 рр.).

оп. 4, од. зб. 530 «Листування» (1934 р.) — листи В.Г. Кравченка до Д.К. Зеленіна. — Арк. 106, 107.

оп. 4, од. зб. 531 «Листування» (1943–1944 рр.).

оп. 4, од. зб. 532 «Листування» (1943–1944 рр.).

оп. 4, од. зб. 533 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 534 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 535 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 536 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 537а «Листування» (1912–1945 рр.) — листи В. Кравченка до Т.Подрябіннікова. — Арк. 1, 89, 89 зв.

оп. 4, од. зб. 537 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 538 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 539 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 540 «Листування» (б/д.).

оп. 4, од. зб. 541 «Листування» (1883–1944 рр.) — листи В. Кравченка до кореспондентів. — Арк. 142, 142 зв.

оп. 4, од. зб. 542 «Листування» (1926 р.).

оп. 4, од. зб. 543–544 «Листування» (1927 р.) — листи В. Кравченка до редакції часопису «Радянська Волинь».

оп. 4, од. зб. 545 «Листування» (1927 р.) — лист В. Кравченка до директора Коростенського музею Козубівського. — Арк. 162–166.

оп. 5, од. зб. 547 Кравченко В.Г. «Службова та громадська діяльність» (1907–1934 рр.). — 123 арк.

оп. 5, од. зб. 617 «Особисті начерки В.Г. Кравченка» (1917 р.). — Арк. 64–99.

оп. 8, од. зб. 670 «Анкети».

оп. 8, од. зб. 671 «Вирізки з газет» (1914–1937 рр.). — Арк. 123.

оп. 8, од. зб. 672 «Вирізки з газет» (1914–1937 рр.). — Арк. 123.

оп. 4, од. зб. 702–703 «Листування» (1891–1892 рр.) — листи Орловського Михайла до свого зятя Кравченка Василя та дочки Олімпіади.

Ф. 16 «Волинський краєзнавчий музей»:

од. зб. 4 «Щоденники етнографічного відділу Волинського музею» (1920–1925 рр.). — Арк. 1–183.

од. зб. 5 «Щоденники етнографічного відділу Волинського музею» (1926–1927 рр.). — Арк. 1–152 зв.

од. зб. 6 «Волинський краєзнавчий музей. Щоденники етнографічного відділу» (1928–1930 рр.). — Арк. 2–93.

од. зб. 7 «Волинський краєзнавчий музей. Аспірантура при музеї» (1928–1930 рр.). — Арк. 2–61.

од. зб. 19 «Волинський музей. Матеріали про роботу краєзнавчих гуртків (статути, протоколи та ін.)» (1925–1929 рр.). — Арк. 1–21.

од. зб. 20 «Бюро Волинської Секції Наукових Робітників (СНР) спілки «Робос», 1927–1929 рр.

од. зб. 22 «Щоденник В. Кравченка про роботу Дніпропетровського музею» (1932–1933 рр.). — Арк. 1–66.

од. зб. 23 «Дніпропетровський історичний музей. Різне.» (1932–1933 рр.). — Арк. 13–16 зв.

од. зб. 26 «Волинський краєзнавчий музей. Різне».

од. зб. 27 Кравченко В.Г. «Короткий історичний огляд про походження крашанки та писанки на Паску» (1924 р.). — Арк. 63–70.

од. зб. 28 Кравченко В.Г. «Програма по улаштуванню Етнографічного музею. Перероблено і пристосовано до збирання матеріалів в межах України» (1921 р.). — 16 арк.

од. зб. 29 Кравченко В.Г. «Лабораторна обробка речей, що вступили до музею» (1925 р.). — 3 арк.

од. зб. 31 «Волинський музей. Робота етнографічної кафедри при Волинському музеї (протоколи, план лекцій, календар засідань)» (1928 р.). — 10 арк.

од. зб. 33 «Волинський музей. П'ятирічні плани науково-дослідних праць Всеукраїнського історичного музею у м. Дніпропетровську» (1933–1937 рр.). — 24 арк.

од. зб. 39 «Волинський музей. Німецький колгосп «Стара Буда» Пулинського району на Волині» (1929 р.). — 150 арк.

од. зб. 40–41; 58–61 «Волинський музей. Мархлевський порцеляновий завод — монографічне вивчення» (1929–1932 рр.). — 203 арк.

од. зб. 67–80 журнал «Етнограф».

од. зб. 81–82 журнал «Краєзнавство».

од. зб. 85–87 рукописний журнал «Творець-пролетар» (літературної студії при Житомирських українських педагогічних курсах імені Драгоманова).

од. зб. 88–90 рукописні журнали «Побут людей» (Коднянської трудшколи), «Бджілка» (сільськогосподарської школи с. Турчинівка Житомирської області), «Світ» (2-ої Будівельної профшколи імені Артема, м. Житомир).

ІНСТИТУТ РУКОПИСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Фонд 3 «Листування»:

од. зб. 37638 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».

од. зб. 37643 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка». — Арк. 1–4.

- од. зб. 37647 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37648 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37649 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37650 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37651 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37652 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37657 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка». —

Арк. 1.

- од. зб. 37658 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».
од. зб. 37659 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка». —

Арк. 4.

- од. зб. 3764 «Лист В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка».

Ф. 10 «Архів АН України. З матеріалів Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів»:

- од. зб. 5316 «Лист В.Г. Кравченка до П.Я. Стебницького» (1922 р.). — Арк. 1, 1 зв.
од. зб. 5408 «Лист В.Г. Кравченка до М.М. Могилянського» (1926 р.). — Арк. 51–52.
од. зб. 5409 «Лист В. Кравченка до М.М. Могилянського» (1926 р.). — Арк. 53–54 зв.
од. зб. 5410 «Лист В.Г. Кравченка до М.М. Могилянського» (1927 р.). — Арк. 55–56 зв.

ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ

Ф. 67093 СП «Слідча справа В.Г. Кравченка»:

- од. зб. 7482 П «Справа Волинського Округу. ДПУ №4016 по звинуваченню гр. Кравченка В.Г. за арт. 54–10 КК. УРСР». — Арк. 1–62.

ОПУБЛІКОВНІ ДЖЕРЕЛА:

Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях Б.Д. Грінченко. — Чернигов, 1895. — Т. 1, 2.

Коцюбинський М.М. Повне зібрання творів: В 7 т. Листи. — К.: Наукова думка, 1974. — Т. 5. — С. 143–206.

Кравченко В.Г. Из народных рассказов о проклятых детях // Киевская старина. — 1899. — Т. XXVI. — С. 772–774.

Кравченко В.Г. Свадьба в селе Курозванах. — Житомир, 1902. — 34 с.

Кравченко В.Г. Буденне життє. Психологічні малюнки. — Львів, 1902. — 301 с.

Кравченко Василь. Над морем // Літературно-Науковий Вісник. — 1909. — Кн. 4.

Кравченко В.Г. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир: Друк. «Робітник», 1911. — Т. 1, XIV. — 200 с.

Кравченко В.Г. Етнографические материалы, собранные в Волинской и соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волини. — Житомир, 1911. — Т. 5; 1914. — Т.12.

Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. — Житомир: Друк. «Робітник», 1920. — Т. 3. — 160 с.

Кравченко В.Г. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: етнографічні матеріали. — Житомир: Друк. «Робітник», 1920. — 160 с.

Кравченко В.Г. Калинівські пісні // Етнографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 62–65.

Кравченко В.Г. Осапатова долина // Етнографічний вісник. — 1926. — Кн. 2. — С. 50–61.

Кравченко В.Г. Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську. До статті К. Грушевської «Дума про пригоду на морі попівича» // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1 і 2. — С. 150–151.

Кравченко В.Г. Програм вивчення гончарства // Краєзнавство. — Харків: Український комітет краєзнавства, 1927. — №2. — С. 11–15; №3. — С. 17–19.

Кравченко В.Г. Вогонь (матеріал, зібраний на Правобережжі) // Первісне громадянство. — 1927. — Кн. 1–3. — С. 147–182.

Кравченко В.Г. Псалми, що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 71–78.

Кравченко В.Г. План для дослідження за процесом певного виробництва чи то заняття // Бюлетень Бердичівської Окранросвіти. — 1927. — №5–7.

Кравченко В.Г. Німецькі та чеські колонії на Волині // Знання. — 1927. — №9.

Кравченко В.Г. Шопка (Вертеп) // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 6. — С. 41–54.

Кравченко В.Г. З побуту й обрядів Північно-Західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67–144; Передмова. — С. 3.

Кравченко В.Г. Про чумакування. З лекцій, прочитаних перед студентами Житомирських вищих педагогічних курсів / підготовка до друку М. Малюк // Україна. — 1991. — Вип. 25. — С. 191–197.

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис про Волинь / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Берегиня. — К., 1995. — №1–2. — С. 14–25; 1995. — №3–4. — С. 111–121.

Кравченко В. Щоденник / Підготовка до друку П'ядик Ю. // Неопалима купина. — К., 1995. — №7–8. — С. 25–48.

Кравченко В.Г. Етнографічний нарис (про Волинь) / Підготовка до друку та вступна стаття Лободи Т.М. // Древліани: Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАНУ. — 1996. — С. 257–283.

Кравченко В.Г. Етнографічні матеріали, зібрані Васильом Кравченком на Україні, а більшістю в межах Волині. Пісні, хрестини та весілля. — Житомир: Друк. «Робітник», б/д. — Т. 1. — 312 с.; Т. 2. — 200 с.

Кравченко В.Г. З недавнього минулого Волині // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. — С. 466–472.

Кравченко В.Г. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). Зібрані Васильом Кравченком. — Житомир: Друк. «Робітник», б/д. — Т. 2, IV — 312 с.

Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. документів. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1959. — Т. 1. — С. 175–532.

Листи Д.Яворницького до В. Кравченка. — Листування Дмитра Яворницького та Василя Кравченка / Вступне слово Олени Боряк // НТЕ. — 1991. — №3. — С. 69–73.

Листування Хв.Вовка з В. Кравченком / Упорядкування й коментар Наулка В. та Старкова В. // Берегиня. — К., 1996. — №3–4. — С. 133–143.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2-х ч. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.; ч. 2. — 704 с.

Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. — Харків: ДВОУ «Пролетар», 1931. — Т. 1. — 712 с.

Старий. До майбутніх етнографів Волині // Селянська біднота. — Житомир, 1922. — 23 вересня.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамович П. Наукові установи і наукова діяльність на Волині // Наука на Україні. — Харків, 1922. — №2. — С. 156–157.

Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 287, 316.

Артемський А.Я. Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). — К., 1931. — С. 69.

Бабенко Л.Д., Винокур І.С., Тронько П.Т. та ін. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — 498 с.

Баженов Л.В. Основні історіографічні школи 19 — поч. 20 ст. історико-краєзнавчого вивчення Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Україна. Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. — 1994. — С. 20.

Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України 19 — поч. 20 ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький, 1995.

Барг М.А. Проблема человеческой субъективности в истории (методологический аспект) // История СССР. — 1989. — №3. — С. 123.

Беленький И.Л. Биографика в системе наук о человеке: становление, этапы развития и междисциплинарный контекст отечественного биографоведения. — М., 1999. — 220 с.

Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни // Киевская старина. — 1897. — Т. LVI, №386. — С. 17–20.

Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. — К.: Наукова думка, 1968. — 344 с.

Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М. Нариси музейної справи. — К.: Вид-во Київського університету, 1959. — 192 с.

Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.). — К.: Українознавство, 1994. — Вип. 28. — 124 с.

Бромлей Ю.В. О месте этнографии в системе наук // Вестник Академии Наук СССР. — 1977. — №1. — С. 76–87.

Бромлей Ю.В., Крюков М.В. Этнография: место в системе наук, школы, методы // Советская этнография. — 1987. — №3. — С. 45–60; №4. — С. 71–87; №5. — С. 56–70; №6. — С. 37–47. — 1988. — №1. — С. 11.

Бюлетень Наркомпроса. — 1930. — №20. — С. 540.

Ватченко Г.Ф. Дніпропетровський історичний музей за роки Радянської влади // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — С. 7–18.

Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 516 с.

Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920 — Ч. III (перевидання — К.: Політвидав, 1990). — 542 с.

Власть и наука, ученые и власть: 1880-е — нач. 1920-х годов: М-лы междунар. науч. коллоквиума / Н.Н. Смирнов (отв. ред.); СПб институт истории РАН и др. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. — 530 с.

Водотика С.Г. Соціокультурна характеристика наукової інтелігенції УРСР 20-х рр. 20 ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Зб. Статей. — Вип. 5. — К., 2001.

Волинь // Довідник з історії України. — К.: Генеза, 1993. — Т. 1. — С. 108–109.

Волинь // Енциклопедія українознавства. — Львів: Молоде життя (гол. редактор Кубійович В.), 1993. — Т. 1. — С. 303–310.

Гарбузова Л.Г. Архів В.Г. Кравченка в фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 21–24.

Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під ред. М. Грушевського. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 223–229.

Горб А. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею) // Зоря. — Дніпропетровськ, 1933. — 27 серпня.

Горленко В.П. Сто семь лет южнорусской этнографии // Киевская старина. — 1884. — №3. — С. 506.

Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. — К.: Наукова думка, 1964. — 248 с.

Горленко В.Ф. Нариси історії української етнографії. — К., 1984.

Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XIII — первой половины XIX ст. — К.: Наук. думка, 1988. — 213 с.

Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в кон. 18–1/19 вв. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13.

Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 3–15.

Грушевський М. Вступне слово // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1–2. — С. 3–8.

Грушевська К.М. До збірки матеріалів про «вогонь» В.Г. Кравченка // Первісне громадянство. — 1927. — Вип. 1–3. — С. 146.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К.: Либідь, 1993. — 287 с.

Гуревич А.Я. К читателю // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. — М., 1989.

Гуслистий Кость. Українська радянська етнографія (Підсумки і перспективи розвитку) // Народна творчість та етнографія. — 1967. — №1. — С. 7–19.

Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.05. — К., 2007. — 17 с.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.

Данилюк Ю.З. Український Комітет Краєзнавства та його діяльність // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 35–36.

Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927) // Червоний шлях. — Харків, 1927. — №12. — С. 178–180.

Дітковський М.А., Павлов О.О. Житомирський обласний краєзнавчий музей: путівник. — К.: Політвидав України, 1975. — 94 с.

Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1990. — №3. — С. 61–71.

Днепропетровский исторический музей. — Днепропетровск, 1929. — Т. 1.

Дубровський В. Музеї на Україні. — К.: Держ. вид-во України, 1929. — 60 с.

Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. — Ч. I. — Кн. I. — К., 2000.

Енциклопедія Українознавства. — Т. III. — Львів. — 1994. — С. 1158–1160.

Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 4.: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. — 500 С.

Етнографічне товариство в Києві (написана Радою Т-ва) / Записки Етнографічного товариства. — К.: Київський Окрліт, 1925. — Кн. 1. — С. 3–8.

Етнографія України / С.А. Макаруч, Ю.Г. Гошко, Р.Ф. Кирчів та ін. — Львів: Світ, 1994. — 520 с.

Євтух В.Б. Етносу спільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. — К.: СтилоС, 2004. — 242 с.

Еженедельник НКП. — 1928. — №39.

Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — Дис. ... канд. істор. наук. — 07.00.01. — Київ, 2001.

Залізний. Волинський музей (Етнографічний відділ) // Червоний шлях. — 1928. — №8. — С. 168–169.

Захаревич Н. Емпіреї душі // Культура і життя. — К., 1990. — 17 червня.

Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду УРСР. — К., 1919. — №34. — С. 395.

Іваненко В.В., Удод О.А. Дніпропетровські науковці в лабетах «великого терору» 1930-х років // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 1. — С. 527.

Історичне краєзнавство в УРСР. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 140.

История через личность: Историческая биография сегодня / Л.П. Репина (ред.). — М.: Кругъ. — 2005. — 720 с.

Кагаров Є. Нарис історії етнографії / Праці Етнографічної комісії УАН. — К.: Вид-во УАН, 1926. — 42 с.

Кагаров Є. Завдання та методи етнографії // Збірник історично-філологічного відділу УАН. — К.: Вид-во УАН, 1928. — №79. — С. 3–44.

Карсавин Л.П. Философия истории. — Спб, 1993. — С. 82–86.

Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). — К.: Наукова думка, 1991. — 96 с.

Ковалівський А. Етнографія та етнологія // Червоний шлях. — Харків: Перша друкарня Держвидаву України імені Г.І. Петровського, 1925. — №10. — С. 127–131.

Ковалівський П. До покажчика з краєзнавства // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917–1927). — Харків.: Держ. вид-во України, 1930. — С. 112–115.

Козар П. Дніпропетровський краєвий історико-архівний музей // Український музей. Збірник. — Дніпропетровськ, 1928. — Т. 1.

Костенко П. З життя національних меншостей на Україні // Знання. — Харків, 1925. — №16. — С. 23.

Костриця М., Мокрицький Г. Дослідники нашого краю // Зоря комунізму. — Житомир, 1989. — 13 грудня.

Костриця М., Мокрицький Г. Народознавець і ... «ворог народу» // Зоря комунізму. — Житомир, 1990. — 4 липня.

Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 84–91.

Крайко К.А. Коли було засновано Житомирський краєзнавчий музей? // Український історичний журнал. — 1979. — №2. — С. 178.

Кузина Г.А. Государственная политика в области музейного дела в 1917–1941 гг. / Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX вв.). Сборник научных трудов. — М.: Изд-во н/и института культуры, обл. ордена «Знак почета» типография им. Смирнова, 1991. — Ч. 1. — С. 96–173.

Лацук Ю., Ошуркевич О., Хведась А. Дослідження народної культури Волині в XIX — першій половині XX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1995. — №1. — С. 17–25.

Левченко М. З поля фольклористики й етнографії. Статті та записи. — К.: Друкарня УАН, 1927. — 72 с.

Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Історичні есе. Центр досліджень історії імені Петра Яцика Канад. інституту укр. студій Альбертського ун-ту. — К.: Основи, 1994. — Вип. 1. — Т. 2. — 573 с.

Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1925. — Кн. 1. — С. 1–11.

Лобода А. Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — К., 1926. — №1–2. — С. 201–210.

Лобода Т.М. Лицарі репресованого Відродження: народознавець Василь Кравченко // Борисфен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. — Дніпропетровськ, 1996. — №8. — С. 10–12.

Лозко Г.С. Українське народознавство. — 2 вид., доп. та перероб. — Х.: ДИВ, 2005. — 470 с.

Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. — К.: Знання, 1991. — Вип. 25. — С. 183–190.

Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. Збірник. — Дніпропетровськ: Вид-во музею, 1929. — Т. 1. — С. 5–45.

Мезенцева Г.Г. Музейное строительство на Украине за 40 лет Советской власти // Київський державний університет імені Т.Г. Шевченка. Наукові записки. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1957. — Т. XVI, вип. XII. — 179 с.

Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. — К.: Изд-во Киевского университета, 1959. — 243 с.

Мининков Н.А., Корневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005.

Міллер М. Доля українських археологів під Советами // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 112–121.

Музейное строительство в УССР (1917–1987) / Научно-вспомогательный библиографический указатель; Под. ред. Комской А.Н. — К.: Киевская книжная типография научной книги, 1987. — 264 с.

Музиченко С.М. До 50-річчя заснування Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук // Український Історичний журнал. — 1971. — №6. — С. 128–130.

Наукова праця на Волині 1914–1922 рр. // Україна. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 223–229.

Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. — Полтава: Відділ оперативної

поліграфії Полтавського обласного управління статистики, 1993. — 90 с.

Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава, 1994. — 240 с.

Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. — Репринтне відтворення видання: К.: Абрис, 1991. — 272 с.

Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1970. — 276 с.

Омельченко Ю.А. История музейного строительства на Украине 1917–1932 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — К., 1972. — 27 с.

Омельченко Ю.А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // Український історичний журнал. — 1972. — №1. — С. 102–108.

Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 рр. // Український історичний журнал. — 1975. — №3. — С. 122–128.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. — К.: Либідь, 1995.

Павлова Т.А. Психологическое и социальное в исторической биографии // Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации. — М., 1995

Петров В. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // Життя й революція. — К.: Держ. вид-во України, 1925. — №1, 2. — С. 86–90.

Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за Совецької доби та доля істориків // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених Большевицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 7–66.

Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. 1. — 413 с.

Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К.: Вид-во УАН, 1926. — 15 с.

Попов П. До текстів т. зв. «Калинівських» пісень // Етнографічний вісник. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 8.

Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К.: Ін тел, 1995. — 448 с.

Програма культурно-Історичної комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 183–187.

Репина Л.П. Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. Вып. 5. Историческая биография и персональная история. — М., 2001.

Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография. — М., 2002.

Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1999. — С. 76–100.

Савченко Ф. Фольклор і етнографія // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 159–163.

Савченко Ф. Етнографія і фольклор // Україна. — 1929. — Кн. 9. — С. 121–128.

Савчук О.А., Данилюк Л.А. Волинь проти Волині: експорт революції із сходу на захід у 20-ті рр. // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Науковий збірник. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 164–165.

Свенціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів: Друкарня «Діло», 1920. — 80 с.

Серебренников Г.Н. Организация и содержание научно-исследовательской работы музеев. — М.: Тип. «Красный печатник», 1945. — 20 с.

Скрипка В. Народознавчі праці В. Кравченка // Народна творчість та етнографія. — К., 1970. — №6. — С. 54–57.

Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // НТЕ. — 2002. — №5. — С. 20–30.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — 300 с.

Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували Уманець М. і Спілка А. — Львів, 1893. — Т. 1; 1894. — Т. 2; Відень, 1896. — Т. 3; 1899. — Т. 4

Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. — Житомир: Тип. Щербицького Є.І., 1907. — 18 с.

Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. — 1958. — №2. — С. 46–58.

Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М.: Высшая школа, 1978. — 340 с.

Томенко М.Д. Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.) — К.: «Деміур», 2003. — 76 с.

Труды I Всероссийского музейного съезда. — М., 1931. — С. 87.

Українська історична біографістика: забуте і невідоме / М.М. Алексієвець (ред.); тернопільський нац. Пед. Ун-т імені В. Гнатюка. — Т.: Лілея, 2005. — Ч. 1, 2005. — 352 с.

Филиппов И.Т. К вопросу о науке биографии // Известия Северо-Кавказского гос. Ун-та — Ростов-н/Д. — 1926. — Т. VIII. — С. 89–92.

Харченко А.А. Асандр и Хрисалиск (опыт гипотетической персональной истории) // Человек второго плана в истории. — Вып. 2: Сборник научных статей / Ростовский государственный университет. — Ростов-н/Д, 2005.

Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 223–224.

Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 164–166.

Хроніка. З протоколів засідань Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України спільно з культурно-історичною комісією та Комісією Історичної пісенності ВУАН в році 1927 // Первісне громадянство. — 1927. — Кн. 1–3. — С. 225.

Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія Історичної Пісенності // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 202–203.

Хроніка. Комісія культурно-історична // Україна. — 1929. — Кн. 7/8. — С. 171.

Цвілюк С.А. Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. — О.: Маяк, 2004. — 200 с.

Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор в Україні в період сталінського тоталітаризму. — О.: Астропринт, 2005. — 240 с.

Человек второго плана в истории: Сборник научных статей / Ростовский гос. Ун-т, Общество интеллектуальной истории. Ростовское отделение. — Ростов-на-Дону. — Вып. 1, 2004; Вып. 2, 2005.

Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К.: МП «БМТ», 1996. — 240 с.

Чубинська К. Видатний учений-етнограф // Радянська Житомирщина. — 1971. — 25 липня.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, 1927. — 325 с.

Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.

Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу // Народна творчість та етнографія. — 1996. — №4. — С. 75–81.

Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. — Л.: Academia, 1929. — 248 с.

Юренева Т.Ю. Подготовка музейных кадров в 1930-е гг. (институт музейной аспирантуры) // Музей и власть. Сборник научных трудов. — М.: изд-во научно-исследовательского института культуры, обл. ордена «Знак почета» типография им. Смирнова, 1991. — С. 124–141.

Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав: Слово. — Т. 1. А-К. — 411 С.

Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — 312 с.

Яната О.А. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — №1. — С. 1–2.

Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ століть: Автореф. дис. ... канд. іст наук: 07.00.06 / Київ, Київ. держ. Ун-т. — К., 1998. — 16 с.

ПОКАЖЧИК

Абрамович П.Н.	9, 56
Азово-Чорноморський Край	94
Азовське, м.	28
Андрійчук В.	61
Антонович В.	104
Анучін	100
Асоціація культурно-історичного досліджу	108
Баженов Л.В.	14
Барашівка, с.	126
Бджілка, рукописн. журн.	133
Бень	56
Бердичів, м.	143
Бердянськ, м.	27, 28, 32, 84, 114, 115
Березовський І.П.	13
Биківський гутний промисел	139
Бондарь М.М.	16
Боряк О.	16
Броун	87
Бубнов	93
Будинок освіти, (м. Житомир)	63, 145
Будинок примусової праці, (БУПП)	77
Буковина, часоп.	42
Бюро скарг Уповноваженої комісії радконтролю	94
Валуївський циркуляр, 1876 р.	35
Василенко М.П.	69
Видавнича Спілка, (м. Львів)	45
Винниченко В.	17
Вишневець, с.	39
Вищі жіночі педкурси	63, 116, 145
Вищі трьохрічні педагогічні курси, (м. Житомир)	60, 126, 133
Відділ російської мови та словесності російської АН СССР	20, 99
Відень, м.	35, 108
Військовий Трибунал Північно-Кавказького Військового Округу	95
Вільшане, с.	28
Вовк Хв.	20, 26

Волинська філія сільськогосподарського наукового комітету	64
Волинська філія Союзу Наукових Робітників, (СНР)	70
Волинська Центральна Рада	52
Волинське Бюро Секції наукових робітників	70
Волинське наукове товариство краєзнавства	63, 130
Волинський Губерніальний комісаріат «по зволіканню майна»	70
Волинський губернський продовольчий комітет	54
Волинський історико-археологічний музей	44, 52, 55, 141, 143, 144, 145, 151, 152, 154, 155
Волинський науково-дослідний музей	56, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 79, 82, 127, 130, 131, 135, 136, 138
Волинський Окрвідділ ДПУ	78
Волинь	9, 11, 36, 43, 52, 55, 64, 66, 68, 78, 81, 91, 100, 112, 113, 116, 118, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 138, 140, 142
Волинь, газ.	40, 41, 42
Володимирська губ.	43, 49, 50, 51, 96
Всенародна бібліотека України при ВУАН	20
Всеросійський музейний з'їзд, I	151
Всесоюзне Центральне Бюро краєзнавства, (ЦБК)	133
Всеукраїнський боротьбистський центр	94
Всеукраїнський есерівський центр	94
Всеукраїнський комітет сприяння вченим	92
ВУАН	10, 65, 75, 86, 133
ВУК «Робос» — УЦБ СНР	70, 81, 180
Вчительський інститут, (м. Феодосія)	30, 31
Гавриленко Т.М.	107
Галичина	51
Герасимчук Ю.	143
Гетьманщина	15
Гладишев М.О.	47
Гладкий М.	9, 100
Гладковичі, с.	101
Глядківський П.	107
Гнатюк В.	10, 20, 45, 110
Гніденко М.І.	49
Головнаука (м. Харків)	134, 138

Горб А.	13, 88
Гофман	48
Грицак Я.	17
Грінченко Б.Д.	20, 24, 27, 30, 32, 36, 37, 39, 41, 42, 99, 100, 153
Громадівці	35
Громадське слово, газ.	48
Грушевська К.М.	10, 11, 20, 105, 106, 112, 114, 115
Грушевський М.С.	20, 53, 54, 66, 67, 68, 76, 103, 108, 134
Гунчак Т.	17
Гуслистий К.	16
ДАЖО	14, 19, 24, 51
Даниленко В.М.	17
Данилюк В.	17
Дашкевич В.	16
Дашкевич П.	102
Денисенко В.С.	107
Дзікунки, с.	139
Директорія	15, 55, 56, 78
Дідковичі, с.	143
Діло, часоп.	42
Дмитрук Н.К.	12, 13, 14, 52, 129, 131, 143, 144
Дніпрельстан, Дніпрогес	83, 85
Дніпропетровськ, м.	84, 85, 86, 91
Дніпропетровська Державна КК-КП(б)У	89
Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей	82, 83, 84, 88, 89, 91, 130, 145, 154
Драгоманов М.П.	33, 104
Дрентельн	31
Дубровський В.В.	16
Дузь	89
Експертно-кваліфікаційна Комісія ВУКСВ	69
Емський указ, 1863 р.	35
Етнограф, рукописн. журн.	21, 134
Етнографічний відділ Житомирського науково-дослідного музею	81, 82, 84, 130, 140, 148, 150
Етнологічно-краєзнавча секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури	67, 141
Єршов А.І.	49

Єфремов С.О.	20, 73, 75, 76
Житомир, м.	23, 32, 33, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 63, 75, 84, 86, 95, 108, 127, 129, 13, 138, 152
Житомирська міська дума	53
Житомирська обл.	42
Житомирська секція профспілкової організації Наукової робітничої Спілки «Робос»	70
Житомирський пов.	105
Залізний	12
Захаревич Н.	14, 52
Зеленін Д.	97, 144
Зінківський Т.	32, 33, 34, 35
Зоря, часоп.	42
Іванеско А.Є.	18
Інспекторіат національних меншин УРСР	142
Інститут матеріальної культури, (м. Харків)	62
Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР	15, 19, 98, 101
Інститут народної освіти, (м. Житомир)	22, 56, 63, 97, 145
Інститут рукописів ЦНБ імені В.І. Вернадського	19, 24
Іскорость, с.	127
Історико-фольклористичний відділ ВУАН	64
Історичний музей, в м. Дніпропетровському	84
Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН	20, 64, 127, 128, 138, 140
Кабінет примітивної культури ВУАН	67, 107, 108, 153
Кавказ	29
Кагаров Є.	16, 114
Карпенко	90
Касьянов Г.	17
Катеринославська губ.	50
Квітка В.	47
Квітка К.	20
Київ, м.	46, 53, 66, 68, 141
Київська Громада	103, 104
Київський етнологічний музей	141
Київський університет	33, 133
Кирчів Р.Ф.	117
Кобез І.С.	28

Ковалівський А.	16
Ковалівський П.	16
Ковров, м.	15, 50, 51, 52, 59
Кодня, с.	133
Козубівський	141
Колегія РКІ	89
Колодязне, с.	61
Кольберг О.	9
Комаров (Уманець) М.Ф.	34, 39, 46
Комісія для вивчення звичаєвого права при ВУАН	65, 100, 102, 153
Комісія етнографічна ВУАН	10, 20, 64, 108, 109, 110, 133, 138, 150, 153
Комісія історичної пісенності ВУАН	11, 12, 64, 65, 103, 108, 153
Комісія Культурно-історична ВУАН	11, 12, 20, 66, 104, 106, 108, 153
Комісія по укладанню Порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції при Ленінградському державному університеті	67
Контрольна комісія при РНК СРСР	92
Корневський А.В.	18
Коробка М.І.	43
Коростенська окр.	127
Коростенський музей краєзнавства	20, 141, 143
Коростень, м.	127
Костенко П.	138
Костриця М.Ю.	14, 31, 51, 60
Коцюбинський М.М.	20, 26, 40, 41, 46, 75
Кравченко М.В.	39, 91, 95
Краеведение, журн.	134
Краєзнавство, бюл.	10, 62, 109, 134
Краєзнавство, рукописн. журн.	21, 131
Крошня, с.	127, 139
Кульчицький С.	17
Левицький І.Ф.	80
Левицький О.	102, 133
Леонтович Ф.	102
Лисяк-Рудницький І.	57

Літературно-Науковий Вісник, часоп.	66, 133
Лобода А.М.	10, 16, 66, 133
Лугини, м.	143
Любар, м.	42
Люблінська унія 1596 р.	112
Львів, м.	35, 40, 42, 66
Магадан, м.	95
Мазепа І.	17
Макарчук С.А.	117
Малиновський О.	65
Малюк М.	14, 52
Мальованка, передмістя м. Житомира	127
Мар'янівська скляна Гута Мархлевського (польського) р-ну	139
Мартинович В.Л.	30, 31
Мартос Б.	54
Мархлевський порцеляновий завод	139
Мезенцева Г.Г.	16
Мефедова Ф.В.	63
Мирогіщенське, с.	32
Міллер М.О.	17, 60, 85
Мінінков Н.А.	18
Могилянський М.М.	24
Мокрицький Г.П.	14, 31, 51, 60
Москва, м.	71, 73, 74, 126, 151
Музей українського мистецтва, (м. Харків)	20, 67, 140
Музиченко С.М.	14
Наддніпрянська Україна	35
Наркомпрос	149
Народний комісаріат освіти (відділ академічних пенсій)	92
Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР	93
Народовольці	35
Наукове товариство імені Шевченка	40, 66, 75, 133
Науково-дослідна кафедра єврейської культури	20
Науково-дослідний інститут Порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті	20, 67, 140

Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка у Харкові	20, 67, 141
Наш голос, газ.	48
НЕП	58, 71
Нестуля О.	15
Німеччина	96
Новицький В.	47, 50
Общество любителей природоведения, антропологии и этнографии	20
Одеса, м.	35, 62
Одеська піхотна юнкерська школа	32, 33, 36
Омельченко Ю.А.	16
Орловська О.	39, 41, 47, 91, 95
Орловський М.	39
Острозький пов.	36
Охрімович В.	102
Павленко Ю.	17
Первісне громадянство, журн.	10, 12
Перший всеукраїнський музей єврейської культури	20
Петербург, Петроград, м.	35, 51, 52
Петербурзька академія наук	9, 50, 93
Петлюра С.	56
Петров В.	16, 108, 126
Петровський О.	47
Пілсудський Ю.	55
Побут людей, рукописн. журн.	133
Поділля	113, 127
Подрябінніков Т.З.	84, 94, 152
Полісся	43
Полонська-Василенко Н.	17
Полтава, м.	68, 141
Попов П.	16
Постишев П.П.	86
Постоев П.Г.	59
Поступ, часоп.	42
Правда, газ.	92, 93
Правобережжя	105
Прип'ятське Полісся	66, 104
Пристайко В.І.	17
Просвіта, тов.	20, 23, 37, 47, 48, 49, 51, 78

Пулинок, м.	139
Рада, газ.	48
Радянська Волинь, часоп.	20, 76
Республіканський комітет краєзнавства, (РКК)	134
Репіна Л.П.	18
Рибак І.	107
Рильський полк	32, 34, 36, 38
Рильський Т.	102
Рихлік Є.	138
РКП(б)	58
РНК РСФСР	92, 93
Російська Академія Наук	66, 133
Російське Географічне Товариство, (м. Ленінград)	70
Ростов-на Дону, м.	29, 44, 91, 93, 95, 96, 122, 152
Ростовський Н/Д Обком Союзу працівників вищої школи та наукових робітників	94
Руслан, часоп.	42
Рябчук Л.Л.	61
Савчук О.	17
Свенціцький І.	16
Світ, рукописн. журн.	133
Сектор науки НКО	85
Сектор рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ імені М.Т. Рильського, (ІМФЕ)	19, 22
Секція наукових робітників Волині, (СНР)	10, 80, 88, 92, 110
Серебренніков Г.Н.	16
Сидоренко	33, 34
Скоропадський П.	54, 55
Скрипка В.	13
Скрипник Г.А.	13, 15
Скрипник М.	86
Славін Л.М.	16
Случ, р.	42
Смолдирів, с.	61
Смоленський Л.А.	33, 34, 35
Соколов Ю.М.	126
Союз Наукових Робітників, (СНР)	70, 87, 90, 92, 94

Спілка Визволення України (СВУ)	13, 14, 24, 34, 49, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 89
Спілка Робітників Вищої Школи та Науково-дослідчих установ (Київський міський комітет)	92
СРСР	58, 59, 84, 96
Станишівка, с.	127
Стара Буда, колгосп	139
Стебницький П.Я.	24
Стельмах Г.	15
Стефанік В.	20
Стешенко І.	54
Столипін	69
Стрельников	35
Сяйво, тижн.	92
Тарасенко М.	20
Таргон Ф.Ю.	61
Творець-пролетар, рукописн. журн.	133
Товариство дослідників Волині	9, 20, 43, 44, 47, 52, 99, 135, 136, 153
Товариство українських поступовців, (ТУП)	46, 47
Толстой Л.М.	39, 40
Топольський	78, 79
Трепов Ф.Ф.	47, 49
Троянів, м.	126
ТУП	53, 76, 77, 78
Турчинівка, с.	133
Україна, журн.	10, 11, 104, 112, 114, 132
Українська військова організація	94
Українська Народна Республіка, (УНР)	72
Українська національна організація «Українська Громада»	46, 78
Український комітет краєзнавства (УКК)	10, 20, 62, 109
Український соціологічний інститут	108
Український театральний музей ВУАН	67, 140
Умань, м.	34
УПСФ	53, 54, 69, 76, 78, 88, 89
УРСР	59, 62, 73, 74

Фольклорна комісія при Кабінеті радянської літератури при Науково-дослідному інституті Тараса Шевченка у Харкові	67, 141
Фотинський О.О.	43
Харків, м.	62, 68, 90, 126, 133, 134, 141, 142
Харківський соціальний музей	142
Ходак Я.	85
Хоєцький А.	35
Холмщина	66, 103, 113
ЦДАВО України	19, 22
ЦДІА	19, 23
Центральна Рада	15, 54, 57, 60, 75
Центральний комітет Союзу робітників Вищої школи та наукових закладів	93
Черв'як К.	143
Червоний шлях, часоп.	12
Червяцова	89
Чернівці, м.	42
Чишко В.С.	18
Чорнобаєв В.І.	30
Чубинська К.	13
Чубинський П.	102
Чуднів, м.	39, 42
Шаповал М.	17
Шаповал Ю.І.	17
Шахматов О.	20, 49
Швайківка, с.	46
Шевела П.	28
Шепетівська окр.	64
Шміт Ф.І.	16, 71
Шумськ, м.	37, 39
Шумський О.	59
Яворницький Д.	20, 82, 83, 85, 89, 90, 114
Якубовський	79
Ярмошик І.	16

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЛОБОДА Тетяна

**ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО.
ГРОМАДСЬКА, НАУКОВА
ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Монографія

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 13,83. Обл.-вид. арк. 13,15.
Підписано до друку 25.07.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net